KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

MAGYARORSZÁG A II. VILÁGHÁBORÚBAN

NAPVILÁG KIADÓ

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK
MAGYARORSZÁG A II. VILÁGHÁBORÚBAN

KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK

A sorozatban eddig megjelent:

Kérdések és válaszok az Európai Unióról

Kérdések és válaszok a cigányságról

Kérdések és válaszok a dualizmus kori Magyarországról, 1867–1918

Kérdések és válaszok az első világháborúról

Kérdések és válaszok 1918–1919-ről

Kérdések és válaszok a Horthy-korról

Kérdések és válaszok az 1944–1949 közötti magyar történelemről

Kérdések és válaszok a Rákosi-korról, 1949–1956

Kérdések és válaszok 1956-ról

Kérdések és válaszok a Kádár-korról

Kérdések és válaszok a rendszerváltásról

Kérdések és válaszok

Magyarország a II. világháborúban

Szerkesztette
IGNÁCZ KÁROLY és PAKSA RUDOLF

NAPVILÁG KIADÓ

A kötet megjelenését a

PTA

a Politikatörténeti Alapítvány
támogatta

© Bartha Ákos (BÁ), Ignácz Károly (IK), Kázmér László (KL), Kerepeszki Róbert (KR), L. Balogh Béni (LBB), Paksa Rudolf (PR), Pécsi Tibor (PT), Stark Tamás (ST), Szécsényi András (SZA), Turbucz Dávid (TD)

ISBN 978-963-338-478-7
ISSN 2064-3500

Kiadja a Napvilág Kiadó
www. napvilagkiado.hu
Első kiadás 2022

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti vagy más módon – a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva.

A kiadásért felelős a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Olvasószerkesztő: Klopfer Judit
Borító: Janković Milán
Tördelés: Borbáth Gábor
Nyomás, kötés: OOK-Press Kft.
Felelős vezető: Szathmáry Attila
Megjelent 13 ív (A/5) terjedelemben

Printed in Hungary

Tartalom

9 Mikor kezdődött a második világháború?
11 Mit tudott a magyar közvélemény a Molotov–Ribbentrop-paktumról?
13 Miért fogadtuk be a lengyel menekülteket?
15 Mi a különbség revízió és irredentizmus között?
17 Kinek volt jó a Felvidék visszacsatolása?
19 Mi a zsidó?
20 Öngyűlölő zsidó volt Hitler?
22 Antiszemita volt Horthy Miklós?
24 Mit gondoltak a német politikusok Magyarországról?
26 Kárpátalja vagy Ruszinszkó?
28 Hány magyar harcolt a finn függetlenségért?
31 Kiből lett katona?
32 Kik voltak a leventék?
34 Hogyan fogadta a magyar közvélemény a kezdeti német sikereket?
37 Siker volt Észak-Erdély visszavétele?
39 Minden magyar szélsőjobboldali náci volt?
41 Magyar–jugoszláv, két jó barát?
43 Mit tudunk Teleki Pál öngyilkosságáról?
45 Beszéltek Magyarországon az észak-afrikai hadszíntérről?
48 Ki akart itt revíziót, és milyet?
50 Partizánvadászat vagy etnikai tisztogatás volt Újvidéken?
51 Miért nem lett emigráns magyar kormány?
53 Meg lehetett tagadni a katonáskodást?
55 Mi volt a munkaszolgálat?
57 Kik (nem) bombázták Kassát?
60 A revízió miatt sodródott bele az ország a második világháborúba?
62 Gyors volt a Gyorshadtest?
64 Mit csináltak a sportolók a háború idején?
66 Elkerülhette volna Magyarország a háborúba lépést?
68 Miben volt első Kamenyec-Podolszkij?
70 Hogyan változott meg a belpolitika szerkezete a háború alatt?
72 Direkt hagyták az amerikaiak lebombázni Pearl Harbort?
74 Miért üzent hadat Magyarország az Egyesült Államoknak?

76 Tényleg biciklivel mentünk harcolni a Don-kanyarba?
79 Hogyan üzent a front?
81 Ágyútöltelékek vagy gyilkos megszállók?
83 Volt etnikai tisztogatás Észak-Erdélyben?
85 Mit mondhatott el a sajtó?
87 Hol vadászott medvére Horthy a háború alatt?
88 Hogyan működtek az egészségügyi és szociális intézmények a háború idején?
91 Mussolini vagy Bádog Leó?
93 Kölcsönkenyér visszajár?
95 Mikortól nem nyerhette meg a háborút Németország?
97 Hitleristák voltak a svábok?
99 Iskola a háborúban?
101 Hogyan élte meg a visszacsatolt területek magyar lakossága a háború éveit, majd azt, hogy ismét idegen uralom alá került?
103 Mi lett volna, ha nem hal meg Horthy István?
104 Beszélhetünk Kállay-féle hintapolitikáról?
106 A béke szigete volt Magyarország 1944-ig?
107 Miért nem állt ellen Magyarország a német megszállásnak?
109 Miért nem mondott le Horthy Miklós a német megszállás után?
111 Mit csinált a Gestapo Magyarországon?
113 Ki és mit tud(hat)ott a holokausztról Magyarországon?
115 Milyen volt a háborús propaganda?
117 Vetítettek amerikai filmet a magyar mozikban a háború alatt?
119 Kényszerből vagy önként vettek részt a magyarok a zsidók elpusztításában?
121 Minden zsidót Auschwitzba deportáltak Magyarországról?
123 Hogyan telt egy nap a lágerekben?
125 Milyenek voltak a háborús hétköznapok a hátországban?
127 Ki a felelős a magyarországi holokausztért?
129 Mit tettek az egyházak a háború alatt?
131 Kik a Világ Igazai?
133 Ellenállás? Mikor? Kivel szemben?
135 Volt zsidó ellenállás?
137 Hős vagy áruló volt Kasztner Rezső?
139 Holokauszt, soá, vagy vészkorszak?
141 Porrajmos vagy roma holokauszt?
143 Miért nem a Balkánon szálltak partra a szövetségesek?
144 „Az oroszok már a spájzban vannak"?

146 (Ki)ugrás a sötétbe?
149 Őrült volt Szálasi?
150 Nők új (háborús) szerepben?
152 Voltak Magyarországon partizánok?
154 Egyéni túlkapás volt a nyilasterror?
156 Második Sztálingrád volt Budapest ostroma?
158 Működött gázkamra Magyarországon?
160 Jártak hallgatók az egyetemekre a háború alatt?
161 Felszabadítás vagy megszállás?
163 Utolsó csatlós volt Magyarország?
165 A győztesek joga?
167 Mit tudunk a hadifogságba esett magyarokról?
168 Le kellett dobni az atombombát?
170 Mikor ért véget a háború?
172 Hány magyar áldozata volt a háborúnak?
174 Kik a magyarországi holokauszt leghíresebb áldozatai?
176 „Többen jöttek haza, mint ahányan elmentek"?
178 Hogyan kezdhették újra a holokauszt magyarországi túlélői?
180 Kialkudhattunk volna jobb békét?
183 Mi volt Magyarország és a környező államok második világháború utáni sorsa?
184 Miért nem vonták felelősségre Horthy Miklóst?
186 Miért csak a nácik bűneire emlékezünk, a kommunistákéra miért nem?
188 Hogyan veszett el a nemzeti vagyon kétötöde a háborúban?
190 Hogyan zajlott a háborús bűnösök felelősségre vonása?
192 Tényleg a győztesek írják a történelmet?
194 (S)zárszó?
196 Top 10 második világháborús film

199 Válogatott irodalom

205 Tematikus bontás

Mikor kezdődött a második világháború?

Hogy egy történetet honnan kezdünk mesélni, az attól függ, mit akarunk mondani vele. Aki a második világháború történetét Lengyelország 1939. szeptember 1-jei megtámadásával kezdi, az elsősorban (vagy kizárólag) a náci Németországot teszi felelőssé. Aki az 1939. augusztus 23-án megkötött Molotov–Ribbentrop-paktummal (→ 11), az pedig a két totalitárius diktatúrát, Hitler és Sztálin imperializmusát okolja. Előbbi szemlélettel tekintett az eseményekre az úgynevezett antifasiszta történetírás, ami Magyarországon az államszocialista időszakban egyeduralkodó volt, majd az 1989-es rendszerváltás után visszaszorult. A két diktatúrát egyaránt okoló, úgynevezett antitotalitárius értelmezés Magyarországon a rendszerváltás után jelent meg, s a Terror Háza Múzeum megnyitása után terjedt el. Tankönyveinkben ma ez az értelmezés szerepel (→ 186).

Külön nehézséget okozott a témával foglalkozó magyar történészeknek, hogy mit kezdjenek Magyarország háborús felelősségével. Az államszocialista történetírás a felelősséget teljes egészében a Horthy-korszak politikai és társadalmi elitje, erőszakszervei (hadserege és csendőrsége), illetve a háború végóráiban főszerephez jutó nyilasok nyakába varrta, a társadalom túlnyomó részét azonban felmentették a felelősségvállalás alól. Őket legrosszabb esetben a politikusok által félrevezetett állampolgároknak tekintették, mivel a kommunista párt nem akarta elidegeníteni magától az ország lakosságát. Ugyancsak – népszerűségére tekintettel – nem vonták felelősségre Horthy Miklóst sem a háború után (→ 184).

Az antitotalitárius értelmezés hívei közt vannak, akik felvetik Magyarország felelősségét abban, hogy a revíziós sikerek elérése, majd megtartása érdekében önként csatlakoztunk a náci Németország területszerző háborújához (→ 60), majd 1944-ben a holokausztban is önként – és túlteljesítve – vettünk részt (→ 119). Létezik azonban olyan antitotalitárius értelmezés is, amely megpróbálta Magyarországot a két nagy diktatúra agressziójának ártatlan áldozataként beállítani, s ezzel tagadni vagy kisebbíteni a magyar állam és társadalom felelősségét a háborúval és a holokaussztal kapcsolatban. E nézet megjelenítéséért vált botránykővé a 2014-ben, a budapesti Szabadság térre felállított „német megszállás áldozatainak" emlékműve.

Mindezekkel a különböző értelmezésekkel a legfőbb történeti probléma az, hogy a tények egy részét nem veszik figyelembe. Például azt, hogy már 1939 előtt voltak fegyveres konfliktusok és területi megszállások Európában (pl. az Anschluss, Csehszlovákia feldarabolása és megszállása, →17), de a Távol-Keleten még korábban: Japán 1931-ben szállta meg Mandzsúriát. Érdemes tehát inkább a nemzetközi kapcsolatok alakulása felől közelíteni a kérdést, s azt vizsgálni, kik és mikortól törekedtek a status quo felrúgására, és járultak ezzel hozzá a feszültség fokozódásához. Ekkor azt láthatjuk, hogy a diplomáciai konfliktusok, a békeszerződések előírásainak megszegései, a kilépés a béke fenntartására létrehozott nemzetközi szervezetből, a Nemzetek Szövetségéből, a revíziós propaganda (→ 15), a terület-visszafoglalások fokozták a nemzetközi helyzetet. Így előbb helyi fegyveres konfliktusok robbantak ki, majd több országot érintő háborúk, amelyek végül világháborúvá szélesedtek. Ha így tekintünk a történtekre, akkor minden olyan országot felelősnek kell tartanunk a világháborúért, amely nem a béke fenntartására, hanem ellenkezőleg, a status quo erőszakos megváltoztatására és a határok újrarajzolására törekedett: a tengelyhatalmakat (Németországot, Olaszországot, Japánt), a Szovjetuniót, Magyarországot, Bulgáriát.

Egyes történészek még ennél is szélesebb perspektívát adnak a történetnek. Úgy érvelnek, hogy valójában a 20. század első fele egyetlen hosszú háborúnak tekinthető, ahogy például a 17. század első felében „harmincéves háborúról", vagy az Anglia és Franciaország között a középkorban vívott „százéves háborúról" beszélünk. Ezekben sem volt folyamatos a fegyveres hadviselés: háborús időszakok és békésebb periódusok váltották egymást. Néhány száz év múlva, ha foglalkoznak majd vele egyáltalán, vélhetően ugyanígy egy elhúzódó hosszú háborúnak tekintik majd a 20. század első felének „európai háborúját", amely eredetileg az európai gyarmatosító birodalmak versengéséből robbant ki, végül azonban ezen európai birodalmak nemzetállamokra való széteséséhez, a gyarmatok függetlenné válásához és Európa világhatalmi dominanciájának eltűnéséhez vezetett. (PR)

Mit tudott a magyar közvélemény a Molotov–Ribbentrop-paktumról?

Az ún. Molotov–Ribbentrop-paktumot, vagy más néven a német–szovjet megnemtámadási szerződést, 1939. augusztus 23-án Vjacseszlav Molotov szovjet és Joachim von Ribbentrop német külügyminiszterek írták alá Moszkvában. Alig kilenc nappal később, szeptember elsején a Harmadik Birodalom megtámadta Lengyelországot, szeptember 17-én pedig a Szovjetunió tette ugyanezt. A közel egymillió fős lengyel hadsereg magára maradt, annak ellenére, hogy Franciaország és az Egyesült Királyság hadat üzent Németországnak. A Magyar Királyság nem csatlakozott a Lengyelország elleni hadjárathoz, sőt – Berlin neheztelése ellenére – több tízezer menekültet be is fogadott (→ 13), akik a Kárpátalja 1939 márciusában történt megszállása (→ 26) óta létező magyar–lengyel közös határszakaszon keresztül érkeztek az országba.

Sztálin csak azért kötött paktumot Hitlerrel, mert a nyugatiakkal nem tudott megegyezni, pedig két nappal korábban még a szövetségesek diplomatái tárgyaltak vele. A megállapodás előzményeként említhetjük a német birodalom terjeszkedési szándékát, amelyet a nyugatiak a Szudéta-vidék 1938. szeptember 29–30-i átadásával sem tudtak kielégíteni. Miután 1939 márciusában Csehszlovákia eltűnt a térképről, a berlini, párizsi és londoni diplomácia versenyt futott Moszkva barátságáért, ami pusztán azon múlt, hogy ki tud kedvezőbb ajánlatot tenni Sztálinnak. A szövetségesek lényegében olyan szerződést kívántak kötni, amelyben egy nyugati háború esetén a szovjeteknek hátba kellett volna támadni a németeket, a nyugatiak ellenben nem akartak hasonló módon elköteleződni. Hitler viszont bőszen ígért más országok területeiből a szovjeteknek. A későbbi amerikai külügyminiszter, Henry Kissinger találóan a „Stalin's Bazaar" (sztálini bazár) névvel illette ezt a versenyfutást.

A mindössze két oldal terjedelmű paktum hét megállapodást tartalmazott, amelyek kimondták, hogy a két szerződő hatalom egymás irányába oly mértékben semleges, hogy még a másik ellenségét sem támogatják semmilyen módon (I., II. és IV. cikkek). Vállalták, hogy rendszeresen egyeztetnek egymással (III. cikk), és ha bármilyen probléma felmerülne közöttük, azt mindenképpen békés, diplomá-

ciai úton fogják rendezni (V. cikk). A szerződést tíz évre kötötték (VI. cikk). Az utolsó (VII.) cikkely formális jellegű volt: a felek vállalták, hogy az aláírt dokumentumokat mihamarabb kicserélik és megerősítik, bár a szerződés már az aláírás napján automatikusan hatályba lépett.

A magyar közvélemény szinte valós időben értesült az eseményekről. A Magyar Nemzet már augusztus 22-én címoldalon számolt be a meglepő eseményekről: „A száznyolcvan fokos megfordulást Ribbentrop német külügyminiszter Moszkvába induló repülőgépe jelzi." Ez utalás volt a Szovjetunió-ellenes antikomintern paktumra, amelyhez a Magyar Királyság 1939. február 24-én csatlakozott, és amelyhez képest a szovjetekkel kötött megállapodás valóban 180 fokos fordulatot jelentett. A külvilág, így a magyar közvélemény előtt is csak a megnemtámadási és a kereskedelmi szerződés vált ismertté; a titkos záradék, amelyben Kelet-Európát érdekszférákra osztották, teljesen rejtve maradt. A paktum azonban még a titkos részek nélkül is világszenzációnak számított. A Magyar Nemzet azzal is foglalkozott, hogy a fordulatnak még a német nemzetiszocialisták is örülnek, mert azt remélik, hogy Danzig kapcsán a lengyeleket ezzel rá lehet bírni a békés területrendezésre. Bismarckra hivatkozva úgy értékelték, hogy visszatért a németek és az oroszok évszázados békés egymás mellett élésének hagyománya. A cikk kiemelte, hogy a nyugati sajtó értetlenül áll a megegyezés előtt. Bár több napilap is azt feltételezte, hogy Sztálin ezt bizonyosan nem anélkül tette, hogy valami ellenszolgáltatást várt volna érte, de ezek csupán találgatások maradtak. A magyar lapok egy héten belül a szerződés teljes szövegét közölték, természetesen a titkos záradék nélkül.

A két hatalom megegyezése teljesen felborította a nemzetközi kapcsolatokat. A magyarországi szélsőjobboldal egyik szócsövének számító Magyarság című napilap 1939. szeptember 22-én „a német diplomáciai művészet legteljesebb győzelmének" titulálta a megállapodást.

Összességében a paktum mind Hitlernek, mind Sztálinnak előnyére vált. Hitler számára a legfontosabb eredmény, hogy Moszkva nem lépett szövetségre a nyugatiakkal, így a németek elkerülték az első világháborúhoz hasonlóan két fő fronton vívott háborút. Sztálin is előnyökre tett szert a paktum révén, hiszen értékes területeket

nyert, amelyek elfoglalása a Barbarossa hadműveletek (1941. június 22., → 62) idején súlyos időveszteséget okozott a németeknek. A német–szovjet paktum következtében a japán kormány is kényszerhelyzetbe került, 1939. szeptember 15-én alá kellett írnia a Halhin-Golnál keletkezett konfliktus megszüntetéséről szóló egyezményt a Szovjetunió és a Mongol Népköztársaság képviselőivel (Japán 1939. május 28-án indított támadást a szovjetek által támogatott Mongólia ellen, annak érdekében, hogy bábállamot hozzon létre a Mongol Népköztársaságból). Legnagyobb vesztese a paktumnak Franciaország volt, aki a kontinensen egyedüli ellenfele maradt a Német Birodalomnak. (KL)

Miért fogadtuk be a lengyel menekülteket?

„Polak, Węgier, dwa bratanki", azaz „lengyel, magyar, két jó barát" – hangzik a két nép történelmi barátságát példázó mondás. Különösen igaz volt ez 1939 őszén és az azt követő néhány évben, amikor több tízezer lengyel menekültet – katonákat és civileket – fogadott be Magyarország, és nyújtott számukra menedéket. Ez figyelemre méltó, humánus és bátor tett volt a Teleki-kormány részéről, mivel emiatt saját szövetségesével, a náci Németországgal vállalt diplomáciai konfliktust, így ebben a kérdésben közvetve a tengelyhatalmak ellen harcoló nyugati szövetségesek mellé állt. Mi motiválta a lengyel menekültek befogadását 1939 szeptemberében? Egyrészt hatalmi érdekből hozott politikai döntés volt, amely megfelelt a kormány általános külpolitikai vonalvezetésének, másrészt morális indokok is közrejátszottak. A Teleki-kormány már 1939 tavaszán arra az elhatározásra jutott, hogy tengelybarát politikája ellenére nem vesz részt a várható német–lengyel háborúban, és egy általános konfliktusban semlegességre fog törekedni. Ennek megfelelően 1939. szeptember 10-én a magyar vezetés – miután kikérte Mussolini véleményét – visszautasította az előző nap benyújtott német kérést, hogy a Lengyelország elleni hadjárata során – csapatszállítások céljából – Berlin igénybe vehesse a Kassától a lengyel határig húzódó vasútvonalat. Telekinek és Horthynak az volt az álláspontja, hogy Magyarország nemzeti becsületével nem fér össze a kérés teljesítése. Ez lengyel szempontból is jelentős lépés volt, mivel így a kö-

zös magyar-lengyel határszakasz magyar kézen maradt, és ezáltal lehetségessé vált, hogy a menekültek bejussanak Magyarországra. Szeptember 18-án, a Lengyelország elleni szovjet támadás másnapján a miniszterelnök és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter utasította a határőrséget, hogy engedjék be a lengyel menekülteket. Az első menekültek azonban már ezt megelőzően, szeptember 10-én átlépték a magyar határt, és számuk igen gyorsan növekedett. Pontosan nem tudjuk megállapítani, hány lengyel menekültet fogadott be Magyarország 1939 őszén: egyes számítások szerint 60-80 ezer személyt, más becslések szerint a számuk elérte a 140 ezret is. Nagyon sokan közülük a magyar hatóságok tudtával, sőt beleegyezésével továbbutaztak Jugoszlávián keresztül Franciaországba, hogy csatlakozzanak az ott újjászervezett emigráns lengyel hadsereghez, és részt vegyenek a náci Németország elleni küzdelemben. A továbbutazók 1940 májusáig elhagyták Magyarországot, s ezután mintegy 20 ezer katonai és polgári menekült maradt az országban.

A katonák és a civilek ügyeit kezdetektől fogva külön kezelte a kormányzat. Az előbbiek ügyeivel a Honvédelmi Minisztériumban először a Baló Zoltán, majd az Utassy Loránd ezredes által vezetett XXI. ügyosztály foglalkozott. A polgári menekülteket a magyar jogszabályok értelmében rendőri felügyelet alá kellett volna helyezni, ettől azonban a magyar kormány eltekintett. Ügyüket szociális kérdésként kezelték, a Belügyminisztérium IX. szociális és szegényellátási osztálya gondoskodott róluk, amelynek keretében id. Antall József irányította a lengyel menekültek ellátását, amelyben a magyar állam mellett jelentős szerepet vállaltak a különféle társadalmi szervezetek és az egyházak is. A kezdetben Balatonzamárdiban, majd 1941 őszétől Balatonbogláron működő lengyel gimnáziumnak, a korabeli Európa egyetlen lengyel tannyelvű középiskolájának legfőbb szervezője Varga Béla balatonboglári plébános, kisgazdapárti országgyűlési képviselő volt.

A magyar közvélemény túlnyomó többsége rokonszenvvel fogadta a lengyel menekülteket, és megsegítésükre gyűjtéseket, társadalmi segélyakciókat szerveztek. Az irántuk tanúsított széles körű szimpátiában a közös történelmi emlékezet mellett szerepet játszott a legyőzöttekkel való együttérzés, a hazájukat kényszerből elhagyók iránti szolidaritás is. A magyar kormány ezt a közhangulatot is te-

kintetbe vette, amikor befogadta a lengyel menekülteket. A nagypolitikai érdekekhez való igazodás - „jó pontok" szerzése az angolszász nagyhatalmaknál, valamint a nyugati közvélemény megnyerése - egybeesett a humanitárius szempontokkal és a két nép történelmi barátságát szem előtt tartó megfontolásokkal. Mindez együttesen eredményezte, hogy Magyarország igazi mentsvár legyen több tízezer lengyel polgári és katonai menekült számára a német megszállásig (→ 107), amikor is elkezdődött nyílt üldözésük, vezetőik letartóztatása és kivégzése. (LBB)

Mi a különbség revízió és irredentizmus között?

Sokan nem tudják, mi a különbség a két fogalom között, ami nem csoda, mert nemcsak a közbeszédben, de a szakirodalomban is sokszor egybemosódik a kettő. Mindennek megértéséhez vissza kell nyúlnunk a történeti Magyarország felbomlásához. Az 1920. június 4-én aláírt trianoni békeszerződéssel Magyarország visszanyerte négyszáz éve megszűnt függetlenségét, viszont elveszítette területének kétharmadát (282 870 négyzetkilométerből 93 073 négyzetkilométer), lakosságának pedig több mint a felét (18 264 533 lakosból 7 990 202 fő).

E veszteségeket a korabeli nyilvánosság – amely nem feltétlenül esett egybe a lakosság véleményének egészével – sokkoló traumaként, „második Mohácsként" értékelte. Több millió embert egyéni életlehetőségeiben érintett negatívan, másokat nemzeti identitásukban sértett a döntés. A két világháború között ezért mind politikai, mind társadalmi szinten viszonyulni kellett a békeszerződés gazdasági, társadalmi következményeihez a „megcsonkított" országban. Ezt mutatja az ország kezdetben szűk mozgástérre korlátozódó, az 1930-as évektől egyre határozottabb külpolitikai útkeresése, a revízió érdekében tett diplomáciai lépések, valamint az ehhez kapcsolódó állami nemzetközi propaganda, az újabb és újabb revíziós tervek megjelenése. Végül, de nem utolsósorban jele volt a békeszerződés elsöprésének igényéből fakadó magyarországi kultusz(ok) burjánzása is. Trianon tehát a Horthy-kori Magyarország egyik központi kérdésévé vált. A politikai elit hamar belátta, hogy a „szent istváni" határokat visszaállítani – az integrális revízió – nem

lehetséges, részleges eredmények pedig csak nagyhatalmi támogatással érhetőek el. A mindenkori magyar politikai elit és a kormány ugyanis – mint 1920 óta mindig – kis lépésekben, a határok diplomáciai úton történő, lehetőség szerint békés eszközökkel végbemenő részleges revíziójában (a latin *revisio* – felülvizsgálat – szó nyomán) gondolkodtak. Részleges területi revízióra 1938 és 1941 között ily módon nyílt lehetőség (→ 48).

A terület-visszacsatolások nem elégítették ki a közvéleményt; tovább erősítették a trianoni békeszerződésben lefektetett határok megváltoztatásába vetett hitet. A kormányok sem ekkor, sem korábban nem tették világossá, hogy a „szent istváni" országterületet visszaállítani sosem lesz lehetséges, így hozzájárultak a trianoni trauma fenntartásához. A sajtó véleményformálói mit sem tudva az óvatoskodó revíziós tervekről, részben az előző két évtized kudarcaitól fűtve a továbbra is elfogadhatatlanul igazságtalannak ítélt állapotok radikális megváltoztatásának célját hangoztatták. A történeti Magyarország területének akár fegyveres úton való visszaszerzését, megváltását (közvetlenül az olasz *irredento* – meg nem váltott kifejezés nyomán ezt jelöljük irredentizmusnak) követelték, függetlenül az ott élő magyarság létszámától és arányától. Mind a revízió, mind az irredentizmus áthatotta a közhangulatot. Míg az előbbi a diplomácia és a külpolitikai tervek szintjén jelentkezett, utóbbi egyesületek, szervezetek, magánszemélyek akcióiban, a Trianon-ellenesség kultuszában öltött testet. Az irredentizmust továbbá a nemzetiségekkel és a Trianonért bűnbaknak kikiáltott zsidósággal szemben kirekesztő, ellenséges megnyilvánulások is jellemezték, ezáltal részévé vált a jobboldali gondolkodásnak. Az irredenta kultusz burjánzó elemei az iskolai versektől a minden települést ellepő szoborállításokon, köztérelnevezéseken át a használati és dísztárgyakig áthatották a mindennapokat is, sajátos lenyomatát adva a Horthy-kori társadalom mentális állapotának.

A politikai pártok az 1930-as évek végéig platformtól függetlenül a revízió támogatói voltak, a kormánypárt pedig sokszor bátorítólag szemet hunyt a céljainak megágyazó irredenta kultusz felett is. A háború alatti politikai átalakulás ebben is változást hozott: az apróvá zsugorodó liberális pártok mellett a szociáldemokraták és a háborúellenes platform (→ 70) reprezentánsai eltávolodtak a revízi-

ós gondolattól. Ennek két oka volt: egyrészt az, hogy a világháború sodrában, a magyar hadba lépés (→ 60) után újabb területi követeléseket megfogalmazni eleve nem volt időszerű, különösen nem az ország számára egyre kedvezőtlenebb viszonyok közepette. Másrészt a liberális, szociáldemokrata és konzervatív csoportok egy háború utáni új politikai rendszerben gondolkodtak, amely alapvetően elutasította a nacionalista gondolkodást. Egyes irredenta elképzeléseket viszont a magyar nemzetiszocialisták továbbra is evidenciában tartottak, amikor azonban ezt hatalomra jutásukkor, 1944 tavaszán napirendre tűzhették volna, az ország német függés alá került, a területvédő harcok pedig számukra is marginálissá tették a sokáig kormánypolitika irányvonalát is megszabó revizionista elveket. (SZA)

Kinek volt jó a Felvidék visszacsatolása?

A hitleri Németország előretörése nyomán az 1930-as évek második felében radikálisan megváltoztak az európai nagyhatalmi viszonyok. Összeomlott a versailles-i békerendszer, és az első Csehszlovák Köztársaság nem egészen fél év alatt teljesen felbomlott. A Szudétavidéket Németország az 1938. szeptember 29-i müncheni egyezmény értelmében elcsatolta, Szlovákia pedig október 6-án önálló, majd 1939. március 14-én független állam lett. Cseh- és Morvaországot másnap megszállta a német hadsereg, és Cseh Protektorátus néven a Német Birodalomhoz csatolta. A két világháború közötti magyar revíziós külpolitika (→ 15, 48) első nagy sikerét, a Felvidék déli szegélyének visszaszerzését elsősorban ez a megváltozott nemzetközi helyzet tette lehetővé. A müncheni egyezmény záradéka ugyanis úgy rendelkezett, hogy a magyar–csehszlovák területi vitára a két fél közvetlen tárgyalásokon találjon megoldást három hónapon belül. Sikertelenség esetén a négy európai nagyhatalom újabb döntésére volt kilátás. Mivel az 1938. októberi komáromi magyar–szlovák tárgyalások eredménytelenül végződtek, Franciaország és Nagy-Britannia pedig érdektelenséget nyilvánított az ügyben, német–olasz döntőbíráskodásra került sor: Ribbentrop német és Ciano olasz külügyminiszter 1938. november 2-án a bécsi Belvedere-palotában meghozta az ún. első bécsi döntést. Ennek értelmében visszakerült Magyarországhoz az autonóm Szlovákia déli része Kassa, Munkács,

Ungvár városokkal együtt. A mintegy 11 927 négyzetkilométernyi terület valamivel több mint egymillió lakosának még az 1930-as csehszlovák népszámlálási adatok szerint is az abszolút többsége (59%-a) magyar volt, az 1938 végén megejtett magyar összeírás pedig 879 ezer magyart (84,4%) és 123 ezer szlovákot (11,9%) mutatott ki. Az új határvonal, kevés kivételtől eltekintve, a magyar-szlovák nyelvhatárt követte, és etnikai korrektségéhez nem fért kétség.

A felvidéki magyarság nagy többsége kitörő lelkesedéssel fogadta a húsz évig tartó csehszlovák korszak végét és az „anyaországhoz" való visszatérést. Gyorsan kiderült azonban, hogy a két világháború közötti, viszonylag demokratikus Csehszlovákiában szocializálódott felvidéki magyarok sok kérdésről másként gondolkodnak, mint az anyaországiak. A helyi magyar társadalom belső demokráciáját, nagyobb szociális érzékenységét és erősebb közéleti elhivatottságát jelképező ún. „felvidéki szellem" és az „úri Magyarország" találkozásából számos konfliktus adódott. A felvidéki magyarok közül sokan egyfajta társadalmi visszalépésként érzékelték az új viszonyokat. Márai Sándor kassai tapasztalataira hivatkozva írta, hogy „nemcsak az elszakított országrész tért haza Magyarországra, hanem visszatért a »méltóságos úr« is a Felvidékre, [...] a hajbókolós köszöngetés divatja, a »kérlek alássan« és az »alázatos tisztelettel« udvariaskodó magyar társadalmi divat." A szlovákiai magyarokat az anyaországból odahelyezett hivatalnokok egy része a cseh demokráciától és a kommunizmustól megfertőzött közösségként kezelte. Kétségtelen, hogy a baloldali politizálásnak komoly tradíciói voltak a Felvidéken. Annak ellenére, hogy 1938 előtt a kommunisták következetesen kitartottak magyarságuk mellett, a visszacsatolás után mégis illegalitásba kényszerültek és üldözték őket. A felvidéki magyarok ráadásul megalázó nemzethűségi igazoláson estek át, ha köztisztviselői vagy közalkalmazotti állásra pályáztak.

Szlovák részről a megdöbbenés, a keserűség és a harag dominált az első bécsi döntés kihirdetését követően. „Mindent elvesztettünk" – jelentette ki november 2-án Jozef Tiso, az autonóm szlovák kormány elnöke. A cseh és a szlovák lakosság nagy része nemzeti tragédiaként élte meg a terület Magyarországhoz csatolását, ezért sokan közülük elmenekültek. A magyar honvédség bevonulásával egyidejűleg bevezetett, mintegy másfél hónapig tartó katonai közigazgatás idején

több szlovákellenes intézkedést hoztak - így például beszüntették a szlovák nyelv használatát a hivatali életben, eltávolították a szlovák nyelvű feliratokat -, és elkezdték kiutasítani az 1918 után betelepített cseh és morva telepeseket. Hasonlóan intoleráns magatartást tanúsított a szlovák területen maradt kisebbségi magyarokkal szemben az autonóm szlovák kormány is (→ 93). A polgári közigazgatás életbeléptetését követően a szlovák lakosság helyzete valamelyest konszolidálódott ugyan, de panaszaik nagy része továbbra is jogos volt. (LBB)

Mi a zsidó?

Mélyebben megvizsgálva a kérdést azzal szembesülünk, hogy egyáltalán nem egyszerű rá válaszolni. Egy könyvben, amely a második világháborúval foglalkozik, először tisztáznunk kell azt, hogyan határozta meg a zsidó fogalmát a magyar törvényhozás az úgynevezett zsidótörvényekben (1938 és 1944 között). Először csupán a zsidó vallás gyakorlóira (1938), majd ezek gyermekeire és unokáira (1939) is kiterjedt a törvény hatálya, még akkor is, ha az érintett személyek már nem voltak zsidó vallásúak (1941). Ezek alapozták meg azokat a rendelkezéseket, amelyek alapján a zsidónak minősített magyarokat teljesen megfosztották jogaiktól, majd deportálták és meggyilkolták (→ 119). Az állami megbélyegzés egészen a második világháború végéig tartott. A továbbiakban az olvasóval közösen szeretnénk elgondolkozni a következő kérdésen: Mi a zsidóság? Vallás, nemzetiség vagy valami más?

A zsidóság vallás. Az első monoteista vallás, amelyből kinőtt a kereszténység, és az iszlám is merített belőle. Alapeleme a Tóra, azaz a mózesi törvény 613 parancsa, illetve a Messiásra való várakozás. A zsidó vallás építőkövei maga Izrael népe (héberül: ám) és Izrael földje (héberül: Erec Izrael), valamint a jeruzsálemi zsidó Szentély a Templom-hegyen (amely ma már nem áll). A vallást a mindennapokban a talmudi bölcsességeken alapuló halacha (életvezetés) gyakorlásán keresztül élik meg a hívek; ez sok szabályból áll, amiben a mindennapok keretei mutatkoznak meg. A zsidó vallásgyakorlat fontos alkotóeleme a rituálisan tiszta étkezés, a kóserség. Magyarországon a zsidó vallást hivatalosan izraelitának nevezik, így zsidó vallású honfitársaink izraelita vallású magyarok.

A zsidóság nemzetiség. Nem csupán vallásos emberek zsidók; így van ez a felvilágosodást követő emancipáció korától kezdve (a 19. század elejétől). Miután az emberi jogokat megfogalmazták, és a kiépülő polgári államok a területükön élők számára a legkülönfélébb jogokat biztosították, már nem volt akkora jelentősége, hogy kinek mi a vallása, hiszen a jogok mindenkit megillettek. A zsidók egy része az asszimiláció útjára lépett. Ez nem csupán a külsőségekben való változást jelentette. Voltak, akik fokozatosan elhagyták a vallást, esetleg egy ideig még megtartva bizonyos szokásokat, ünnepeket, amelyek az identitásuk megőrzését segítették. Ők tulajdonképpen csak kulturális értelemben voltak zsidók. Voltak, akik teljesen leszámoltak zsidó identitásukkal, és vallástalanná váltak, de az is előfordult, hogy fordulatukat azzal fejezték ki, hogy valamelyik keresztény felekezethez csatlakoztak. Voltak olyanok is a zsidók között, akik kettős identitással bírtak: nemzetiségileg a befogadó országhoz, vallásilag a zsidósághoz tartozónak gondolták magukat.

A zsidóság sorsközösség. A holokauszt során, vallástól függetlenül, mint „fajt" üldözték a zsidókat. A sorsközösség azt jelentette, hogy valaki akkor is vállalta identitását, ha eltagadhatta volna – Radnóti Miklós magyar költőnek tartotta magát, mégis vállalta az üldözöttekkel való sorsközösséget (→ 55, 174). Lett volna lehetősége menekülni, de nem tette. Ugyanígy Szerb Antal is (→ 158), akit megmentettek volna az erődítő kényszermunkától, de nem akarta otthagyni a barátait. A holokauszt jól példázza, hogy zsidónak lenni sokszor mások döntése. Megtörténhet, hogy kívülről bélyegzik az embert zsidónak, noha ő már rég nem így tekint önmagára – a magyarországi zsidóellenes törvénykezés eredményeképpen százezer olyan ember vált hirtelen „zsidóvá", akik már nem tartották magukat annak.

Mit jelent tehát, ha valaki zsidó, zsidónak vallja magát? Vallást, nemzetiséget, sorsközösséget, mások döntését? A holokauszt-túlélő Vágó Vera szavaival: „Zsidónak lenni egy szerencsés pech." (PT)

Öngyűlölő zsidó volt Hitler?

És szobafestő is volt? Nem. Hitlernek voltak ugyan művészi ambíciói, és szeretett volna a bécsi Képzőművészeti Akadémián festé-

szetet tanulni; felvételizett is, de a bizottság elutasította, mert képei nem feleltek meg a kor modernista elvárásainak. Mivel az épületek ábrázolásában kiemelkedően tehetséges volt, az építészet felé tanácsolták. Az első világháború előtti bécsi éveiben tájképeket és zsánerképeket festett (egyébként egy magyarországi származású zsidó kereskedő alkalmazottjaként), és ezek értékesítéséből tartotta fenn magát. Az is szóbeszéd, hogy a sikertelen felvételi miatt vált antiszemitává, de ennek semmi alapja nincs, hiszen szakmai okokból utasították el. Arról viszont, hogy valaha szobafestő lett volna, semmi információnk nincs. Hacsak nem Jean Effel két karikatúrája, amelyet 1938-ban készített arról, ahogyan Hitler szobafestőként átfesti Európa térképét.

Nézzünk néhány további legendát a II. világháborúból: a zsidó Hitlerről, az áldozatok testéből készült mindennapi használati tárgyakról és hírhedt történelmi szereplők származásáról.

Felmerült, hogy Adolf Hitler öngyűlölő zsidó volt. Akivel 1910 körül Bécs utcáin szembejött Hitler, az úgy gondolhatta, hogy egy ortodox zsidóval találkozik. Ebben az időben egy hosszú, fekete kölcsönkabátot és rozzant kalapot viselt. Haja zilált és nyíratlan volt, lelógó tincsei akár pajesznak is tűnhettek. Ebben az időben ritkábban volt alkalma borotválkozni, ezért szakálla is volt. De nem ez volt a szóbeszéd szikrája. Hitler édesapja, Alois Hitler (eredetileg Schicklgruber, majd Hiedler) házasságon kívüli kapcsolatból született. Hitler apai nagyanyja szolgálóként dolgozott, és így esett teherbe. A gyermeket végül későbbi férjének fivére nevelte fel, feltehetőleg ő volt a biológiai apa. A zsidó nagyapa legendáját a kivégzése előtt álló náci, Hans Frank terjesztette el 1946-ban. Azt állította, hogy Hitler nagyanyja Grazban egy Frankenburger nevű zsidó családnál szolgált, és itt esett teherbe. Ezt a tényt azonban a grazi levéltári, anyakönyvi források és a szakirodalom is cáfolja. Hitler tehát nem volt öngyűlölő zsidó.

Mi a helyzet az emberbőrből készült lámpabúrával? Nos, a buchenwaldi tábor parancsnokának felesége, Ilse Koch, akinek gonoszságáról egyöntetűen szólnak a túlélők visszaemlékezései, valóban vadászott a különleges tetoválásokkal rendelkező foglyokra. A túlélők (köztük Jorge Semprún író) elbeszéléséből kiderül, hogy kiválogatta ezeket a foglyokat, méreginjekcióval megölette, a tetová-

lásokat kivágatta a holttestek bőréből, és ezekkel boríttatta az olvasólámpáit. A tábor felszabadítása után készült filmben a szobájában több tetovált bőrdarab látható, két zsugorított koponya, amelyeket papírnehezéknek használt, és egy olvasólámpa, amelynek búrája bőrből készült, ez utóbbiról azonban bebizonyosodott, hogy nem emberi bőr. „Gyűjteménye" jól illusztrálja, hogy a táborok lakói (→ 123) milyen mértékben kiszolgáltatottak voltak az őrszemélyzetnek.

Egy további makacs legenda, hogy az áldozatokból szappant készítettek. Ráadásul már az első világháború során elterjedt: az antant propagandistái azt sugallták, hogy a németek a halottaik zsiradékából szappant főznek. Ezeken a Birodalmi Iparizsír Ellátóközpont (Reichsstelle für Industrielle Fettversorgung, RIF) felirat szerepelt, a RIF rövidítésbe pedig bele lehetett látni a Reines Jüdisches Fett („valódi zsidózsír") kifejezést. A második világháború közben és után azért is terjedt, mert a nácik valóban felhasználták a zsidó áldozatok testéből származó anyagokat ipari célokra: a hajakból matracokat tömtek, ruhát és szőnyegeket vagy éppen levélpapírt készítettek, a csontokból trágyát és kötőanyagot útépítéshez. Danzigban, 1944-ben az Anatómiai Intézetben Rudolf Spanner vezetésével valóban kísérleteztek a boncolások után maradt melléktermék szappanná főzésével, de nem vált ipari mennyiségben termelőágazattá. Talán ez a holokauszt leginkább elborzasztó és legmakacsabbul kitartó legendája. (PT)

Antiszemita volt Horthy Miklós?

Igen, saját bevallása szerint az volt. Haditengerészeti pályafutása idején feltehetően még nem, mivel – például szárnysegédi szolgálata idején (1909–1914) – Ferenc József hozzáállása és a bécsi udvar toleráns légköre miatt valószínűleg nem vált azzá. 1918–19 folyamán – a világháború elvesztése, a történelmi Magyarország összeomlása, a polgári demokratikus forradalom és a bolsevik diktatúra hatására – azonban megjelentek világképében az antiszemita nézetek. Eleinte a radikálisabb antiszemiták közé tartozott, bár a nézeteit a nyilvánosság előtt csak nagyon ritkán hangoztatta, inkább privát keretek között beszélt ezekről. Így például arról, hogy a zsidók kapzsik, mindenből hasznot akarnak húzni, terjesztik a bolsevizmust,

ők állnak a forradalmak mögött, azaz ők a felelősek a történelmi magyar állam összeomlásáért is. Ezek a zsidóellenes toposzok ugyan később is meghatározták a gondolkodásmódját, azonban a Bethlen István miniszterelnökhöz köthető politikai konszolidáció hatására Horthy antiszemitizmusa mérséklődött, ami mindenekelőtt azt jelentette, hogy ezeket az állításokat szelektíven kezdte a zsidóságra vonatkoztatni; azaz megkülönböztette egymástól a „jó" és a „rossz" zsidókat. Ez az alapvetően szubjektív különbségtétel – a numerus clausus törvény logikáját követve – azon alapult, hogy Horthy Miklós hűnek tekintette-e őket a magyar nemzethez, hasznosnak értékelte-e a szerepüket a magyarság szempontjából („nemzethűség"). A „jó" zsidókat már nem is tekintette zsidónak, hanem „tisztességes magyar embernek", akik a nemzet megerősödéséért dolgoznak gazdasági szakemberként, sportolóként, művészként stb. Horthy rájuk nem vonatkoztatta az említett antiszemita toposzokat. Ezeket kizárólag a „rossz" zsidók esetében használta, akik – szerinte – nem hasznos tagjai a magyar társadalomnak. Horthy Miklós a zsidóság jogainak fokozatos korlátozását támogatta és szükségesnek is tartotta. A zsidóellenes törvényeket nem ő kezdeményezte, de mindegyiket aláírta. Az 1937-ben jelentősen kiterjesztett halasztó erejű vétójogával egyik esetben sem élt. Így írt egy Teleki Pál miniszterelnöknek szóló – 1940. október 14-én keltezett levélben: „Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt, Magyarországon minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidó kezekben legyen [...]. Azonban [...] lehetetlen a zsidókat, kiknek minden a kezükben volt, egy-két év leforgása alatt kikapcsolni, és hozzá nem értő, leginkább értéktelen, nagyszájú elemekkel helyettesíteni, mert tönkremegyünk." A magyar zsidóság jogainak fokozatos korlátozásával tehát egyetértett, annak ellenére, hogy a vonatkozó jogszabályok nemcsak a „rossz", hanem a „jó" zsidókra is vonatkoztak. Elpusztításukat azonban nem támogatta, a náci zsidópolitika ún. „végső megoldásával" (→ 127) már egyáltalán nem azonosult. A korabeli hivatalos magyar dokumentumokban tehát nem véletlenül szerepelt, hogy a „zsidókérdés" megoldásának magyar és német „módja" nem azonos. Azt, hogy Horthy 1944. március 19., a német megszállás után egy ideig nem lépett fel a magyar zsidók deportálása ellen, az magyarázza, hogy az adott helyzetben

azt elkerülhetetlennek, szükséges rossznak tekintette. Hozzáállása június folyamán – a romló hadihelyzet és az ún. Auschwitz-jegyzőkönyvek által kiváltott nemzetközi tiltakozás hatására – változott meg. Június végén kezdte el követelni a deportálások leállíttatását, ami végül július 9-én következett be. A deportálások leállíttatása egyúttal felveti a kérdést, hogy a kormányzó nem léphetett volna-e fel korábban a magyar zsidóság érdekében? (TD)

Mit gondoltak a német politikusok Magyarországról?

Az 1989 előtti történelmi szakirodalom és tankönyvek által sugallt képpel ellentétben a magyar–német viszony korántsem volt harmonikus, sőt már az 1930-as években kölcsönös bizalmatlanság nehezítette a két ország együttműködését (például a magyarországi német kisebbség → 97, a revízió vagy – 1938 előtt – az Anschluss kérdésében). Ezek a háború közeledtével egyre mélyültek. 1938 nyarán Hitler egy Csehszlovákia elleni közös katonai akcióra próbálta rávenni Horthyt, aki azonban ezt elutasította, így a német diktátor kénytelen volt ideiglenesen diplomáciai úton „megoldást" találni a szudétanémetek helyzetére (Müncheni egyezmény, → 17). Tovább fokozta Hitler bizalmatlanságát, hogy egy évvel később, a Lengyelország elleni hadjárat idején a magyar kormány elutasította kérését, hogy az észak-magyarországi vasútvonalakat használja, sőt több tízezer lengyel menekültet fogadott be (→ 13).

A két állam politikusi nyilatkozatai a nyilvánosság előtt természetesen a harmóniáról és a zökkenőmentes együttműködésről szóltak, azonban személyes forrásokból jól kiolvashatók a fokozódó ellentétek. A náci Németország propagandaminisztere, Joseph Goebbels számos erre utaló megjegyzést rögzített a naplójában: „A Führer nagyon elégedetlen a magyarok magatartásával. A magyarok nagyon sokat csalnak és alakoskodnak" – írta például 1940 áprilisában. Néhány hónappal később, amikor Erdély kapcsán kiéleződtek a román–magyar ellentétek, úgy fogalmazott, hogy a magyarok követelései „szégyenteljesek", és a „Führer mélyen megveti" őket. Nem sokkal a második bécsi döntés (→ 37) után azt jegyezte fel a naplójában, hogy a „magyarok telhetetlenek. Odaadod nekik a kisujjadat, s máris az egész kezed kell nekik." A Magyarországra vonatkozó német

véleményekkapcsán árulkodó az is, hogy nem számoltak a magyar haderő részvételével a Szovjetunió elleni offenzívában (→ 57), és ez nem pusztán a túlzott német önhittségből fakadt, hanem a magyar katonai potenciál lenézéséből, illetve a Magyarországgal szembeni bizalmatlanságból.

A Hitler háború alatt különféle alkalmakkor elmondott monológjait tartalmazó, eufemisztikusan és a német lutheránus hagyományokra is utalva *Asztali beszélgetések* címmel megjelent szöveggyűjtemény is jól mutatja, mennyire lenézte a német diktátor a magyarokat. 1941 szeptemberében például úgy fogalmazott, hogy „a nemzeti szocializmust még Magyarországra se lehet exportálni. Széles tömegeiben a magyar nép épp olyan lusta, mint az orosz". Szűk egy évvel később pedig úgy, hogy a „magyarok mindig hízelgők voltak. A háború kérdésében olyanok, mint az angolok és mint a lengyelek. Számukra a háború államrezon és tenyészmarhák kérdése. Valamikor valamennyien kardot viseltek, de nem volt az nemesi katonaság. Komolyságnak nyoma sem volt!" Bár néhány dolgot Hitler is elismerésre méltónak tartott: gyakran hangoztatta, sőt Berlin elé mintaként állította Budapest építészetét, s utalt a magyar lányok és a csárdás szépségére is.

A háború előrehaladtával a német vezetők Magyarországgal szembeni lenézése még inkább fokozódott. Jól szemlélteti ezt Goebbels 1943. január végi naplóbejegyzése is, amiben Németország szövetségeseinek keleti fronton való szerepvállalását minősítette. A Don-kanyarban történt szovjet áttörésre (→ 76) is utalva úgy látta, hogy „ha rangsort akarnánk felállítani a katonai helytállás szempontjából, azt mondhatnánk, a románok rosszak, az olaszok még rosszabbak, a legrosszabbak – minden kritikán aluliak – a magyarok."

Ilyen háttér ismeretében jogosan merül fel a kérdés, hogy a háború utolsó szakaszában mégis miért volt szükségük a németeknek Magyarországra, és miért itt próbálták mindenáron feltartóztatni a szovjet előrenyomulás jelentős részét. Ezt elsősorban gazdasági és földrajzi tényezők indokolták. Például a „magyar kérdés" szakértőjének tartott Edmund Veesenmayer, aki a német megszállás idején Hitler teljhatalmú magyarországi megbízottja lett (→ 107), már 1943 folyamán sürgette azt, hogy Németország szüntesse meg „megbízhatatlan" szövetségese „önállóskodását", és vegye szorosabb

ellenőrzés alá. Ezt nemcsak azzal indokolta, hogy a német hírszerzés tudomást szerzett a Kállay-kormány különbéke-kísérleteiről (→ 104), hanem azzal is, hogy – Veesenmayer szavaival – „Magyarországot mint fontos közlekedési térséget és alkalmas gazdasági segédeszközt – főleg mezőgazdasági szempontból –, teljesen és egészében be lehet és be is kell illeszteni a birodalom hadigazdálkodásába". Ráadásul gazdasági szempontból Magyarország jelentőségét nem kizárólag az élelmiszer-utánpótlás jelentette, hanem a zalai olajmezők is, amelyek a háború utolsó szakaszában kulcsfontosságúak voltak a németek számára. Katonai-stratégiai aspektusból a magyar területek Bécs védelme szempontjából voltak különösen értékesek, hosszabb távon pedig azért, mert a szovjet előrenyomulás Magyarországon történő feltartóztatása megakadályozhatta a Salòi fasiszta állam (→ 91), és a náci Németország közötti összeköttetés elvágását, vagy az olaszországi offenzívában lévő szövetségesek és a szovjet haderő ausztriai találkozását. (KR)

Kárpátalja vagy Ruszinszkó?

A többségében ruszinok által lakott Kárpátalja - Ung, Bereg, Ugocsa, valamint Máramaros és Zemplén vármegyék északi része - a 19. századi magyar térképeken még Északkeleti Felvidék néven szerepelt. Az első világháború után, a saint-germain-i békeszerződés értelmében a terület „Podkarpatská Rus", azaz „Kárpátaljai Oroszország" néven a Csehszlovák Köztársaság része lett. A magyar köznyelvben ugyanakkor a „Ruszinszkó", majd az 1930-as évektől mindinkább a „Kárpátalja" elnevezéssel illették a térséget. Az 1938. november 2-án kihirdetett első bécsi döntés (→ 17) az egykori Felvidék déli szegélye mellett Kárpátalja főleg magyarok lakta keskeny alföldi részét is Magyarországnak ítélte Munkács és Ungvár városokkal együtt. Kárpátalja területéből ekkor összesen mintegy 1500 km^2 került vissza 173 ezer lakossal, akiknek az 1910-es magyar népszámlálás szerint 86%-a, míg az 1930-as csehszlovák szerint 51%-a volt magyar.

Ezt követően a magyar kormány a maradék Kárpátalja (hivatalos nevén: Karpatszka Ukrajina, azaz Kárpáti Ukrajna) megszerzését tűzte ki célul, annak ellenére, hogy itt az 1930-as csehszlovák nép-

számlálás szerint a magyarok aránya a lakosság öt százalékát sem érte el (az 1939. júliusi magyar összeírás szerint is csak 9,2%-át). Ez elsősorban stratégiai meggondolások miatt volt fontos a magyar vezetésnek: a Csehszlovákia és Románia közötti közvetlen földrajzi és közlekedési kapcsolat megszakításával, a közös lengyel-magyar határ megteremtésével a kisantant Magyarország köré vont „gyűrűjét" kívánta megtörni, a Varsó–Budapest–Belgrád–Róma földrajzi-közlekedési összeköttetés megteremtésétől pedig a Németországgal szembeni nagyobb mozgástér lehetőségét remélte.

1939. március 10-én Teleki Pál miniszterelnök keresztülvitte a minisztertanácsban, hogy a megfelelő pillanatban a honvédség akkor is támadást indítson Kárpátalja maradékának megszerzéséért, ha nem kap német hozzájárulást. Két nap múlva Hitler - aki 1938 őszén még ellenezte a magyar katonai beavatkozást - megüzente: rövidesen el fogja ismerni Szlovákia függetlenségét, de 24 óráig nem teszi ezt meg Kárpátalja esetében - vagyis ennyi idő áll majd a magyar kormány rendelkezésére, hogy „megoldja" a kérdést. A magyar támadás 1939. március 14-én indult el Munkács térségében, és a honvédség március 17-ére érte el a lengyel államhatárt. A magyar csapatok sehol sem ütköztek a reguláris cseh–szlovák hadsereg szervezett ellenállásába, egyedül az Avgusztin Volosin által vezetett autonóm kárpátukrán kormányt támogató félkatonai védelmi szervezet, az ún. Szics-gárda fejtett ki elszórt ellenállást. A 12 147 négyzetkilométernyi terület katonai megszállása hivatalosan március 19-én fejeződött be.

Az újonnan Magyarországhoz csatolt régió megnevezése 1939 nyarától Kárpátalja vagy „Kárpátaljai terület" lett, de ritkábban előfordult a Ruszinszkó vagy a Ruténföld név is. Eltérően az első bécsi döntés során visszaszerzett kisebb kárpátaljai résztől, amelynek területét másfél hónapig tartó katonai közigazgatás után betagolták a magyarországi vármegyerendszerbe, az 1939-ben visszatért területen különleges közigazgatási szervezetet hoztak létre. Néhány hónapig itt is katonai közigazgatás működött, ezt követően azonban ideiglenes jelleggel, a majdani széles körű területi, politikai és kulturális autonómia bevezetéséig létrehozták a Kárpátaljai Kormányzóságot. A leginkább Teleki által szorgalmazott ruszin autonómia, az ún. Kárpátaljai Vajdaság terve azonban a katonai vezetés biztonságpolitikai érvelésének nyomására, valamint egyes anyaországi és kárpátaljai

magyar körök ellenállása miatt végül meghiúsult (→ 93). A katonai vezetés attól tartott, hogy az 1939. szeptember második felétől – Lengyelország keleti részének lerohanása nyomán – Magyarország közvetlen szomszédjává váló Szovjetunió előbb-utóbb Kárpátalját is be kívánja kebelezni, mások pedig úgy vélték, hogy az autonómia nem illik bele az ezeréves, egységes Magyarország képébe. A Kormányzóság intézménye így a magyar főhatalom végéig, 1944 október közepéig fennmaradt.

A Kormányzóság területén a hivatalos nyelv a magyar és a „magyar-orosz", azaz a ruszin volt. A ruszinok azonban távolról sem fogadták osztatlan lelkesedéssel a magyar uralmat, kiváltképp azért, mert korábban megerősödött az ukrán identitásuk, és ezt az irányzatot egyes német nemzetiszocialista szervezetek is szították. Emellett - főleg a szegényebbek körében - hatott a szovjet ügynökök által terjesztett kommunista propaganda is. Az elégedetlenségnek azonban egyéb okai is voltak: az elsősorban a katonai közigazgatás időszakában elkövetett hatósági túlkapások, a megbízhatatlannak vélt személyek, így például az ukrán érzelmű értelmiségiek internálása, a görögkeleti vallás gyakorlásának akadályozása, valamint a gazdasági helyzet romlása.

A mintegy 70 ezer, az összlakosság több mint 10%-át kitevő zsidó lakosra 1944-ben hasonlóan tragikus sors várt - deportálás munka-, illetve megsemmisítő táborokba -, mint a legtöbb magyarországi zsidóra. Több ezer „hontalan", azaz magyar állampolgársággal nem rendelkező kárpátaljai zsidót - az ország más részeiből is idehurcolt zsidóval együtt - azonban már 1941 júliusában marhavagonokban a Kőrösmezőn létrehozott internálótáborba szállítottak. Innen Galíciába deportálták őket, majd augusztus 27–28-án Kamenyec-Podolszkijban és környékén német és ukrán fegyveres alakulatok végeztek velük (→ 68). (LBB)

Hány magyar harcolt a finn függetlenségért?

A magyar sajtóban és közvéleményben a Horthy-korszakban mindvégig erős volt a bolsevik-ellenes attitűd, ezért már Lengyelország megtámadása (1939. szeptember 17.), majd a „kicsiny" finn nép lerohanása is fokozta a Szovjetunióval szembeni ellenséges

közhangulatot. Nem csoda, hogy a hazai polgárok köréből számos önkéntes jelentkezett a „rokon nép" védelmére.

A szovjetek az ún. mainilai incidenst – amelynek során szovjet tüzérek lőttek be a finn határhoz közeli, de a Szovjetunióhoz tartozó Mainila községbe, amelyért a finneket vádolták – casus bellinek tekintették, így 1939. november 30-án támadást indítottak Finnország ellen. A világ (és leginkább Moszkva) meglepetésére a Vörös Hadsereg nemhogy gyors győzelmet nem aratott, de egy olyan ellenféllel találta magát szemben, amely sikeresen vette fel a harcot az invázióval. A finn főparancsnok, Carl Gustaf Emil von Mannerheim marsall jól ismerte a szovjet csapatok taktikáját, és saját katonáit a lehető legjobban igyekezett a fölényben lévő ellenséggel vívott harcra kiképezni. A megfelelően felkészített finnek védelmi vonala egészen 1940. február 17-ig működött; ezt követően a kimerülőben lévő finn tartalékok és az enyhülő időjárás következtében a Vörös Hadsereg akarata kezdett érvényesülni. A két és fél hónapnyi küzdelem után Mannerheim tábornok már látta, hogy a sokat ígért külföldi segítség elégtelen ahhoz, hogy esélyük legyen a győzelemre. Tárgyalásokba kezdett Moszkvával, mielőtt a harcokban teljesen felőrlődtek volna. Ennek eredményeként március 13-án kompromisszumos békét kötöttek. Bár Finnországnak le kellett mondania területének közel 10%-áról (karéliai területek, a Barents-tengeri kijárata, a Finn-öböl kis szigetei, sallai területek és Hanko kikötője), viszont nem lett szovjet tagállam, de még csak megszállt ország sem.

A világ szimpátiája akkora volt Finnország iránt, hogy 1939 decemberében a Szovjetuniót agressziója nyomán kizárták a Nemzetek Szövetségéből. A finnek szerencsétlenségére ekkor már katonának alkalmas népességét mindenki saját magának tartogatta – több ország is háborúban állt egymással, így hathatós támogatást nem tudtak adni. Hasonló megfontolásból a haditechnikát és a hadi kapacitást sem akarta egyik ország sem feláldozni a finn függetlenség oltárán. Érdemi segítség leginkább Svédországból érkezett, amely ugyan fenntartotta semlegességét, de így is 8680 önkéntest küldött. Ez az összes Finnországba érkező önkéntes 75%-át jelentette; ezen felül a hadianyag-támogatás 30%-a is Svédországból érkezett. Németország a Molotov–Ribbentrop-paktum (→ 11) értelmében semmilyen módon nem támogathatta a finneket. Voltak viszont olyan

országok, amelyek a finnek szorult helyzetéből hasznot kívántak húzni: a spanyolok például olyan magas árat szabtak a hadianyagért, hogy a finnek nem tudták megfizetni.

A külföldi segítségről elmondható, hogy a 11 660 fő önkéntes a több mint 250 ezer főt számláló finn haderőhöz képest rendkívül csekély hozzájárulásnak mondható. Noha a bolsevikellenes önkéntesek rendkívül motiváltak voltak, felszereltségük még a gyengébb finn mércével mérve is rossznak számított, ráadásul egy részük fizikailag is alkalmatlan volt a katonai szolgálatra. Mindezt csak tetézte, hogy a kiképzésük is sok kívánnivalót hagyott maga után. A hadianyagok esetében egyértelműen jobb volt a helyzet, főleg a svéd, olasz, angol, francia és belga szállítmányok tekintetében. Utóbbi kettő még jelentősebb ellenszolgáltatást sem kért cserébe. Ahhoz ugyan a nemzetközi segítség nem volt elég, hogy változtasson a téli háború menetén, viszont ahhoz elegendőnek bizonyult, hogy a finnek tovább ki tudjanak tartani, így kiharcolva a kompromisszumos békét.

A kezdeti szimpátia Magyarországon több ezer önkéntest vonzott a toborzópontokra. Az „ezer tó országának" megsegítéséért lelkesedő tömegekből az utazás napjára már csak egy 344 főt számláló zászlóalj maradt. (Összehasonlításképpen: egy magyar gyalogos zászlóalj hadi létszáma 850 fő körül mozgott, így ezt a csapatot inkább csak nevében lehetett zászlóaljnak tekinteni.) A kis kontingensről azonban elmondható, hogy mind válogatott önkéntesek voltak, akiknek parancsnoka Kémeri Nagy Imre főhadnagy volt. A zászlóalj katonai felkészítése a hárshegyi cserkészparkban zajlott. Kiutazásuk elég körülményes volt, mivel a Molotov–Ribbentrop-paktum miatt a német területeken nem haladhattak át. Így vonattal és hajóval utaztak Olaszországon, Franciaországon, az Egyesült Királyságon, Norvégián és Svédországon keresztül a célországba. A kontingens végül 1940. március 2-án érkezett meg a lapuai kiképzőtáborba, ahol kiképzésük még be sem fejeződött, mikor aláírták a fegyverszünetet, így fegyveres harcban már nem vehettek részt. Március 27-én maga Mannerheim látogatta meg a magyar önkéntes zászlóaljat, és több kitüntetést is átadott, áprilisban pedig az új határon járőrözési feladatokat láttak el. Végül 1940 májusában már Németországon keresztül térhettek haza. Összességében a magyar részvétel – nemzetközi összevetésben – egyáltalán nem volt elhanyagolható mértékű, bár az időzítés miatt sokat nem segített.

A magyarok fegyelmezett magatartásukkal és magas fizikai állóképességükkel a jobb önkéntesek közé tartoztak. Végül pedig létszámuk sem volt elhanyagolható, mert a kirívóan magas svéd, az ezerfős dán és a hétszáz fős norvég után a negyedik helyen álltak a közel azonos létszámú észak-amerikaiakkal, illetve szovjet területen született finn ajkúakkal együtt. Más országból még az ötven főt sem érte el a segítség létszáma, például a hadban álló Egyesült Királyságból mindössze tizenhárman érkeztek. (KL)

Kiből lett katona?

A toborzás (katonai szakkifejezéssel: hadkiegészítés) a közigazgatás rendszerén belül a katonai igazgatáshoz tartozik. A trianoni békeszerződés 35 ezer főben (ebből 1750 tiszt, 2334 altiszt, 30 916 fő legénység) maximálta a magyar haderő létszámát, ráadásul megtiltotta az általános hadkötelezettséget, ami jelentősen megnehezítette a csapatok személyi állománnyal történő feltöltését, hisz a véres első világháború után kevesen akartak önként bevonulni. 1927-ben azonban megszűnt a rendelkezések betartását felügyelő Antant Katonai Ellenőrző Bizottság, amelynek május 15-én kelt zárójelentésében a magyar haderő összlétszáma 32 832 fő volt. Alig távoztak az országból a bizottság tagjai, a magyar katonai vezetés, minden kiskaput kihasználva, hozzáfogott a haderő fejlesztéséhez. Az anyagi nehézségek és a kisantant államok fürkésző tekintete miatt azonban 1937-re még csak 85 332 fő volt a honvédség békelétszáma. A fegyverkezés legkomolyabb akadályát a kisantant országok jelentették, amelyek ragaszkodtak a békeszerződés korlátozásaihoz. A Bledben 1938. augusztus 22-én tartott konferencián pedig csak úgy fogadták el a fegyverkezési korlát feloldását, ha a Magyar Királyság megnemtámadási egyezményt ír alá. A lehetőséget, amit ennek aláírása jelentett, a győri program használta ki, amelyet Darányi Kálmán miniszterelnök jelentett be 1938. március 5-én, és amely nagy léptékű haderőfejlesztést tett lehetővé. Nem sokkal később született meg az új honvédelmi törvény (1939. évi II. törvénycikk) is, amely a nyílt, egyenjogú és mindennemű korlátozás nélküli fegyverkezés szellemében fogalmazódott meg. Ami nem jelent mást, mint hogy törvényi hátteret teremtett ahhoz, hogy az állampolgárok összetett

honvédelmi kötelezettségrendszerbe kerüljenek, valamint hogy az addigiakhoz képest az állami költségvetésből sokkal nagyobb arányban fordíthassanak katonai kiadásokra, akár új adónemek kivetésével is.

Az új honvédelmi törvény háború és béke esetére is előírt kötelezettségeket. Az első a leventekötelezettség (6–7. §), amely kötelezővé tette minden 12 és 23 év közti magyar ifjú katonai nevelését, aki épp nem katonai szolgálatát teljesíti. A fiataloknak testi és szellemi felkészítését a haza védelmére a már korábban is létező leventemozgalom vagy a cserkészet keretében végezték. A második a hadkötelezettség (19. §), amely minden 18 és 60 év közti magyar állampolgárságú férfira kiterjedt. A hadkötelezettség nemcsak a tényleges katonai szolgálatot jelentette, hanem a megjelenési kötelezettséget a sorozáson, valamint a lakhely bejelentésének kötelezettségét is (→ 53). Utóbbira azért is szükség volt, hogy a megfelelő katonai körzetbe osszák be, valamint, hogy a postás tudja, hová kell kikézbesíteni a behívóparancsot. A harmadik az úgynevezett honvédelmi munkavégzési kötelezettség (87. §), amely minden 18 és 70 év közti, a Magyar Királyság területén élő személyt érinthetett, vagyis a nőkre is vonatkozott. A jogalkotó több megkötést is alkalmazott a nők esetében, például nem hívható be, akit a behívás a „családi hivatásának betöltésében gátol". A munkavégzés nemcsak fizikai munkára vonatkozott, hanem lehetett ez szellemi munka vagy anyagi szolgáltatási kötelezettség is, sőt akár egy szabadalom igénybevétele a hon védelmére. A negyedik a személyi légvédelmi kötelezettség (132. §). Ez a behívott résztvevőknek légvédelmi gyakorlatozást, valamint hadiállapot idején légvédelmi készültséget és éles végrehajtást jelentett, valamint segítségnyújtást a károk felszámolásában. (KL)

Kik voltak a leventék?

A trianoni béke eredményeként csonka Magyarországnak nemcsak lakossága és területe elvesztésével kellett szembenéznie, hanem a békeszerződés által előírt megszorításokkal is. Ezek közé tartozott a hadsereg létszámának és fegyverzetének radikális korlátozása (→ 31). Emiatt a leventemozgalom megalapításával fontos, de hivatalosan nem deklarált cél volt, hogy a győztesek tilalma ellenére

lehetővé váljon az ifjúság katonai kiképzése. Így a kormányzat kijátszotta a korlátozásokat, hiszen a katonai kiképzést kiszervezte a leszerelt katonákat is tömörítő MOVE (Magyar Országos Véderő Egylet) sport- és lövészegyesületeibe, illetve a leventébe.

A tagokat vallásos és nemzeti szellemű nevelésben részesítették, amellett, hogy nagy hangsúlyt helyeztek a testnevelésre. Hétvégenként a leventék leszerelt vagy tartalékos tisztek vezetésével nem csupán sportfoglalkozásokon, hanem menetgyakorlatokon vettek részt, és gyakorolták a fegyverhasználatot is. Leventeköteles volt minden 12–21 év közötti fiú, aki rendszeresen nem vett részt testnevelést nyújtó iskolai képzésben, nem volt tagja a cserkészmozgalomnak vagy nem vonult be katonai szolgálatra.

A cél az volt, hogy a „vitéz katona" képét rögzítsék a fiatalokban. Ennek megfelelően a sport és az erkölcsi-nemzeti nevelés állt előtérben. 16 éves korban kezdődött a katonai képzés, elsősorban az alaki (menetelés, sorakozás, vigyázzállás és így tovább) és az alapfokú harci képzés; a leventék 19 éves korukban már harcászati gyakorlatokban is részt vettek. Kiképezték őket tűzoltásra, mentésre, a diverzánsok (idegen és ellenséges államok titkos tevékenység céljából az országba érkező személyek) elfogására, őrségadásra és menetgyakorlatokra.

Az 1920-as évek második felében némi változás állt be: a szervezet militarista jellege egyre erősebbé vált, és a tényleges katonai szolgálatot előkészítő jelleg kezdett érvényesülni. A mozgalom 1927-ben nyíltan felvállalta az egységes és tömeges katonai előképzést. Célként azt határozták meg, hogy a leventéket önálló és küzdőképes, a vezetőknek maximálisan engedelmeskedő katonákká formálják. A harmincas évek során a mozgalom vezetése is egyre inkább katonai irányításúvá vált. 1938 márciusától a leventeképzés a katonai kiképzés alapjait adta.

Az antiszemitizmus erősödésével a zsidó fiatalokat kizárták a mozgalomból, mivel nem tartották őket megbízhatónak „nemzethűség szempontjából". A leventék katonai mozgósítására (21 éves kor alatt) már a második világháború kezdetén születtek tervek, de ekkor még csak a hadiiparban kívánták foglalkoztatni a katonaköteles kort el nem érő fiatalokat. A totális mozgósításra a nyilas hatalomátvételt (→ 154) követően került sor, ezt Szálasi Ferenc kormányának hadügyminisztere, Beregfy Károly rendelte el 1944. október végén. A „nem-

zetvezető" leszállította a hadkötelezettségi korhatárt is, így a 14–20 év közöttieket is bevonultatta, gyakran frontszolgálatra. Egy részüket Németországba küldték, ahol diverzáns akciókra képezték ki őket. Az első önkéntes magyar SS-alakulatba, a Hunyadi páncélgránátos hadosztályba is várták a kiképzett leventéket. A háború húsdarálójában értették meg ezek a gyerekek, hogy a nemzeti érzelmeket erősítő, lelkesítő szavak mögött a front brutális valósága áll.

Önmagában már az is tragédia, hogy ezeket a fiatalokat ágyútöltelékként vetették oda a frontra, emellett még a rendszer faji és soviniszta politikájának eszközeivé is váltak. Ebben egy részük készséggel részt is vett, hiszen a testgyakorlás mellett antiszemita, irredenta és soviniszta (→ 15) ideológiai képzésben is részesültek. Fegyverrel és éles lőszerrel ellátott leventék őrizték a Magyarország nyugati határán erődítési munkákat végző zsidókat is 1944 végén és 1945 elején (→ 158). Az Ideiglenes Kormány 1945-ben az 529. miniszterelnöki rendelettel – több más fasisztának nevezett szervezettel együtt – a Leventemozgalmat is feloszlatta. (PT)

Hogyan fogadta a magyar közvélemény a kezdeti német sikereket?

A második világháború első szakaszában a német hadigépezet látszólag könnyű győzelmeket aratott. A sikersorozat a lengyel hadjárattal kezdődött, amelynek során a hasonló méretű haderőt a Wehrmacht mindössze 2,5 hét alatt legyőzte, miközben 400 ezer hadifoglyot ejtett. A következő lépés Dánia lerohanása volt, amelyet 1940. április 9-én hajtottak végre, demonstrálva ezzel, hogy menynyire nem jelent nekik kihívást egy ilyen kisállam megszállása. Közvetlenül ezután támadták meg Norvégiát, amelynek elfoglalása csak azért tartott tovább, mert az ország két legtávolabbi pontja közt mintegy 2700 km van. (Viszonyításképp: Berlin és Moszkva között az út körülbelül 1800 km.) A norvég haderőt ráadásul francia és angol csapatok is támogatták, a skandináv félszigetre pedig a német katonák legfeljebb hajón vagy repülőn tudtak eljutni.

A német győzelemsorozat legjelentősebb sikere az 1940. május 10-én indított nyugati offenzívával kezdődött. Ennek során először a Benelux államokat foglalták el, majd térdre kényszerítették a nagy

riválisnak számító Franciaországot. Azt, amit az első világháborúban négy év alatt nem tudtak elérni, most hat hét alatt sikerült – annak ellenére, hogy az erőviszonyok közel kiegyenlítettek voltak. A közhiedelemmel ellentétben sem a harckocsik számában és minőségében nem álltak jobban a németek, tüzérségi eszközökben pedig nyomasztó volt a nyugati fölény. A másik tévhit, hogy a Wehrmacht volt a leggépesítettebb haderő. Ezt a címet valójában a brit expedíciós erők (British Expeditionary Force) birtokolták, ahol a közel 400 ezer főre 65 ezer haditechnikai eszköz jutott. Mindezt csak tetézte, hogy a francia–német határon a Maginot-vonalat tíz éven át építették, pontosan arra a célra, hogy védelmet biztosítson Franciaország számára. Amiben viszont a német erők nőttek magasan az ellenfeleik fölébe, az a légierő és a szárazföldi haderőnemek közti együttműködés megszervezése, a szárazföldi fegyvernemek (gyalogság, harckocsizók, tüzérek) integrált alkalmazása, illetve az egyes alegységek harcszerű kiképzése és állandó gyakoroltatása. A Harmadik Birodalom szövetségesei szemében a diadalmas nyugati hadjárat állította fel a német haderő legyőzhetetlenségének nimbuszát, amely olyannyira megerősödött, hogy csak nagyon nehezen oldódott fel, kiváltképpen a Magyar Királyi Honvédség tisztikarában (→ 66, 133).

1941 áprilisában a Wehrmacht két hét alatt elfoglalta a kisantant utolsó bástyáját jelentő Jugoszláviát is (→ 41), májusban pedig előbb Athént, majd a hónap végére Krétát is megszállta. Mindeközben Észak-Afrikában, bár jóval szerényebb mértékben, de annál nagyobb sajtónyilvánossággal értek el sikereket (→ 45). A Barbarossa hadművelet (→ 62) kezdetén és első heteiben pedig tovább folytatódott a német diadalmenet, amelynek eredményeként több mint 3,8 millió szovjet katonát ejtettek hadifogságba. A megtorpanást, amely a háborús fordulat egyik jelentős állomása volt, 1941 végén a moszkvai csata jelentette. Pont akkor, amikor már a Magyar Királyság is hadviselő félnek számított.

A német sikerekre mindössze két esemény vethetett volna árnyat, amelyet azonban a hazai tájékoztatáspolitika nem engedett láttatni. Az egyik az angliai (légi) csata, amit a Luftwaffénak önállóan kellett volna megvívnia a Brit Légierő (Royal Air Force) ellen 1940 augusztusa és 1941 májusa között. A németek közel kétezer repülőgép elvesztése árán sem tudtak érdemi eredményt felmutatni (→ 95). A má-

sik fiaskót az Atlanti-óceánon a Kriegsmarine szenvedte el, amikor 1941. május 27-én elvesztette flottája egyik büszkeségét, a Bismarck csatahajót. Kétségtelen, hogy a német tengeralattjárók rengeteg szállítóhajót juttattak az óceán fenekére, és volt néhány érdemi haditettük is, mint például a HMS Royal Oak csatahajó elsüllyesztése 1939. október 14-én. Viszont utóbbi típusú hadihajóból még jó néhány akadt a brit flottában (Royal Navy). Az elsüllyedt hadianyagot pedig a Lend-Lease Act szerződéseknek megfelelően az Egyesült Államok pótolta. A Bismarck elvesztése után a vízfelszíni hadviselés már szóba sem jöhetett. A németek tehát nem azért akartak az U-Bootokkal operálni, mert annyira hatékony lett volna, hanem mert nem akarták elveszteni a Tirpitz névre keresztelt utolsó csatahajójukat, amelynek építésével három évet töltöttek el (→ 95).

A német sikerek időszakában – a magyar tájékoztatáspolitika (→ 85) elvárásának megfelelően – a sajtóban megjelenő tudósítások hangvétele a mérsékelten pozitívtól a német sikerekről való áradozásig terjedt. Utóbbira elsősorban az olyan szélsőjobboldali sajtótermékek szolgáltattak példát, mint a *Magyarság* című napilap. Ugyan a lengyel hadjárat idején még ez az orgánum is visszafogott stílusban kommentálta az eseményeket, de ez inkább a szovjetekkel való német együttműködés (→ 11) okozta zavarnak tudható be. A kevésbé németbarát lapok az északi hadjárattal kapcsolatban is megőrizték tárgyilagosságukat, de a szélsőjobboldaliak egyenesen arról írtak, hogy „a német haderő átvette Dánia és Norvégia fegyveres védelmét", illetve a németek csak azért háborúznak, mert az angolok és a franciák kihívták őket. A nyugati hadjárat idején már a mérsékeltebb lapok is a német sikerekről tájékoztattak, de azt is megjegyezték, hogy a „hadviselő felek kölcsönösen nyílt városokat bombáznak". Ekkorra a szélsőjobboldal orgánumai már elrugaszkodtak a valóságtól. Jól jellemzi a retorikájukat, hogy a francia fegyverletétel után arról írtak, hogy „Németország nem alázza meg Franciaországot, sőt nagylelkű". Rajongásuk szemléletes példája, amikor arról cikkeztek, hogy „Hitler készítette a haditervet!", ami katonai tekintetben teljesen abszurdnak számít.

Noha nem a német haderő sikere volt, de Észak-Erdély visszacsatolása (→ 37) után már nem lehetett negatívan írni a németekről, a németbarát lapok pedig igyekeztek minél rosszabb színben fel-

tüntetni a szövetségeseket. Így például 1940. december 28-án arról írtak, hogy „az angolok francia városokat bombáztak Karácsonykor, katonai kárt nem okoztak." 1941. június 24-én pedig a háborús propaganda (→ 115) jegyében így értékelték a keleti hadjáratot: „Moszkva nyomorultul elárult bennünket, de a német hadsereg megmenti Európát." A Wehrmacht imázsa és legyőzhetetlenségének illúziója kikezdhetetlenné vált. (KL)

Siker volt Észak-Erdély visszavétele?

A magyar külpolitika részleges sikerként könyvelhette el az 1940. augusztus 30-án Bécsben kihirdetett német-olasz döntőbírói határozatot, amely Magyarországnak ítélte az 1920-ban elcsatolt erdélyi területek mintegy két ötödét: Észak-Erdélyt és Székelyföldet. Ezzel több mint egymillió erdélyi magyar szabadult fel a román uralom alól, a megszerzett terület pedig közel felét, pontosabban 46%-át tette ki a trianoni csonka országnak. A területgyarapodás nagyságát az is jelzi, hogy a második bécsi döntés nyomán visszakerült 43 104 négyzetkilométer csaknem kétszer akkora kiterjedésű volt, mint az 1938 őszén (Felvidék – 11 927 négyzetkilométer) és 1939 tavaszán (Kárpátalja – 12 061 négyzetkilométer) megszerzett részek együttesen (→ 17, 26). Magyarország területe az addigi revíziós sikerek következtében így kb. 160 ezer négyzetkilométernyire, lakosainak száma pedig több mint 13 millióra nőtt 1940 szeptemberére. Ha az ezt követő év tavaszán sorra került délvidéki területgyarapodást (→ 41) is tekintetbe vesszük, 1941 végén a megnövelt területű Magyarország 171 ezer négyzetkilométert tett ki, a lakosság száma pedig megközelítette a 15 milliót, amelynek mintegy háromnegyed része vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

A területi nyereségen túl azonban Magyarország számára súlyos bel- és külpolitikai következményekkel járt a második bécsi döntés, ugyanis a náci Németországgal szembeni elkötelezettséget és függőséget erősítette. A magyarországi német kisebbséget tömörítő, németbarát Volksbund (→ 97) valóságos állam lett az államban, a politikai élet jobbra tolódott, szabadlábra helyezték a börtönbüntetését töltő nyilas vezért, Szálasi Ferencet, megkezdték a harmadik zsidótörvény előkészítését, 1940. november 20-án pedig Magyarország

csatlakozott a szeptemberben létrejött német–olasz–japán háromhatalmi egyezményhez, ami a semlegességi politika végét jelentette.

Az új magyar–román államhatárt mindkét ország vezetése átmeneti, ideiglenes megoldásnak tartotta: az addigi revíziós eredmények megőrzése mellett Magyarország Dél-Erdélyről sem akart lemondani, Románia pedig mindenáron vissza akarta szerezni Észak-Erdélyt. E célokat azonban csak Berlin segítségével lehetett megvalósítani, ezért a Németország kegyeiért korábban megindult „versenyfutás" még inkább felerősödött (→ 60, 74).

Szándékosan szított-e viszályt Hitler a második bécsi döntéssel, úgy húzva meg a határt, hogy azzal egyik fél se legyen elégedett? A korábbi szakirodalom úgy vélte, Németország kijátszotta egymás ellen Magyarországot és Romániát, hogy aztán könnyebben „járszalagjára fűzze" őket. Bár a döntésnek valóban ez volt a következménye, a magyar–román ellentét kiélezése 1940 derekán nem felelt meg Hitler szándékainak. A britekkel folytatott háború kellős közepén Németország érdeke „csupán" a térség nyugalmát és békéjét, valamint a romániai olajszállítások zavartalanságát kívánta meg, s azt, hogy a Szovjetunió ne hatoljon be e területre. Románia és Magyarország ellentéte mindössze egy zavaró problémát jelentett Hitler számára, amit – a fegyveres konfliktus megelőzése érdekében – minél előbb meg kellett oldania. Ezt kívánták meg a már tervbe vett szovjetellenes hadjárat előkészületei is. Erdély megosztásakor a német diktátor olyan megoldást keresett, amely részben kielégíti a magyar igényeket, de nem vezet a román állam összeomlásához és nem is gyengíti le azt túlságosan – hiszen szövetségesként számolt vele a jövőben.

Ami a román kormányt illeti, 1940 júliusától tisztában volt azzal, hogy kénytelen lesz bizonyos területi engedményeket tenni Magyarországnak. Kisebb méretű határkorrekcióval számolt, amelyet lakosságcserével kívánt összekötni. Bízva abban, hogy a lakosságcserére irányuló szándéka megegyezik a német elképzelésekkel, a román kormány többször is sürgette Hitler döntőbírói beavatkozását, 1940. augusztus 27-én pedig közölte: kész elfogadni egy „valódi döntőbíróságot". A bécsi döntés meghozatalának körülményei – elsősorban az, hogy a határozat meghozatala előtt nem kérték ki az érdekelt felek véleményét, és augusztus 30-án Bécsben (az előzetes

várakozásokkal szemben) nem került sor kétoldalú tárgyalásra -, valamint a területi veszteség mértéke sokkolta a román vezetést. Mihail Manoilescu külügyminiszter a döntés kihirdetésekor elvesztette eszméletét és összeesett. Egyértelművé vált számára, hogy Románia elveszítette az 1940 nyarán Erdély egészének megtartásáért folytatott politikai-diplomáciai „csatát".

„Igazságos" vagy „igazságtalan" volt-e a második bécsi döntés? Erdély bonyolult nemzetiségi viszonyai, a néprajzi tarkaság, a román, a magyar és a német lakosság területi elhelyezkedésének kevertsége szinte lehetetlenné teszi egy etnikailag minden szempontból kielégítő, igazságos határvonal meghúzását e területen. A Hitler által hevenyészve megállapított, Erdélyt kettészelő 1940-es határ sem tekinthető ilyen értelemben „igazságosnak": földrajzilag és gazdaságilag elhibázott volt, demográfiailag pedig vitatható, hiszen több mint egymillió románt szakított el anyaországától.

Ki kell hangsúlyozni azonban, hogy azért, mert a második bécsi döntés utólag rossz megoldásnak bizonyult, önmagában véve még nem ítélhető el a szintén elhibázott trianoni békeszerződés megváltoztatását célzó magyar revíziós törekvés, amennyiben elsősorban a magyarlakta területek visszaszerzésére irányult. Súlyosan kifogásolható körülmény volt azonban, hogy a részleges erdélyi revízió – az európai nagyhatalmi viszonyok következtében – a világuralomra törő hitleri Németország és olasz szövetségesének döntése nyomán valósult meg 1940-ben. (LBB)

Minden magyar szélsőjobboldali náci volt?

A Horthy-kori magyar szélsőjobboldal két nagy irányzatra tagolódott. Első, 1919–1920-ban kialakult csoportjuk, a fajvédők erős, keresztény-nemzeti eszmeiségű államot akartak. A gazdasági világválság nyomán létrejött új szélsőjobboldali pártok viszont az állam és a társadalom totális átalakításában gondolkodtak. Ebben rokonai és követői voltak a fasiszta Olaszországnak, főként pedig a náci Németországnak, így magyar nemzetiszocialistáknak nevezhetjük őket. A náci mozgalom sikerszériája 1938-ban indult. Legnagyobb népszerűségre a többször átkeresztelt Szálasi-párt (1939-től: Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom) tett szert, a börtön-

ben ülő Szálasi helyett Hubay Kálmán vezetésével. A nemzetiszocialista pártok az 1939-es választásokon a kormány manővereinek köszönhetően – és részben egymással is hadakozva – mégsem értek el átütő sikert.

A nyilasok Szálasi által meghatározott koherens világfelfogása és programjai szerint nacionalista, szocialista és keresztény eszmék összefésülésére törekedtek egy központosított, katonás rendszerű államszervezeten belül (ez a hungarizmus). A többi csoporttal szemben Szálasiék a zsidóság korlátozása, jogmegvonása helyett azok kitelepítését akarták. Szálasi a zsidótlanított (aszemita) Magyarországnak (→ 127) a németek és olaszok mellett vezető szerepet szánt a kontinensen. A második világháborús részvételt feltétel nélkül támogatta, mert a küzdelmet az egyedül üdvözítő nemzetiszocialista világrend mellett élet-halál küzdelemként fogta fel. A zavaros, fantazmagórikus elképzeléseket (→ 149) a többi radikális jobboldali párt is nehezen tudta követni. A nyilasok 1940 őszén kísérletet tettek a magyar nácik egy pártba tömörítésére, ez azonban személyi feszültségek – főként Szálasi mások számára elviselhetetlen személyisége –, valamint ideológiai ellentétek miatt másfél éven belül szétesett.

A háború idején Szálasi nimbusza halványodott, pártja elszürkült. Helyébe az Imrédy Béla által vezetett, 1940-ben alapított nemzetiszocialista párt, a Magyar Megújulás Pártja (→ 70) lépett, amely elszívta az agilis politikusokat Szálasitól. Imrédy németbarát programja jóval pragmatikusabb volt, társadalomszervezésében osztrák és portugál mintájú hivatásrendiséget kínált, a fajvédőkre is jellemző jegyekkel. Nem jellemezte a nyilasok által vallott kapitalizmusellenesség, de hogy tartani tudja velük a lépést, egyre inkább e nézetekhez idomult. A párt sikeresen építkezett, sőt 1941 őszén Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség néven egyesült más pártokkal. Részben ezért, részben az Imrédy-pártban ülő egykori kormánypárti politikusok miatt 1944-ben vezető szerepe volt a Sztójay-kormány kiállításában is (→ 113, 127).

A fajvédő és a nemzetiszocialista irányzatok különbségeik ellenére jól megférték egymással az egyes tömegszervezetekben, szakmai és érdekvédelmi, valamint bajtársi szervezetekben, mivel a szélsőjobboldali alapfelfogáson létrejött közösségi élmény erősebb volt az ideológiáknál. Ugyanakkor az egykori fajvédők jelentős része, mint

Bajcsy-Zsilinszky Endre (→ 133), a háború elejére gyökeresen eltávolodott mindettől és szembefordult a nyilas és náci eszmékkel.

A korabeli lakosság nehezen ismerte ki magát a tucatnyi apró, egymással neveiben és programjaiban is hasonlító nemzetiszocialista csoport között. Ebben nem segítette őket e pártok kusza szóhasználata, sajátos szerepfelfogása sem. Legtöbb esetben egy-egy jelkép, illetve a pártvezető markáns figurája adott fogódzót a szélsőjobboldalon otthont keresők számára. A képlet 1941-ben tisztult, ráadásul Szálasi és Imrédy mindvégig megkülönböztetett figyelemben részesült a sajtóban, így emblematikus alakjaivá váltak a szélsőjobboldalnak. Mindannyian a nácik magyar testvérmozgalmaként tekintettek magukra. Kivéve Szálasiékat, akik magukat hungaristáknak tekintették, nem magyar náciknak. Magyarországon a tényleges nácik leginkább a hazai németség körében voltak megtalálhatók, akiket Hitler a Volksbundon keresztül próbált elkötelezett németté tenni. A pángermán Volksbund tagjai elsőként németeknek tartották magukat, nem magyaroknak. De még ez a szervezet se volt teljesen egynemű náci voltukat illetően (→ 97). (SZA)

Magyar–jugoszláv, két jó barát?

1940. december 12-én Csáky István magyar és Cincar Marković jugoszláv külügyminiszter Belgrádban ünnepélyes külsőségek között aláírta a két ország közötti örökbarátsági egyezményt. Ez kimondta, hogy Magyarország és Jugoszlávia között „állandó béke és örökös barátság fog fennállani", és a két fél tanácskozni fog mindazon kérdésekben, „amelyek megítélésük szerint kölcsönös kapcsolataikat érinthetik". A ratifikált okmányokat 1941. február 27-én cserélték ki Budapesten, és hogy az esemény jelentőségét szimbolizálják, a jegyzőkönyvet arany töltőtollal írták alá, amelyet Teleki a jugoszláv külügyminiszternek ajándékozott. A sors különös fintora, hogy napra pontosan egy hónappal később Hitler megüzente Horthynak: a német haderő az időközben radikális külpolitikai fordulatot tett Jugoszlávia megsemmisítésére készül, Magyarország pedig valóra válthatja a délszláv állammal szembeni területi követeléseit, és ezért megfelelő katonai intézkedéseket javasolt. A kormányzó rendkívüli módon fellelkesült az ajánlaton, és bizonyos feltételekkel a vonakodó

Teleki is beleegyezett abba, hogy megtámadják Jugoszláviát. Azzal az indokkal, hogy Horvátország kikiáltotta függetlenségét, és ezáltal Jugoszlávia megszűnt létezni, április 11-étől a magyar kormány hatálytalannak tekintette az örökbarátsági szerződést. Ugyanaznap a honvédség támadásba lendült, hogy – Horthy hadparancsa szerint – „az ezeréves déli határig" (→ 48) nyomuljon előre. A katonai részvételért cserébe Magyarország visszakapta Bácskát, a baranyai háromszöget, Muraközt és a Muravidéket, összesen 11 és fél ezer négyzetkilométernyi területet. A visszakerült részek több mint egymillió fős lakosságának 39%-a magyar anyanyelvű volt (jugoszláv adatok szerint csupán 30%-a), a többiek horvátok, szerbek, szlovénok, németek, zsidók és más nemzetiségűek voltak. Jelentősen megrontotta a magyarok és szerbek kapcsolatát az 1942. januári ún. újvidéki razzia (→ 50), amelynek során csendőri és honvédségi alakulatok a „csetnik- és kommunista mozgások" felszámolását célzó akcióik ürügyén tömeggyilkosságokat követtek el a polgári lakosság körében.

Miért kötött Magyarország örökbarátsági szerződést azzal az állammal, amellyel szemben területi követelései voltak, és amely országot a szerződés megkötése után négy hónappal megtámadott? Azért, mert az egyezmény nyélbeütése 1940 őszén mindkét fél számára fontos volt, és más-más megfontolásokból ugyan, de a nagyhatalmak is támogatták. Ami Magyarországot illeti, körülötte a német csapatok által megszállt országok - Szlovákia, Románia - gyűrűje majdnem bezárult, és Jugoszlávia maradt az egyedüli „nyitott ablak" a külvilág felé, az egyetlen viszonylag független állam, amellyel a Teleki-kormány kapcsolatot létesíthetett az ország maradék önállóságának fenntartása érdekében. A magyar kormány külpolitikája ekkor már túlnyomórészt tengelybarát volt, de Jugoszlávián keresztül mégis mód nyílt volna a nyugati hatalmakkal egyre romló kapcsolatainak valamilyen formában történő ápolására. A szerződés megkötésével ezenkívül erősíthette pozícióit Délkelet-Európában, főleg Romániával és Szlovákiával szemben. Erre utalt Teleki is később, amikor az egyezmény ratifikációs vitája során kijelentette: „Nem lehet határaink túlnyomó részén csupa ellenséges néptől körülvéve élnünk." A magyar vezetés ugyanakkor nem mondott le a Jugoszláviával szembeni területi követeléseiről, de hajlandó volt azokat mérsékelni és hosszabb időre elhalasztani.

Ami Jugoszláviát illeti, Belgrádnak azért volt fontos a Magyarországhoz való közeledés, mert a második világháború kirobbanásával megváltozott a nemzetközi helyzet; szövetségesi rendszere - a kisantant és a Balkán-antant - felbomlott, nagyhatalmi támogatója, Franciaország elvesztése (→ 34) pedig addigi külpolitikájának átértékelésére kényszerítette, és felértékelődött Magyarország jelentősége. Magyarországgal való területi vitáját ugyanakkor elsősorban lakosságcsere révén kívánta rendezni.

A nagyhatalmak közül a Görögország megtámadására készülő Németországnak azért volt fontos a magyar-jugoszláv közeledés, mert Berlin Budapesten keresztül kívánta szorosabban a tengelyhatalmakhoz kapcsolni Belgrádot. A kudarcba fulladt görögországi katonai akciója miatt meggyengült presztízsű Olaszország pedig azt remélte, hogy egy Belgrád-Róma-Budapest-tengellyel megerősítheti helyzetét német szövetségesével szemben. Nagy-Britanniának sem volt ellenére a tervezett megállapodás, mivel abban bízott, hogy az így megerősödő Jugoszlávia sikerrel folytathatja semlegességi politikáját.

Magyarország számára azonban végül a délvidéki revízió megvalósítása fontosabbnak bizonyult az „örök barátságnál". Ezzel összeomlott Teleki fegyveres semlegességre vonatkozó elképzelése, és a miniszterelnök feloldhatatlan ellentmondásba került önmagával. Az örökbarátsági egyezmény megszegése miatt érzett lelkiismeret-furdalása mellett ez is nagymértékben hozzájárulhatott öngyilkosságához. (LBB)

Mit tudunk Teleki Pál öngyilkosságáról?

1941. április 3-án hajnali kettő és fél három között, Sándor-palotai lakosztályában Teleki Pál miniszterelnök egy Browning típusú pisztollyal főbe lőtte magát. Az öngyilkosságok mögött húzódó okok általában nem teljesen egyértelműek, Teleki esetében azonban Horthy Miklós kormányzónak címzett egyik búcsúlevele, a kortársak visszaemlékezései, valamint az elmúlt évtizedek történeti kutatásai aránylag biztos kiindulópontot jelentenek az indítékok feltárásához. A sokat idézett búcsúlevél megrendítő és igen erős érzelmi töltetű szavai - „szószegők lettünk", „odadobtuk a [nemzet] becsületét", „a gazemberek oldalára álltunk", „hullarab-

lók leszünk", „a legpocsékabb nemzet", és végül az önmarcangoló „bűnös vagyok" kijelentés - egyrészt a levélíró végletekig zaklatott idegállapotára utalnak, másrészt arra, hogy Teleki lelkiismeret-furdalást érzett a Jugoszláviával 1940. december 12-én kötött örökbarátsági egyezmény (→ 41) megszegése miatt. Ezt támasztja alá az is, hogy 1941. március 28-án a politikai és katonai vezetők részvételével tartott bizalmas megbeszélésen kifejtette: Magyarország nem támadhatna meg egy olyan országot - Jugoszláviát -, amellyel nemrég örökbarátsági szerződést kötött. Ha ezt tenné, elveszítené „nemzeti becsületét" és egyben a Nyugat jóindulatának maradékát is. Mivel azonban érvelését Horthy és a katonai vezetők elutasították, kompromisszumok árán ugyan, de végül beleegyezett Jugoszlávia megtámadásába. Abban bízott, hogy a Nyugat méltányolni fogja Magyarország kényszerhelyzetét, és a lépést nem tekinti majd agressziónak.

Mély depressziója, komoly önértékelési zavara, magányossága, továbbá felesége és édesanyja súlyos betegsége mellett az öngyilkosságához feltehetően az is hozzájárult, hogy egyre inkább úgy érezte, kudarcos volt a magyar revízió ügyében kifejtett két évtizedes munkássága, továbbá komolyan tartott a náci Németország befolyásának kiterjesztését szolgáló népinémet bánsági-bácskai-tolnai ütközőállam, az ún. Prinz Eugen Gau esetleges létrehozásától. Ráadásul Barcza György londoni követ április 2-i távirata egyértelművé tette számára, hogy a koronatanácson Teleki által végül elfogadott „kompromisszumos" tervet, amely szerint a katonai akciót csak Jugoszlávia formai megszűnése után lehet elindítani és a magyar csapatok nem léphetik át az egykori ezeréves határt, London egyáltalán nem tartja elfogadhatónak. A brit kormány határozottan megüzente ugyanis, hogy a magyar támadás Nagy-Britannia és szövetségesei (köztük idővel esetleg a Szovjetunió) hadüzenetét vonja maga után, és Magyarországot nyílt ellenségnek tekintik majd. Ezzel összeomlott Teleki fegyveres semlegességre vonatkozó elképzelése (→ 51), és legsötétebb víziói igazolódtak, hiszen tisztában volt azzal, hogy Németország nem nyerheti meg a háborút. Nem látván más kiutat, ezzel a figyelmeztetésnek szánt kétségbeesett tettével küldött utolsó üzenetet Magyarország súlyos helyzetéről a hazai közvéleménynek, Horthynak, valamint a külvilágnak, elsősorban Londonnak.

A közvéleményt megrázta a miniszterelnök halála, és bár Horthy is megrendült, nem változtatott a már meghozott döntéseken. Teleki öngyilkossága nagy visszhangot keltett külföldön is. Berlint zavarba hozta, az angolszász közvélemény pedig egyértelműen a német expanzív politika áldozatát látta benne, és a sajtó is ilyen értelemben írt róla. Winston Churchill brit miniszterelnökre is hatással volt Teleki halála. Nagyrészt az ő Magyarország iránti jóindulatán múlott, hogy a brit kormány hadüzenet helyett egyelőre beérte a diplomáciai kapcsolatok megszakításával. Churchill állítólagos kijelentésének azonban – amely a magyar történetírásban is elterjedt –, hogy „üres széket" ajánl Teleki emlékének a jövendő béketárgyalásokon, Bán D. András kutatásai szerint semmi nyoma nincs a Brit Központi Levéltárban, és az angol szakirodalomban sem szerepel. Ettől függetlenül a brit miniszterelnök valóban többször is megemlékezett Telekiről, és úgy vélte, „áldozata tisztára mosta nevét a történelem előtt", „de a német seregeket nem tudta megállítani". A Szovjetunió elleni hadbalépést (→ 60) követően azonban Magyarország csak akkor számíthatott volna Nagy-Britannia – és így Churchill – jóindulatára és támogatására, ha kilép a háborúból vagy visszavonja a keleti fronton harcoló csapatait. Ez azonban nem történt meg. Anthony Eden brit külügyminiszter 1943 januárjában leszögezte: „Amíg Magyarország folytatja harcát szövetségeseink ellen és a tengelyt támogatja, nem számíthat sem rokonszenvre, sem kíméletre." (LBB)

Beszéltek Magyarországon az észak-afrikai hadszíntérről?

1940. június 10-én – amikor már biztos volt Franciaország veresége (→ 34) – Olaszország hadat üzent a szövetségeseknek. Ezzel nemcsak a francia riviéra, de a Földközi-tenger, valamint a kelet- és észak-afrikai gyarmatok is hadszíntérré váltak. Mivel az angol expedíciós hadsereg a május 10-én indított német nyugati offenzíva során Belgiumban vereséget szenvedett, majd Dunkerque-ből – haditechnikáit hátrahagyva – evakuált, az olaszok könnyű zsákmányra számítottak. Ezért mind Etiópiából, mind Líbiából támadást indítottak a még talpon lévő brit nemzetközösségi csapatok ellen. A Római Birodalom visszaállításának illúziójában élő Mussolini 1940. október 28-án még Görögországnak is hadat üzent.

A háromfrontos (etiópiai, egyiptomi és görög) háború viszont már túl sok volt az olasz hadseregnek, így csakhamar mindenütt visszavonulásra kényszerültek; nem maradt más lehetőség, mint Hitler segítségét kérni. Észak-Afrikában 1941. február közepén, míg a Balkánon 1941. április 6-án léptek harcba a német csapatok. Az Etiópiában állomásozó olasz csapatok május közepére így is letenni kényszerültek a fegyvert, mert túlságosan távol voltak ahhoz, hogy érdemi segítséget vagy egyáltalán megfelelő ellátást kapjanak.

Az észak-afrikai hadszíntér kétségtelenül összefonódott Erwin Rommel német tábornok nevével. Rommel már az első világháborúban megalapozta katonai hírnevét azzal, hogy az olasz front 12. isonzói csatájában, 1917. október 24-én Caporettónál áttörték az olasz állásokat. A támadásban fontos szerepe volt a német rohamszázlóaljaknak, amelyek egyikét személyesen Rommel vezette. A harcokban a pár száz fős alegységével 9000 foglyot ejtettek. Tettéért kiérdemelte a *Pour le Mérite* kitüntetést, amely a legmagasabbnak számított a porosz mintájú haderőben. A második világháborúban a lengyel hadjárat idején Hitler testőrségének parancsnoka volt, majd a nyugati fronton a 7. páncélos hadosztályt vezette, amelyre a *Gespensterdivision* („Szellemhadosztály") becenevet ragasztották, amelynek – nem csak felettesei szemében – legalább annyira lehetett pozitív, mint negatív felhangja. Előbbi azért, mert az egység, gyorsasága miatt, nem várt helyeken bukkant fel a harcmezőn, így komoly meglepetést okozott az ellenség köreiben. A kritikai él pedig abból az alapszabályából eredt, hogy mind a szomszédságában tartózkodó Wehrmacht-csapatoknak, mind az elöljáró-parancsnokságának mindig tudnia kellett volna, hogy éppen hol van a hadosztály. Ez olyannyira nem valósult meg, hogy a parancsnokság műveleti térképére gyakran fel sem tudták tenni a több mint 10 ezer főt számláló seregtestet jelző kis zászlócskát, pedig a csapatok irányításának elengedhetetlen feltétele a helyzetük ismerete. Ezt követően került Rommel a német Afrika hadtest, a Deutsche Afrika Korps (DAK) élére, ahol az olaszok afrikai helyzetének stabilizálása volt a feladata. Kinevezése után hamar látványos sikerekkel mutatkozott be, annak ellenére, hogy a DAK kezdetben mindössze két kisebb hadosztályból állt, ami a keleti front 162 db hadosztályához képest csekély. Csapataival egészen Tobruk erődjéig nyomult előre (cca 850 km-t),

miközben az angol főparancsnokokat (Richard O'Connor és Sir Philip Neame tábornokokat) is fogságba ejtette. Az újjászervezett brit 8. hadsereg az év végén, a moszkvai szovjet ellentámadással összhangban indította meg az offenzíváját (*Crusader* hadművelet: 1941. november 18.–december 30.). Bár hatalmas teret nyertek (cca 800 km-t), Rommel ellentámadásai hatására 1942. januárjára kimerültek és felmorzsolódtak (több mint ötszáz harckocsit vesztettek, de csak százat semmisítettek meg). Rommel a végletekig ki tudta használni a nemzetközösségi csapatok legyengülését, és a hónap végén (1942. január 21-én) ismételten sikeres offenzív hadműveletbe kezdett. A briteket több mint 1300 kilométerrel vetette vissza, ráadásul májusban a csapatai még Tobrukot is bevették. Nem véletlenül kapta tehát a „sivatagi róka" becenevet. A szakadozó utánpótlás következtében azonban El-Alameinnél a brit erők megállították az előrenyomulását. A szállítási gondok okozója a brit Földközi-tengeri flotta volt *(Force H)*, amely az olasz hadihajókkal történő összecsapások nyomán ugyan meggyengült, de 1942 közepére a Brit admiralitás (a hadba lépő US Navynek köszönhetően) más hadszínterekről történő átcsoportosításokkal újra megerősítette. Ezzel szemben az olasz flotta a kikötőibe szorult vissza. A szövetséges szárazföldi erők ennek köszönhetően tudtak zavartalanul partra szállni Marokkóban és Algériában (*Torch* hadművelet). A 2. el-alameini csatában szerzett győzelem után a brit 8. hadsereg Bernard Law Montgomery tábornokkal, míg Algéria irányából az egyesített szövetséges erők Dwight D. Eisenhower tábornok parancsnoksága alatt két irányból támadták a német–olasz csapatokat, amelyek – az erőviszonyok jelentős különbsége okán – előbb kénytelenek voltak Tunéziába visszavonulni (cca 2500 km-t), majd 1943. május 13-án letenni a fegyvert.

Magyarországon az érdekeltségi viszonyokhoz képest jelentősen felnagyítva mutatták be az észak-afrikai német sikereket. Az események idején készült 28 filmhíradóból, amelyeket hetente készítettek, 16-ban valamilyen formában megjelent a sivatagi hadszíntér. De nemcsak a mozivásznon, hanem a nyomtatott sajtóban is népszerű volt a téma. Ennek egyik oka, hogy Rommel komoly hadi sikereket tudott felmutatni. Másrészt a német propagandagépezet gondoskodott a fotósok és az operatőrök jelenlétéről még a harcok közepette is. Harmadrészt magyar szemmel az afrikai híradások az egzotikum

iránti érdeklődéseket is kielégítették. Azt is érdemes megjegyezni, hogy Rommel sikerei és népszerűsége következtében 1942-ben magyar nyelven is megjelent a *Gyalogság, előre! Élmények és tapasztalatok* című első világháborús memoárja. Így a magyar katonai vezetők nemcsak az újságok hasábjairól ismerhették meg, hanem könyvéből is, amelynek előszavát Werth Henrik nyugállományú vezérezredes, a Magyar Királyi Honvédség volt vezérkari főnöke írta. (KL)

Ki akart itt revíziót, és milyet?

A két világháború közötti Magyarország szellemi és politikai életét a területi revízió programja uralta. Ennek elsődleges indítéka a trianoni békeszerződés területi előírásainak durvasága és elvszerűtlensége volt, amit a korabeli magyar nyilvánosság, közvélemény egyértelműen elutasított. A trianoni sokkra a Horthy-korszak vezető politikai elitje azonban - Romsics Ignác szavaival - rosszul megválasztott „terápiát" alkalmazott, és a békediktátumot történelmi véletlenként és totális igazságtalanságként fogta föl. Az integrális, azaz teljes revízió szükségességét sulykolták a közvéleményben, holott tudatában voltak annak, hogy az adott helyzetben ez lehetetlen. A két világháború közötti magyar kormányok és a budapesti sajtó jó része a nyilvánosságban sohasem szögezte le világosan és egyértelműen a területi kérdésekben való esetleges kompromisszum lehetőségét - a tényt, hogy a történelmi Magyarország visszaállításánál reálisabb alternatívát jelent a részleges revízió. Ennek elmulasztása káros hatással volt a magyar társadalom politikai gondolkodására, és ennek révén rögzült az érzelmileg ugyan érthető, de irracionális „Mindent vissza!" jelszava (→ 15). A propaganda által feltüzelt magyar közvélemény elvárásait jól jelezte Teleki Pál miniszterelnök 1940. augusztus 22-i minisztertanácsi ülésen elhangzott kijelentése is: „A magyar nemzet 21 esztendőn át a nem, nem, sohát kiáltotta. Ma nem lehet azt mondani a nemzetnek, hogy azt kiáltsa: igen, igen, örökre."

Az 1938–1941 között négy lépcsőben megvalósult terület-visszacsatolások esete jól példázza, hogy a hangzatos propaganda ellenére az akkori magyar kormányok revíziós törekvéseire leginkább az „optimális" jelző illett. A magyar vezetés tehát olyan revízióra töreke-

dett, amit a nemzetközi helyzet lehetővé tesz; kevesebb területtel is be lehet érni, számolva azzal, hogy újabb és újabb revíziós lehetőségek adódnak majd. Kárpátaljára, ahol kisebbségben élt a magyarság, 1939. március közepén földrajzi-történelmi érvek alapján, stratégiai meggondolásból vonult be a honvédség német jóváhagyással (→ 26). A Felvidék déli szegélye, majd pedig Észak-Erdély és a Székelyföld végső soron a tengelyhatalmak (→ 9) „ajándékaként", de az etnikai elv figyelembevételével került vissza az 1938. november 2-án meghozott első (→ 17), illetve az 1940. augusztus 30-án kihirdetett második bécsi döntés nyomán (→ 37). Végül pedig a délvidéki részeket - Bácskát, a baranyai háromszöget és a Muraközt, ahol a magyarság szintén kisebbségben volt –, a Jugoszlávia elleni katonai akcióban való részvételéért ítélte oda Magyarországnak 1941 áprilisában Németország (→ 41). Ezzel gyakorlatilag a magyar külpolitika 1938-1941 között - a külpolitikai realitásokat figyelembe véve - felhagyott az egész történelmi Magyarország visszaállítására irányuló törekvésével. Amint Teleki bizalmasan több alkalommal is megfogalmazta ebben az időszakban: mint magánember mindent visszakövetelne, de mint „felelős politikus", hajlandó a kompromisszumra.

Békés vagy fegyveres úton megvalósítani a revíziót?, ez volt a korabeli magyar külpolitika revízióval kapcsolatos egyik fontos dilemmája. A magyar kormányok hivatalos formában a békés revíziót hirdették: politikai, gazdasági (esetleg katonai) nyomásgyakorlással vagy tárgyalásos úton kívánták elérni a határok módosítását. Kárpátalját és a délvidéki részeket végül mégis fegyveresen - igaz, csak kisebb harcok árán –, a Felvidék egy részét és Észak-Erdélyt pedig békés úton foglalták vissza. Teleki ugyanakkor 1940. augusztus második felében, mivel más kiutat nem látott, készen állt Erdély fegyveres visszafoglalására is, holott a vezérkarral együtt tudatában volt a román katonai erőfölénynek. Úgy vélte, hogy a magyar társadalom „nem küzdött meg" az addigi terület-visszacsatolásokért, és ezért „véradót" akart, másrészt pedig az ország külpolitikai önállóságát is jelezni tudta volna egy ilyen akcióval. A tengelyhatalmak beavatkozása nyomán azonban az augusztus 28-ára tervezett magyar katonai támadás terve meghiúsult, így Észak-Erdély végül német-olasz döntőbíráskodás révén került vissza Magyarországhoz. (LBB)

Partizánvadászat vagy etnikai tisztogatás volt Újvidéken?

Az 1942. januári úgynevezett „újvidéki hideg napok" eseményei a mai napig vitákat generálnak. A partizánokkal vívott jogos fegyveres harc az egyik, a gátlástalan tömeggyilkosság a másik végpontja az események értelmezési lehetőségeinek. Cseres Tibor *Hideg napok* című regénye (1966) és Kovács András azonos című filmje (1966) felerősítette azt az értelmezést, hogy fasiszta magyar csapatok mészárolták le ártatlan helyiek (szerbek és zsidók) ezreit. A tények részletes feltárásával A. Sajti Enikő történész járult hozzá a kép árnyalásához. Aztán a 2000-es évek elején a Simon Wiesenthal Központ *Utolsó esély akció*jának eredményeként ismét az újvidéki razziára irányult a figyelem: egy Budapesten élő egykori csendőrtisztet idéztek az igazságszolgáltatás elé újvidéki tevékenysége miatt.

1941 tavaszán, Jugoszlávia szétverését követően, a magyar hadsereg bevonult a Bácskába, amelyet visszacsatoltak Magyarországhoz (→ 41). Mivel a térségben szórványosan működtek fegyveres ellenállók, az egész térséget úgy kezelték, mintha átfogó probléma lett volna a partizánok tevékenysége. 1942 januárjában, Budapestre látogatott Ribbentrop német külügyminiszter és Keitel vezértábornagy, a Wehrmacht főparancsnoka. Azt akarták elérni, hogy a magyar gazdaság és hadsereg intenzívebben vegyen részt a háborúban, több csapattal, nagyobb anyagi ráfordítással (→ 76). A honvédség Fekete-halmy-Czeydner Ferenc altábornagy, Grassy József vezérőrnagy, Deák László ezredes és Zöldy Márton csendőrszázados irányításával tisztogató hadműveletekbe és razziákba kezdett a térségben.

1942. január 21–23-án a magyarok összehangolt razziát tartottak Újvidéken és környékén. Ezreket fogtak el: főleg gyanúsnak ítélt szerbeket és zsidókat. Az összegyűjtött embereket megfosztották értékeiktől (gyakran irataiktól is, amelyekkel igazolhatták volna magukat), majd a Duna jegére vezették, és a jégbe robbantott lékekbe lőtték őket. Ez a mínusz húszfokos hidegben alsóneműre vetkőztetett emberek számára végzetes volt, akkor is, ha a lövésektől csupán megsérültek. A három napig tartó megtorlássorozatnak 3340 ember esett áldozatul. Az összes áldozat negyede, Újvidék városában nyolcvan százaléka zsidó volt.

Egy névtelenséget kérő túlélő, aki az események idején hatéves volt, így emlékszik vissza: „A csendőrök éjszaka jöttek értünk. Listáról [olvasták] a nevünket. Csupán annyi időt hagytak, hogy kabátot vegyünk […] A szüleim karján ültem, ennek köszönhetem, hogy nem fagytam meg a mínusz húszfokos hidegben. Hirtelen vége szakadt a lövéseknek. Később tudtuk meg, hogy parancs jött Budapestről az akció leállítására. Ha tíz perccel később érkezik, ma nem lennék itt, szüleimmel együtt belelőttek volna a jeges Dunába. A nagyszüleimen azonban ez sem segített. Őket a házuk előtt gyilkolták meg a csendőrök, mert túl öregek voltak ahhoz, hogy a folyópartra vigyék őket."

A leventeotthonban működő igazolóbizottság tagjai között volt kereskedő, újságíró, ügyvéd, közjegyző, hentes és pap is. A bizottság tagjai kézmozdulatokkal jelezték, hogy melyik előállítottat melyik terembe kell kísérni. Ha valaki a nagyterembe került, hazatérhetett, ha a kisterembe, akkor sorsa bizonytalan volt. Egy másik túlélő vallomása szerint az egyik katona beszélt arról, hogy parancsot kaptak: az összes zsidót meg kell ölni, és azokat a szerbeket is, akik nem tudtak perfekten magyarul, illetve ők vagy hozzátartozóik nem szolgáltak az Osztrák–Magyar Monarchia hadseregében.

A gyilkosságokat végül leállították és a felelősöket 1942-ben egy látszatperben „felelősségre is vonták", melynek eredményeként Deák Lászlót még ki is tüntették. A gyilkosságra parancsot adó tisztek és altisztek valódi felelősségre vonását több politikus kezdeményezte, többek között Bajcsy-Zsilinszky Endre és Rassay Károly. A különbékét megkötni igyekvő magyar politikusok (→ 104) 1943 decemberében elő is vették az ügyet, és komoly, némely esetben halálos ítéletek is születtek. A legfőbb felelősök azonban Németországba szöktek, ahonnan 1944-ben a megszálló német csapatokkal (→ 107) együtt tértek vissza. A háború után többeket, köztük Szombathelyi Ferencet elítélték hazánkban és Jugoszláviában is, és kivégezték. (PT)

Miért nem lett emigráns magyar kormány?

Egy Nyugat-Európában vagy az Egyesült Államokban felállítandó emigráns magyar kormány tervét arra az esetre dolgozták ki, ha Németország megszállná az országot. Az ötlet Pelényi János

washingtoni követtől származott, aki 1938 szeptemberében vetette fel Csáky István jövendő külügyminiszternek: ha Magyarország elvesztené külpolitikai önállóságát, a kormány küldje külföldre egyik bizalmi emberét, aki az ország képviselőjeként léphetne föl. Ötletét 1939. április 17-én részletesen is kifejtette a Telekinek és Csákynak küldött memorandumában, augusztusban pedig személyesen beszélt erről Telekivel. A miniszterelnök biztosította, hogy a memorandum erősen foglalkoztatja, és ha bekövetkezne a német megszállás, nyomban külföldre távozik.

A terv előkészítése 1940 első hónapjaiban indult meg. Ekkor ugyanis a magyar kormány súlyos dilemmával szembesült: mi legyen a magyar magatartás, ha a tervezett Románia elleni katonai támadásuk során a németek azt követelik, hogy átvonulhassanak Magyarországon, vagy ha kierőszakolják azt. Ha engednek a németeknek, és az ország együttműködik velük, az a revízió megvalósulását jelentheti, viszont szembefordítja Magyarországot a Nyugattal, és a semlegesség feladásához vezet, márpedig a Teleki-kormány elsődleges külpolitikai célja a revízió (→ 48) mellett az ország függetlenségének és semlegességének megőrzése volt. Ha viszont elutasítják a német kérést, az egyenlő a politikai öngyilkossággal: veszélybe kerül a remélt erdélyi területrevízió, és bekövetkezik a német megszállás. Számolva ez utóbbi eshetőséggel, 1940 márciusában Teleki – Horthyval egyetértésben – egy majdani magyar emigrációs kormány működési költségeinek fedezésére eljuttatott Pelényihez ötmillió dollárt, azzal az utasítással, hogy az összeget helyezze letétbe Washingtonban, a Magyar Nemzeti Bank nevében kibérlendő széfben.

Az emigráns magyar kormány megalakulását végül elvetették. „E percben lehetetlen ezt lebonyolítani", „várnunk kell", írta 1940. május 21-én kelt levelében Teleki Pelényinek, és arra utasította a követet, hogy az összeget utalja vissza Budapestre. Lépését egyrészt a magyarországi német átvonulás veszélyének csökkenése, másrészt az 1940 tavaszán bekövetkezett villámgyors és elsöprő német katonai sikerek magyarázzák. A miniszterelnök bízott ugyan a nyugati hatalmak végső győzelmében, de ez a reménye nem volt töretlen; Dánia, Norvégia, majd pedig Hollandia, Belgium, Luxemburg és Franciaország lerohanása megingatta hitében (→ 34). Ezért Norvégia megtámadása után, 1940. április 17-én levelet írt Hitlernek,

amelyben megerősítette Budapest elkötelezettségét a tengely iránt, továbbá háromoldalú - magyar, német és olasz - politikai, gazdasági, katonai együttműködést javasolt. Egy hónappal később pedig elutasította a brit javaslatot, amely szerint London egy német átvonulás, illetve a magyar kormány tiltakozása és emigrációba vonulása esetén az emigráns kormányt Magyarország törvényes kormányának ismerné el.

A növekvő német veszély hatására azonban 1941 januárjában ismét felmerült az emigráns magyar kormány létrehozásának szükségessége, ezúttal konkrétabban. A terv szerint a kormány feje Bethlen István lett volna Londonban, míg Eckhardt Tibornak az Egyesült Államokba kellett volna utaznia. A döntésről Horthy a brit kormányt is tájékoztatta. Londonban óvatosan fogadták a tervet: jelezték ugyan, hogy adott esetben elismerik az emigráns kormányt, de nemigen bíztak a Németországgal szembeni magyar ellenállásban. Bethlen végül nem utazott el, csak Eckhardt, de – mivel a német csapatok részben magyar területről támadták meg Jugoszláviát – Nagy-Britannia megszakította diplomáciai kapcsolatait Magyarországgal, a magyar kormány pedig a revízió érdekében elköteleződött a német oldalon. Az emigráns kormány terve végleg lekerült a napirendről (→ 41, 43). (LBB)

Meg lehetett tagadni a katonáskodást?

A Magyar Királyi Honvédség hadi létszámra történő feltöltése alapvetően a hadkötelesek (→ 31) behívásával valósulhatott meg. Ennek első lépése a nyilvántartásba vétel, amihez minden férfinak le kellett adnia az adatait a járási vagy városi hivatalban, amelyet az anyakönyvvezetők átadtak a Honvédségnek. Járásonként állították fel a háromfős sorozóbizottságokat, amelynek elnöke egy törvényhatósági tisztviselő, a tagjai pedig egy sorozó főtiszt, valamint az adott település polgármestere volt. Mellettük jelen lehetett még egy egészségügyi szakember és egy rendőr vagy csendőr is. A lajstrom szerint megjelent emberek behívásáról e bizottság döntött: a jelöltet minősíthették alkalmasnak vagy póttartalékosként alkalmasnak, illetve alkalmatlannak. A megjelenés kötelező volt, aki ennek nem tett eleget, azt a rendőrség vagy a csendőrség kényszerítő eszközök-

kel is elővezethette. Aki el akarta kerülni a katonaságot, annak az alkalmatlan minősítés megszerzése volt a legjobb esélye, viszont ezt komolyan indokolni kellett. Leginkább orvosi papírokkal, amelyeket a bizottság elfogadhatott, mint hiteles iratot. A másik lehetőség a póttartalékosi szolgálat, amelyhez már elég lehetett egy jó ismerős a bizottságban. Viszont vigyázni kellett, mert a különböző „ügyeskedéseket" komolyan büntethették. Akit a katonai vagy póttartalékosi szolgálatra alkalmasnak találtak, azok kérhették „fölös számú" besorolásukat: azt, hogy ne kelljen katonai szolgálatot teljesíteni; viszont a különleges méltánylási kérvényt a bizottságnak nem kellett elfogadnia. Pozitív elbírálásban leginkább sokgyermekes családfenntartók bízhattak, vagy olyan fivérek, akiknek több testvére is már katonaként szolgált, esetleg hadiözvegyek vagy tűzharcosok fiai. Arra nem volt lehetőség, hogy puszta lelkiismereti okokra hivatkozva valaki elkerülje a katonaságot.

Aki alkalmas minősítést kapott, és beosztották a honvédség egyik katonai szervezetéhez, a következő alapkiképzési ciklusok egyike során számíthatott a behívóparancsra. Ezt követően különböző felkészítéseken és kiképzéseken kellett részt venniük, végül a szolgálati idő (alapvetően két év) leteltével visszatérhettek a polgári életbe. A leszereléssel azonban nem szűnt meg a hadkötelezettségük. Beosztották őket egy katonai alegységbe, ahová a leszerelt, de kiképzett katonáknak mozgósítás esetén be kellett vonulnia. Innentől a rendszer automatikusan működött, azokat hívták be, akiknek a kötelékét felriasztották. Kicsit más volt a helyzet a hadrenden kívüli alkalmi kötelékek esetében. Többek közt ilyenek voltak a megszálló dandárok, amelyek a békében nem léteztek. Ide külön válogatták össze a katonákat (→ 81).

A szervezetszerű alakulat (például a gyorshadtest, → 62) mozgósításakor már nem az embert nézték, hanem azt a képességet, amire a szervezetnek szüksége volt a működéshez. Ha állatorvos kellett, akkor állatorvosnak küldték ki a behívót, ha gépkocsivezető, akkor neki. Ha szakasz- vagy századparancsnokra volt szükség, akkor egy értelmiséginek, például tanítónak, járási hivatalnoknak vagy esetleg jogásznak. Egy gyalogos zászlóalj állományában nagyjából 850 főre volt szükség (ez a háború során változott). A zászlóaljat már egy 100-150 fős hivatásos katonai állományra is fel lehetett építeni,

így a többiek lehettek sorkatonák vagy tartalékosok is. Iskolai végzettségüket tekintve – az egy vagy két orvost leszámítva – komolyabb képzettségre nem volt szükség. Értelmiségi körből is elég volt nagyjából ötven fő, hogy a hierarchikusan strukturált parancsnoki láncot felépítsék. Őrnagytól felfelé leginkább hivatásos katonák szolgáltak, míg a zászlósok és a századosok közt rengeteg tartalékos tiszt. Utóbbiak természetesen kevesebb és egyszerűbb katonai tudást igénylő beosztást kaptak. Rajtuk kívül még számos tiszthelyettes és tisztes is kellett az alacsonyabb vezetői beosztásokba. A legnagyobb létszámmal a rendfokozat nélküli honvédek álltak, akikből mintegy hatszáz fő kellett egy zászlóaljba. Náluk az volt a legfontosabb, hogy meglegyen a katonai kiképzésük. Nem volt számukra előírva semmilyen iskolai végzettség, így hétköznapi munkások, napszámosok, zsellérek, inasok vagy pásztorok is megfelelőek voltak.

A besorozott emberek a behívás teljesítését nem tagadhatták meg. Ez alól legfeljebb a fekvőbetegség adhatott átmeneti vagy tartós felmentést. Aki nem vonult be a parancs szerinti helyre és időben, az katonaszökevénynek számított, és békeidőben 1–3 év, míg háborúban 3–5 évig terjedő börtönnel büntették. Még ennél is sokkal súlyosabb büntetés járt azért, ha valaki a katonai szolgálata megkezdése után szökött meg, különösen akkor, ha tettével veszélyeztette a társait (például őrszolgálatból szökött meg). Az ilyen eseteket agyonlövéssel büntették. A legsúlyosabb szökésfajta az ellenséghez való átszökés volt, amelyet kötél általi halállal toroltak meg, ha kézre kerítették a szökevényt. (KL)

Mi volt a munkaszolgálat?

A munkaszolgálat egy gyűjtőfogalom, ami alatt hasonló, mégis különböző intézményeket, mozgalmakat, önszerveződő, a közösség javára történő munkavégzést értünk. Az első világháború végén alakult ki és csakhamar elterjedt egész Európában. A középosztályok növekvő számú munkanélkülije számára az ifjúsági kezdeményezésre és részvételével önszerveződő akciókat indítottak. A zömében egyetemisták/főiskolások munkatáborokban dolgoztak, ahol a helyi lakosság számára hasznos közmunkákban vettek részt, szerény ellátás és zsebpénz fejében. A szisztéma a háborút köve-

tő másfél évtizedben világszerte elterjedt, csúcspontján, 1939-ben összesen 13 országra terjedt ki. Magyarországon a fajvédő Turul Szövetség 1935-ben honosította meg, majd 1938-ban államosították Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Munkaszolgálata (EÖM) néven, s ez működött 1944 nyaráig.

A „musz" azonban teljesen mást is jelentett, nem csak egyfajta ideologikus „építőtáborozást". A háborús készülés jegyében hozott honvédelmi törvény (1939: II. tc., → 31) értelmében azoknak a férfiaknak, akik 21. évüket betöltötték, de nem voltak alkalmasak fegyveres szolgálatra, „közérdekű munkaszolgálatot" kellett végezniük a Honvédség kötelékében. Az első zászlóaljakat 1939 júliusában állították fel, soraikba zsidókat, keresztényeket, nemzetiségieket is rekrutáltak. A HM vezető körein belüli antiszemita hangulat hatására azonban fokozatosan növelték a zsidók (→ 19) számarányát. Ezzel párhuzamosan 1942-ig korlátozó és megszégyenítő rendelkezések sorát vezették be a csákánnyal-ásóval, civil ruhában dolgozó, kezdetben nemzeti színű, 1941-től sárga karszalaggal megjelölt muszosok számára. A munkaszolgálat ezzel véglegesen a zsidókat szándékosan sújtó intézménnyé vált.

A zsidó tábori századok mellett 1942-től politikai (büntető) és nemzetiségi egységek is alakultak. A munkaszolgálatosokat határozott időre hívták be, akár több ízben is. 1941-ig többnyire emberséges volt a bánásmód. A 2. magyar hadsereggel (→ 76) a frontra vitt muszos tízezrek sorsa – különösen a büntetőszázadoké – ehhez képest drasztikus változáson ment át. Többnyire a honvédkeret megaláztatását is eltűrve a nehezebb fizikai munkákat osztották rájuk. Legrosszabb helyzetben a hadműveleti területen, arcvonalban teljesítő muszosok voltak. A honvédegység előtt itt a legveszélyesebb és legalantasabb feladatokat látták el: aknaszedést, erődítési munkálatokat, latrinák takarítását. E munkák során ezrével estek a Vörös Hadsereg áldozatául vagy kerültek hadifogságba. Ráadásul hadműveleti területen nem közlekedhettek járművön, nem használhatták a járdákat sem, nem fogadhattak postát, ha mégis, azt rendszerint megdézsmálták, ellopták. Ők voltak a leginkább kiszolgáltatva a keret és a tábori csendőrség kénye-kedvének, ami rendszeres visszaélésekbe, esetenként szadizmusba, gyilkosságokba torkollott. A keleti arcvonalon az elrongyolódott, nem megfelelő

civil ruháikban dolgozó „lapátos hadsereg" tagjai tömegesen fagytak meg.

Hasonlóan kegyetlen volt a bori munkaszolgálat is. 1943–1944-ben, két lépcsőben, 6000 kisegyháztagot és zsidó lakost dolgoztattak német és magyar kettős felügyelet mellett, embertelen körülmények között a szerbiai Bor bányáiban és útépítési munkákon, köztük Radnóti Miklós költőt. A táborrendszer 1944. augusztus végi kiürítése gyalogmenetben két lépcsőben zajlott, amelynek során a magyar keret több tömeggyilkosságot is végrehajtott a legyengült férfiakon, egyeseket a honvédek – mint Radnótit – az út mentén ölték meg.

Gyökeres fordulatot jelentett az 1944. márciusi német megszállás. A gettósítás-deportálás időszakában (→ 127) a munkaszolgálatra behívás menekülő útvonalat jelenthetett az Auschwitz-Birkenauba hurcolás elől. A nyilas hatalomátvétel (→ 154) újra szigorítást jelentett, ugyanakkor szinte teljesen felbomlott a munkaszolgálat struktúrája. Beregfy Károly honvédelmi miniszter a 16 és 60 év közötti zsidó férfiakat és nőket is munkaszolgálatra kötelezte, de néhány cigány századot is felállítottak. Sokan a főváros térségében végeztek erődítési munkát, tízezrek pedig a német határ mentén tették ugyanezt 1945 tavaszáig (→ 158).

A kötelező munkaszolgálatban, annak hat éve alatt, részt vett az ország tudományos, művészeti életének és későbbi elitjének számos reprezentánsa. A források töredékessége és a kutatások hiánya miatt csak becsülni lehet a munkaszolgálatosok veszteségeit. Az áldozatok összlétszámát mintegy 50–70 ezer főre tehetjük (→ 178). (SZA)

Kik (nem) bombázták Kassát?

1941. június 26-án repülőgépek bombázták Kassa városát, amelynek következtében 32 személy meghalt, 280 fő pedig megsebesült. Magyarország casus bellinek tekintette az eseményt és háborúba lépett a Szovjetunióval – anélkül, hogy a támadók hovatartozását vagy szándékát tisztázták volna. A második világháború iránt érdeklődők körében a kassai bombázás az egyik olyan esemény, amely a legélesebb vitákat váltja ki. Az esemény jelentőségét az adja, hogy Magyarország ekkor nemcsak felhagyott a „fegyveres semle-

gesség" politikájával (→ 51), hanem végérvényesen csatlakozott a Német Birodalom háborújához.

A kassai bombázást mint casus bellit érdemes más szempontból is értelmezni és értékelni. Svájc a második világháború alatt (is) megőrizte semleges státuszát, pedig hadviselő országok vették körül. A háború teljes ideje alatt a svájci kantonokban mintegy hétezer alkalommal volt légiriadó vagy légitámadás, amelyek során több mint nyolcvan ember vesztette életét, Svájc mégsem üzent hadat se Németországnak, se az Egyesült Államoknak. Tehát bárki is bombázta Kassát, azt nem kellett volna feltétlenül háborús oknak tekinteni – Magyarország politikai és katonai vezetése azonban háborúba akart menni, és ez volt az, ami számított (→ 66).

Mivel nem azonosították egyértelműen a három gépből álló támadó köteléket, számos elmélet kering. Akkor a szovjet provokáció volt a bevett magyarázat, de ennek ellentmond, hogy Moszkvának éppen a béke és nem a háború volt a célja, mert szorult hadi helyzetét nem akarta még egy ellenséges országgal súlyosbítani. Ezt támasztja alá Molotov külügyi népbiztos közleménye is, miszerint „a szovjet kormánynak [...] nincs követelése vagy támadó szándéka Magyarországgal szemben". Egy másik elmélet szerint a támadók szovjet gépek voltak, viszont nem szándékosan, hanem véletlenül bombázták Kassát. Azonban a Kassa környéki légvédelmi tüzérség nem azonosított felségjelzést a gépeken, a szovjeteknek pedig nem volt indokuk letakarni a jelvényüket. Viszont alátámasztja ezt az elméletet, hogy a korabeli technikával könnyen el tudtak tévedni a repülőgépek. A kézzel készített repülési vázlatok és az ismeretlen terep miatt könnyen előfordulhatott, hogy Kassát összetévesztették a 30 kilométerrrel északabbra fekvő Eperjes városával, ahol ténylegesen is fontos német célpontok voltak.

Felmerült továbbá, hogy román bombázók hajtották végre a támadást. Ez azért nem logikus, mert Bukarestnek éppen az volt a célja, hogy csak ő vegyen részt a várható keleti nagy diadalmas hadjáratból, ezzel szerezve magának német elismerést (→ 60). Egy esetleges magyar támadástól nem kellett tartaniuk, mert otthon maradt két hadseregük fel is tudta volna tartóztatni a magyar haderőt. Ráadásul Hitler ezt biztos nem engedte volna, mint ahogy az 1939. március végi magyar–szlovák kis háborút is leállította (→ 26).

Régebben népszerű volt a német támadás elmélete is. Ez az elmélet azért áll gyenge lábakon, mert a németeknek nem volt szüksége a magyarok részvételére a sikeresnek ígérkező háborúban, ráadásul a magyarok csatlakozásához valószínűleg egy német távirat is elegendő lett volna. Végül felmerült egy olyan eshetőség is, hogy a Magyar Légierő önbombázást hajthatott végre. Ez azért nem állja meg a helyét, mert túlságosan értékes célpontokra hullottak a bombák. Továbbá nem ez volt az egyetlen, kisebb támadások is voltak, amelyeket ugyanúgy lehetett volna casus belliként azonosítani. A fentieken kívül más ország gépei nem jöhetnek szóba, mert vagy nem volt olyan gépük, ami képes lett volna több mint három tonna bombaterhet szállítani, vagy túl messze voltak a reptereik ahhoz, hogy elérjék Kassa városát, és biztonságosan haza is érjenek.

A legvalószínűbb elméletnek a szovjet bombázók által végrehajtott téves támadást tekinthetjük. Magyarország akkori vezetése tényként kezelte a szovjet támadást, mivel a helyszínen két fel nem robbant szovjet gyártmányú bombát találtak. Ezzel együtt azonban azt is kézenfekvőnek tartották, hogy a támadás csakis agresszió lehetett. A magyar diplomácia meg sem próbált meggyőződni a szándékosságról, mivel eleve ismerték Molotov pár nappal korábban megfogalmazott semlegességi álláspontját. Így tulajdonképpen nem az a kérdés, hogy ki bombázta Kassát, és miért, hanem az, hogy a magyar vezetés akart-e háborúba menni. A svájci példa is jól mutatja, hogy ha egy ország nem akar háborúzni, akkor az ilyen támadásokat nem tekinti casus bellinek.

A bombázás tehát ürügy volt a háborúra, ami kapóra jött, nem pedig indíték. Az ideológiai ellenségnek számító Szovjetunió elleni konfliktus olyan örvénybe sodorta az országot, amely egyre inkább beszűkítette a külpolitikai mozgásteret. Ráadásul olyan mélyen köteleződött el Magyarország a náci birodalom mellett, hogy amikor a háborús fordulat végbement, az ország vezetése nem volt képes elszakadni szövetségesétől (→ 104, 146). Pedig e választásnak nem kellett volna végérvényesnek lennie, mint ahogy azt az először a németekhez csatlakozó legtöbb ország felismerte és az adott pillanatban át is állt a szövetségesekhez (Olaszország 1943. szeptember, Románia 1944. augusztus, Bulgária és Finnország 1944. szeptember). (KL)

A revízió miatt sodródott bele az ország a második világháborúba?

Németország európai szövetségesei közül – Bulgáriát leszámítva, amely nem vett részt a keleti hadjáratban – Magyarország lépett be utolsóként a szovjetellenes háborúba: Olaszország és Románia már 1941. június 22-én, Szlovákia, Horvátország és Finnország pedig nem sokkal ezután csatlakozott a német agresszióhoz. Magyarország június 23-án megszakította ugyan diplomáciai kapcsolatait Moszkvával, de egyelőre nem lépett hadba. Annak ellenére sem, hogy Werth Henrik vezérkari főnök és Sztójay Döme berlini követ már a háború kirobbanása előtt arról próbálta meggyőzni a magyar kormányt, hogy mielőbb ajánlja föl konkrét katonai részvételét egy esetleges szovjetellenes akcióban. 1941. június 7-i jelentésében Sztójay azzal érvelt, hogy Dél-Erdély, valamint a Nyugat-Bánság megszerzése érdekében érdemeket kell szerezni Berlinben, és aggodalmát fejezte ki, hogy Romániával ellentétben Magyarország ezt nem teszi meg. Sztójaynak címzett, egy héttel később kelt válaszában Bárdossy László miniszterelnök viszont leszögezte: nem hiszi, hogy szükség lenne újabb érdemeket szerezni a Führer előtt, és logikailag is megcáfolta Sztójay és Werth legfőbb érvét. „Teljesen lehetetlen feltételezni azt – írta –, hogy ha a birodalmi kormány Románia katonai közreműködését az oroszok ellen igénybe veszi, ezután a bécsi döntés megváltoztatásával nekünk új területeket juttathatna Dél-Erdélyben, akkor, ha a Szovjet elleni háborúban mi is részt veszünk." Még ugyanaznap – június 14-én – Bárdossy egy rendkívüli minisztertanácsi ülésen újból kihangsúlyozta: mivel Németország a második bécsi döntéssel (→ 37) egyidejűleg Románia területi épségét is garantálta, ezért aligha valószínű, hogy elvenné Romániától Dél-Erdélyt egy közösen, Moszkva ellen viselt háború után (→ 74).

A miniszterelnök – Horthy Miklós kormányzóval együtt – feltehetően azzal is tisztában volt, hogy Hitler Ion Antonescu román államvezetőt tartotta legmegbízhatóbb délkelet-európai szövetségesének, Romániát pedig gazdasági, stratégiai szempontból is Magyarország elé sorolta. Amit viszont nem tudhattak: Hitler a szövetségesei közül hivatalos formában 1941. június 12-én, Münchenben elsőként Antonescut tájékoztatta a küszöbön álló szovjetellenes támadásról, aki

viszont biztosította Hitlert, hogy a román nép kész „mindhalálig együtt menetelni a tengellyel", és a Führer rendelkezésére bocsátja „Románia egész katonai, politikai és szociális segéderejét". Románia ugyanis - ellentétben Magyarországgal, amelynek nem voltak területi követelései a Szovjetunióval szemben - vissza kívánta szerezni az 1940 júniusában, a Szovjetunió által bekebelezett Besszarábiát és Észak-Bukovinát, Magyarországtól pedig Észak-Erdélyt. Ráadásul, akárcsak Horthy, ő is őszintén gondolta, hogy a pogány bolsevizmus ellen indokolt és jogos a „keresztes hadjárat". További közös szempont volt, hogy a világ számos más politikusához hasonlóan mind a magyar, mind a román vezetők úgy vélték, Németország rövid időn belül megnyeri a szovjetellenes háborút (→ 34), így katonailag nem kockázatos a részvétel. Elsősorban tehát ez a vélekedés vezetett oda, hogy az 1941. június 26-i kassai bombázást (→ 57) ürügyként felhasználva – közvetlen német kényszerítés nélkül – Magyarország is bekapcsolódott a szovjetellenes hadjáratba (→ 66).

Ez a lépés később a területi revízióhoz való szovjet viszonyulás szempontjából is súlyos következményekkel járt. A Szovjetuniónak a támadás időpontjáig nem volt ellenvetése a második bécsi döntéssel szemben, ezt követően azonban érvénytelennek tekintette, és a háború végéig nyitva hagyta a magyar–román határkérdést. Mind Magyarország, mind Románia ellenséges államnak számított Moszkvában, de mivel Sztálin nem kívánt lemondani a román csapatok által 1941 nyarán visszafoglalt Besszarábiáról és Észak-Bukovináról, egyfajta kárpótlásként korrigálni szerette volna a második bécsi döntéssel meghúzott határokat Románia javára. Az első bécsi döntés nyomán Magyarországhoz került felvidéki területek (→ 17) jövőbeni sorsát illetően viszont a szovjet álláspont egyértelműen az volt, hogy a háború végén Csehszlovákiának vissza kell kapnia e területeket. Az 1943. decemberi moszkvai tárgyalásain Eduard Beneš, a londoni emigráns csehszlovák kormány elnöke erről meg is állapodott a szovjet vezetéssel. Döntésüket azzal indokolták, hogy Magyarországnak nagy a háborús felelőssége, és ennek következményeit viselni kell. (LBB)

Gyors volt a Gyorshadtest?

Németország 1941. június 22-én indította meg a Barbarossa hadműveletet, vagyis a Szovjetunió elleni offenzívát, amelyhez a Magyar Királyi Honvédség néhány nappal később, június 26-án a leghatékonyabb seregtestével csatlakozott (→ 66). A I. Gyorshadtest felállítása a modern külföldi katonai teoretikusok elméletei és a magyar hadiipari lehetőségek ötvözetéből született meg. Szervezését már 1932-ben elkezdték, egy pár száz fős gépkocsizó csoport formájában, majd az évek során több mint 40 ezer fős szervezetté fejlesztették. A hadtest szervezésében nagy lendületet jelentett az 1938-ban induló „győri program"; de a program legköltségesebb és legbonyolultabb elemének számító páncélos fegyvernem kialakítása még gyerekcipőben járt, mikor 1941-ben háborúba kellett menniük. Még így is ők számítottak a legalkalmasabbnak a harc megvívására a honvédség hadrendjében. A nevében szereplő „gyors" jelzőt nem valamiféle gyorsasági verseny szinonimájaként kell értelmezni; az elnevezést a gyalogos csapatoktól eltérő alkalmazási mód ihlette. Ami a hadműveleti „sebességét" illeti, fontos hangsúlyozni, hogy az offenzív műveletekben (tehát harc közben) a támadási tempó átlagosan 4-6 km/óra. Viszonyításképpen: a Wehrmacht csapatainak öt hónapra volt szüksége ahhoz, hogy a Breszt és Moszkva közötti mintegy ezer kilométeres távolságot megtegyék, ami napi átlagban kb. 6,5 km-t jelentett volna, ha folyamatosan haladnak előre. Így a gyorshadtesthez beosztott huszár, kerékpáros, gépkocsizó lövész, fogatolt és gépvontatású tüzér alegységek nemcsak hogy együtt tudtak haladni a német erőkkel, hanem azokat kiegészítve meg is állták a helyüket a harcokban. Képességeik tekintetében – a kor színvonalához mérve – erősebbek voltak, mint a gyalogos alakulatok, de gyengébbek, mint a páncélozott csapatok.

1941. június 30-án, Szombathelyi Ferenc altábornagy parancsnoksága alatt a VIII. hadtest bázisán megalakították a Kárpát-csoportot (mindösszesen: 3355 tiszt, 89 760 fő legénység, 21 265 ló, 3308 db lovas szekér, korabeli megnevezéssel: országos jármű, 5858 motoros jármű), amely a 8. határvadászdandárból, az 1. hegyidandárból, valamint a dálnoki Miklós Béla vezérőrnagy által vezetett I. Gyorshadtestből állt össze. Offenzív műveleteit hat periódusra lehet felosztani.

Az első szakasz a Kárpátok előterében vívott csata, amely 1941. július 9-ig tartott. A Kárpát-csoportból ekkor kivált a Gyorshadtest, amely folytatta a támadást, míg a hátramaradt erők – közel 46 ezer fő – megszálló feladatokat láttak el (→ 81). A Gyorshadtest a német 17. hadsereg alárendeltségében (július 9.–augusztus 10.) tört előre a Bug folyóig. Stülpnagel gyalogsági tábornok szükségesnek és jónak tartotta a magyar erőket, főleg az umanyi harcok idején. Ebben a katlancsatában tüntette ki magát vitéz Vattay Antal tábornok által vezett 1. lovasdandár. Műveleteik harmadik szakaszának lehet tekinteni a nyikolajevkai városi csatát (augusztus 10–16.), amit a magyar gyorscsapatok a német 16. páncélos hadosztállyal szoros együttműködésben vívtak meg. A település elfoglalása során történt az utolsó sikeres lovasroham, amelyet augusztus 15-én a 4. huszárezredbe tartozó Mikecz Kálmán őrnagy harccsoportjával hajtott végre. A város bevétele után tíznapos pihenő és karbantartás következett. A Gyorshadtest teljesítményét jól mutatja, hogy a németek az 1. páncélos csoport alárendeltségébe osztották be, amely a déli hadseregcsoport legütőképesebb szervezete volt. A negyedik szakaszban, augusztus 30-tól a magyar csapatok a Dnyeper mentén folyamvédelemre rendezkedtek be. Ide elsőként érkeztek meg, így kemény harcokba ütköztek. A helyzet csak szeptember 6-án normalizálódott, amikor beérkeztek a Wehrmacht megerősítő csapatai. Az ötödik szakaszban (szeptember 7.–október 6.) a fő feladat szintén a folyamvédelem volt, amelynek jelentősége a kijevi katlancsatában mutatkozott meg, mivel a bekerített erők felmentésére innen is igyekeztek áttörni a szovjet csapatok. Az utolsó műveleti szakaszban, október 10-től pedig ismét támadó feladatuk volt a 17. hadsereg alárendeltségében: a két gépkocsizó dandárnak a Donyec folyóig kellett előretörnie. Ekkor a lovasdandár már nem követte őket, mivel a támadás felújítása idején megkezdték a hazaszállításukat. A gépkocsizók részére a kivonási parancs november 11-én érkezett a Donyec partjára. A hazacsoportosítást 24-én kezdték meg, és december 14-én már ünnepélyes díszszemlét tartottak Budapesten a Hősök terén.

A katonai sikerek és az erőltetett menetteljesítmény azonban nagy árat követelt. A Gyorshadtest elvesztette a kis harckocsik 100%-át, a páncélgépkocsik 90%-át, a harckocsik 80%-át, a motoros járművek 30%-át, az előerőben pedig 4250 fő szerepelt a veszteséglistán (elesett

855 fő, eltűnt vagy hadifogságba esett 277 fő, sebesült 2288 fő, beteg 830 fő). Utóbbi éppen csak nem érte el a 10%-ot, ami katonai mércével mérve, kiváltképp támadásban, még az elfogadható veszteségen belül van. Ugyanis az ilyen mértékű létszámváltozás esetén még minden alrendszerét képes működtetni egy katonai szervezet. Ezért a kivonást nem ez, hanem a technikai veszteség mértéke indokolta.

Összességében úgy értékelhetjük az I. Gyorshadtest szerepét a keleti fronton, hogy a jelentős hadianyag-veszteségek ellenére is végre tudta hajtani a feladatait. Ami annak is köszönhető, hogy a német hadvezetés megtalálta a magyar gyorscsapatok megfelelő alkalmazási módját, mivel művelet közben kombinálta őket a német gépesített és páncélos erőkkel. A magyar honvédvezérkar a hadműveletek tapasztalatai alapján 1942-ben átszervezte a gyorscsapatokat, és október elsejétől I. páncélos hadtest néven kerültek a hadrendbe. Huszár és kerékpáros alegységekből a lovas hadosztályt, míg harckocsizó és gépkocsizó lövészekből az 1. és 2. páncélos hadosztályokat kívánták felállítani. Ezután már német csapatok nélkül is képesek lettek volna offenzív műveletek végrehajtására. (KL)

Mit csináltak a sportolók a háború idején?

Magyarországon már az első világháború előtt felismerték a testnevelés és a sport társadalmi, kulturális és politikai szerepét, amihez jelentősen hozzájárult a nemzetközi olimpiai mozgalom kibontakozása is. Nem véletlen, hogy már az első világháború előtt létrejött egy különálló testület, az Országos Testnevelési Tanács (OTT) a magyar sportélet koordinálására. A világháború után a sport és a testnevelés még kiemeltebb jelentőségre tett szert. A magyar Nemzetgyűlés 1921-ben új testnevelési törvényt hozott (1921. évi LIII. tc.), ami a sportéletet és az iskolai testnevelést a nagy nemzeti feladatok közé sorolta. Ez a jogszabály rendelkezett a leventemozgalom (→ 32) létrehozásáról is, valamint a Testnevelési Főiskola megalapításáról, a Nemzeti Stadion felépítéséről, valamint minden, ezer főnél több munkást foglalkoztató vállalat számára előírta, hogy sportegyesületet alakítson.

A sport mind a városokban, mind a kistelepüléseken elérhetővé vált gyakorlatilag minden társadalmi réteg számára – akár né-

zőként-szurkolóként, akár aktív sportolóként. Számos sportágban megjelent a profizmus: országos bajnokságok szerveződtek és a magyar válogatottak is jó eredményeket értek el (például a labdarúgó-válogatott az 1938-as világbajnokságon ezüstérmet szerzett). Voltak azonban negatív tendenciák is. A sportélet egyre szorosabban összefonódott a politikával és a katonasággal (számos sportklub és szövetség élére került politikus vagy magas rangú katona). A sportélet egyre centralizáltabb is lett – és itt is egyre nyíltabban jelentkezett az antiszemitizmus.

A második világháború idején fokozódott a sportélet és a testnevelés militarizálása. A sportirányítás számára külön kihívást jelentett a visszacsatolt területek sportegyesületeinek integrálása. 1941 augusztusában megszüntették az Országos Testnevelési Tanácsot, feladatait az akkor szervezett Országos Sport Központ, a Nemzeti Sport Bizottság, valamint az Ifjúság Honvédelmi Nevelésének és Testnevelésének Országos Szervezete között osztották szét. A sportban is megtörtént az „őrségváltás", vagyis a zsidók kiszorítása (→ 19). 1942 folyamán több mint egy tucat olyan sportegyesület feloszlatását rendelték el, amelyek zsidó többségi tulajdonban voltak.

A világháború idején beszűkültek a nemzetközi megmérettetés lehetőségei. Elmaradt az 1942-re tervezett labdarúgó-világbajnokság, továbbá az 1940-es és 1944-es olimpia is, ami a rendkívül sikeres 1936-os berlini szereplés miatt különösen fájó lehetett a magyar sport számára. Szüneteltek a nemzetközi kupasorozatok, amelyekben például a labdarúgó-klubcsapatok voltak érintettek. Voltak ugyan nemzetközi sportesemények, de az egymással hadban álló országok sportolói nem versenyeztek egymással, hanem csak az egymással szövetségesek vagy legfeljebb a semleges országokból érkezők. Érdekességképpen megemlíthető, hogy mind az osztrák, mind a lengyel, mind pedig a jugoszláv labdarúgó-válogatottak éppen Magyarországgal játszották az utolsó hivatalos mérkőzésüket, mielőtt hazájuk a német hadigépezet áldozatául esett volna 1938-ban, 1939-ben (→ 13), illetve 1941-ben (→ 41).

A sportéletet az is hátráltatta, hogy számos sportoló katonai szolgálatot teljesített, ami sokszor megbénította a sportegyesületek életét. Számos zsidó sportoló lelte halálát munkaszolgálatosként (→ 55) a keleti fronton. De számos olyan zsidó származású sportolóról és

sportvezetőről is tudunk, akik a holokauszt áldozataként koncentrációs táborban vagy a nyilas terror következtében vesztették életüket.

A háborús sportélet sajátossága volt a frontok mögött verbuválódott katonaválogatottak mérkőzései is, amelyeket nyugalmasabb időszakokban rendeztek meg. Ezek több mérkőzést játszottak, mint a hivatalos „nagy" válogatottak. E mérkőzésekről a sajtó és a filmhíradó is beszámolt.

A sportélet Magyarország 1944. március 19-én történt német megszállása után sem szünetelt, mivel a németek és a kollaboráns új politikai vezetés is igyekezett azt a látszatot fenntartani, hogy minden zavartalanul folyik tovább az országban. A magyar labdarúgó ún. „hadibajnokságot" akkor sem rekesztették be, amikor a front 1944 őszén elérte Magyarországot. Még novemberben is rendeztek bajnoki fordulót, miután a fővárost már többször is légitámadás érte. Az utolsó mérkőzést, egy Újpest–Ferencváros találkozót is épp egy légitámadás miatt szakították félbe (→ 156). A sport tehát nem pusztán szórakozás, hanem legalább ennyire az ország katasztrofális helyzetéről és a hadiállapotról való figyelemelterelés eszköze is volt.

A teljes hivatásos sportélet felfüggesztése 1944. november végén történt meg. A front elvonulása (→ 144) után azonban nem folytatták ott, ahol abbamaradt, hanem új bajnokságokat írtak ki. A formálódó új rendszer ezzel is jelezte, hogy semmilyen szempontból nem vállal folytonosságot a múlttal, és új korszak kezdődik a sportéletben – és azon túl is. (KR)

Elkerülhette volna Magyarország a háborúba lépést?

A második világháborúval kapcsolatban az egyik legvitatottabb kérdés, hogy a Magyar Királyság elkerülhette volna-e a hadba lépést, volt-e annak alternatívája? (→ 60)

A magyar katonai vezetésből sokan – Werth Henrik vezérezredessel, a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnökével az élen – úgy gondolták, hogy az országnak késedelem nélkül csatlakoznia kell a német birodalom Szovjetunió elleni háborújához 1941 nyarán. Az addigi területi gyarapodások (→ 48), a német sikerek (→ 34) és a Vörös Hadsereg finnek elleni (le)szereplése (→ 28) nyomán sokak jutottak arra a következtetésre, hogy a szovjetek elleni háború ha-

mar véget fog érni, és Magyarország a győztesek oldalán fejezheti be a háborút. A Honvéd Vezérkarnál ezt annyira komolyan vették, hogy Sáska Elemér vk. alezredes Kurt Himer vezérőrnaggyal, a Budapesten lévő német összekötő tiszttel még jóval a Barbarossa hadművelet megindulása előtt részletekbe menő megbeszélést folytatott. Pontosan nem ismert, hogy miről, de az bizonyos, hogy a magyar vezérkar megkezdte a harcanyagok átcsoportosítását. Így a június 22-én kezdődő német hadművelet napján az 1. hegyidandár és a 8. határvadász dandár már kint voltak a magyar–szovjet határ mentén. Horthy Miklós háborúba vezénylő utasítását követően még 26-án mozgósították az I. Gyorshadtest részeit (→ 62). Másnap a magyar légierő, 28-án pedig a határon lévő erők kezdeményeztek harcot a Vörös Hadsereggel. A Magyar Királyság hadba lépésének köszönhetően – és némi szerencsével – sikerült kitölteni a német 17. és a román 3. hadseregek közt tátongó közel kétszáz kilométeres rést az újonnan létrejött keleti fronton.

Bárdossy László miniszterelnök alapvetően nem volt a hadba lépés ellenzője, viszont korábban annak önkéntes voltával nem értett egyet. Ezt Werth Henrikkel szemben is képviselte, amikor ő május 6-án és június 14-én memorandumaiban szorgalmazta a közelgő német offenzívához való csatlakozást. A kassai bombázás (→ 57) után Werth és Bartha Károly honvédelmi miniszter 1941. június 26-án felkeresték a kormányzót annak érdekében, hogy meggyőzzék a hadba lépés mielőbbi szükségéről. Horthy egy személyben döntött, így a katonai felsővezetők kiadhatták az indulási parancsokat (→ 184).

Mégis miként állhatott elő az a helyzet, hogy egy ember kezében összpontosul a döntési jog arról, hogy az ország népe háborúba vezethető-e? A válasz egy elhibázott jogalkotási formulára vezethető vissza, amely túlságosan nagy hatalmat és felelősséget adott a kormányzó kezébe. A kormányzó hatáskörét az 1920. évi I. törvénycikk szabályozta, amelyet az 1920. évi XVII. törvénycikkel módosítottak. Utóbbi második szakaszában az alábbi kiegészítés szerepel: „Közvetlen fenyegető veszély esetében azonban a kormányzó a magyar összminisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett a hadseregnek az ország határán kívül alkalmazását elrendelheti." Ez tette lehetővé, hogy a kormányzó, ha úgy ítéli meg, hogy a katonai intézkedések

nem tűrnek halasztást, saját elhatározásából alkalmazhatja a honvédséget az ország határain kívül. Ráadásul a törvény nem definiálta, hogy mit jelent a „közvetlen fenyegető veszély" és a „késedelem nélkül" kifejezések. A törvény előírta ugyan, hogy a képviselőháznak ezt utólag jóvá kell hagynia, amit 1941. október 23-án meg is tett, de ez már csak formalitás volt. Hiszen a magyar csapatok ekkora már több mint kilencszáz kilométerre nyomultak be a Szovjetunió területére. Bárdossy László miniszterelnök június 27-én az alsóház ülésén napirend előtt bejelentette, hogy a két ország között a „hadiállapot beállott". A kifejezés jelentéstartamán ugyan lehet vitázni, de a magyar állam fegyveres ereje azzal a szándékkal lépte át a határt, hogy a harcmezőn erővel kényszerítse rá akaratát a másik állam, a Szovjetunió fegyveres erejére. Ez pedig a klasszikus értelemben vett fegyveres küzdelem (hadviselés) definíciója.

Ahogy az országgyűlési képviselők döntő többsége, úgy a parlamenten kívül is sokan üdvözölték, hogy Magyarország belépett a háborúba (→ 70), mert úgy látták, hogy a Szovjetunió a legfőbb ellenség, az idő pedig nagyon sürget, mert a német győzelem már közel van. A felelős döntéshozók tudása, szellemisége és mentalitása nem tette lehetővé, hogy más alternatívát válasszanak, mint azt, hogy 1941. június 26-án belépjenek a háborúba. Megtehették volna ezt kényszerből is vagy időben később is, de elegendő megfontoltság híján nem ezt választották (→ 190). (KL)

Miben volt első Kamenyec-Podolszkij?

1941. augusztus 27–28-án történt a holokauszt első olyan tömeges kivégzése, ahol a zsidó áldozatok száma meghaladta a tízezret. Az ukrajnai Kamenyec-Podolszkij mellett mintegy 23 600 zsidót gyilkoltak meg a Friedrich Jeckeln vezette SS-alakulatok. Az áldozatok túlnyomó többsége Magyarországról deportált, úgynevezett „rendezetlen állampolgárságú" magyar zsidó volt. Ma a történészek többsége a kiszállításukat deportálásnak tekinti, de vannak, akik csupán „idegenrendészeti eljárásnak" gondolják.

Az 1938 utáni revíziós sikerek során számos, Trianont megelőzően Magyarországon élő zsidó lett újra magyarországi lakos. A kárpátaljai területen mintegy 10-20 ezer ilyen státuszú ember élt. Voltak

köztük, akik hamis iratokkal vagy éppen papírok nélkül menekültek Magyarországra, amikor a németek megszállták a lengyel területeket (→ 13). Emiatt a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság látókörébe kerültek. A háborús légkörben rájuk – alaptalanul – kémtevékenység gyanúja vetült, ezért megfigyelték, ellenőrizték és sokszor internálták őket. A Kozma Miklós által kormánybiztosként irányított Kárpátalján (→ 26) különösen szoros volt a hatósági kontroll. Kozma már 1940 őszén felvetette, hogy a zsidókat ki kellene telepíteni a térségből. Akkor még nem nyílt lehetőségük rá, hiszen nem az ország belsejébe szerették volna áttelepíteni őket.

A Szovjetunió elleni hadba lépés, 1941. június 27. után a magyar csapatok megszállták Galícia egy részét. A honvédség vezetésében felmerült, hogy a „rendezetlen állampolgárságú" zsidókat ki lehetne telepíteni a megszállt területekre, amelyek akkor külföldnek számítottak. A július 1-jei minisztertanácson megszületett a döntés. Július 15-én kezdték meg az augusztus 9-ig tartó akciót. 20 ezer embert vasúton Kőrösmezőn keresztül Kolomijába, majd teherautókon vagy gyalogosan a németek által megszállt területekre deportáltak. Ott az Einsatzgruppen (a zsidók meggyilkolására szervezett német fegyveres egységek) már javában végezte a zsidók legyilkolását.

A letartóztatások során tömegével fogtak el olyanokat is, akik már évtizedek óta Magyarországon éltek, de a hatóságok szerint nem voltak rendben a papírjaik. Számos esetben deportáltak magyar állampolgársággal rendelkező zsidókat is. Néhány településen a helyi cigányság csoportjait is kitelepítették (→ 141). A Magyarországról elszállított zsidók csupán harminc pengőt, háromnapi élelmiszert és kevéske poggyászt vihettek magukkal. Azt hazudták nekik, hogy majd az ukrajnai területeken kapnak házakat és földeket. Az emberek a senkiföldjére kerültek, ahol az élelmiszert és minden mást is magas áron vásárolhatták meg. Némelyeket, akiknek nem jutott szállás, a németek a helyi gettókba zárták.

A hazai közélet neves személyiségei, többek között Slachta Margit és Rassay Károly országgyűlési képviselők nyilvánosan, bár hatástalanul tiltakoztak az akció ellen. A németeket meglepte a magyar akció. Ők is heves tiltakozásba kezdtek, hiszen a magyar zsidók olyan területekre érkeztek, amelyeket már jórészt zsidótlanítottak. Előfordult, hogy az Einsatzgruppe fegyveresei visszazavarták a magyar

oldalra a deportáltakat. A német tiltakozás a tömegek érkezése és a járványveszély miatt egyre hevesebb volt, ezért Keresztes-Fischer Ferenc magyar belügyminiszter augusztus elején elrendelte a deportálások leállítását. A német hatóságok egy 1941. augusztus 25-i értekezleten úgy döntöttek, hogy likvidálják azokat a Magyarország által deportáltakat, akiket a magyar kormány nem volt hajlandó visszafogadni. Jeckeln parancsára őket augusztus 27–28-án nagyobb csoportokban kiterelték a kamenyec-podolszkiji gettóból, majd a város északi területén lévő volt szovjet lőszerraktárban levetkőztették és kirabolták, s végül géppuskával az előre megásott tömegsírokba lőtték.

A Kamenyec-Podolszkijnál kivégzett 23 600 áldozat nagyjából fele magyar zsidó volt (a mintegy 22 ezer deportáltból 11-13 ezret gyilkoltak meg Kamenyec-Podolszkijban), a másik része helyi zsidó és valószínűsíthetően cigány is. Néhány ezer személynek sikerült visszaszöknie Magyarországra. Elmondták történetüket, de a magyar zsidó közösség nem akart nekik hinni (→ 113). Pedig a magyar hatóságok ekkor mutatták meg, hogy mennyire hatékonyak, ha a zsidók deportálásáról van szó. Ezt a gyakorlatot aztán 1944 tavaszán és nyarán immár tökélyre fejlesztették (→ 119, 127). (PT)

Hogyan változott meg a belpolitika szerkezete a háború alatt?

Az 1939-es országgyűlési választások nyomán jelentősen átrendeződött a politikai paletta. A kormánypárt, a Magyar Élet Pártja a választási rendszer számára kedvező átalakítása után elsöprő sikert aratott. A választások előtt azonban megindult a párt belső polarizálódása: az Imrédy Bélához közel álló szélsőjobboldali csoport megerősödött, míg Bethlen István mérsékelt konzervatív hívei, de a volt gömbösisták is visszaszorultak. A választásokon a nemzetiszocialista pártok (→ 39) jelentős erővé, a kormányzó párt legerősebb ellenzékévé nőttek, amelyek közül a Nyilaskeresztes Párt szerezte a legtöbb mandátumot. Ezzel szemben a konzervatív Egyesült Keresztény Párt összeomlott, s a régi ellenzék is meggyengült: a liberálisok csupán öt mandátumhoz jutottak, a Szociáldemokrata Párt parlamenti képviselete pedig – hasonlóan öt mandátummal –

jelentéktelenné zsugorodott. A Kisgazdapárt ugyancsak kevés (14) mandátumhoz jutott, amely után lemondott emblematikus vezetőjük, Eckhardt Tibor (→ 51) is. Szálasi pártja 1940 őszétől kezdve magába olvasztotta a többi nemzetiszocialista frakciót, ám a nyilas egységfront mégsem lett erősebb.

Teleki Pál miniszterelnök és a korábbi miniszterelnök, Imrédy között ugyanis rövidesen kenyértörésre került sor: Imrédy 1940-ben 19 társával együtt kilépett a kormánypártból és létrehozta a magát nemzetiszocialistának valló ellenzéki Magyar Megújulás Pártját (MMP).

Az MMP 1941 szeptemberében szövetségre lépett a nyilas egységpártból kivált Pálffy Fidél vezette Magyar Nemzeti Szocialista Párttal, Magyar Megújulás Nemzetiszocialista Pártszövetség néven. Mindennek eredményeként a pártszövetség 1942-re a legnagyobb szélsőjobboldali erő, egyben a legaktívabb ellenzéki tömörülés lett. Felhajtó erőt és támogatást jelentett számukra a mintának tekintett hitleri Németország látványos katonai sikere (→ 34) is, ennek fényében Imrédyék magabiztosan várták, hogy a kedvező geopolitikai helyzetben hatalomra kerülhessenek.

A háború- és németellenes parlamenti ellenzék – kisgazdák, szociáldemokraták, liberálisok és keresztény pártiak – 1941 nyaráig tetszhalott állapotban volt, amit tetézett, hogy a német sikerek szűkre szabták mozgásterüket. Azonban az, hogy a magyar bakákat tömegesen küldték a szovjet frontra (→ 66), háborúellenességet szült, amelynek 1941 őszétől tüntetéseken, demonstrációkon is hangot adtak. Ez mozgósította a háborúellenes ellenzéket, és a politika újrastrukturálódásához vezetett. A *Népszava* 1941. évi karácsonyi száma a háborúellenes értelmiségiek széles körének írásait közölte a kommunistáktól a konzervatívokig. 1942. márciusában pedig megalakult a német szövetségben zajló háborút ellenző Magyar Történelmi Emlékbizottság, amelynek a budapesti Petőfi téren tartott március 15-i forradalmi megemlékezése háború- és kormányellenes tüntetésbe torkollt.

1942–1943 fordulóján egyre világosabb lett, hogy Németország a háborút el fogja veszíteni (→ 95). Azok a pártok, amelyek sorsuk alakulását nem a nácizmushoz kötötték, új aktivitásba fogtak: megindult a szövetségkeresés, sőt, a programalkotás is, a háború utáni évekre készülve. A Bethlenhez közeli konzervatívok a Magyar Nem-

zeti Társaskörbe tömörültek, a Kisgazdapárt és a szociáldemokraták pedig 1943 őszén kötöttek együttműködést. 1943 végén létrejött a Demokratikus Polgári Szövetség is, amely a liberálisok-demokraták gyűjtőhelye lett. Kifejlődött tehát egy heterogén, háborúellenes, antifasiszta szellemi-politikai tömb, amely a kormánypárt liberálisabb szárnyával érintkezett. Részben ide volt sorolható az illegális kommunista párt (Békepárt) is, legerősebb csoportját pedig a kisgazdák alkották, amelynek vezetői 1943 nyarán már memorandumban sürgették Kállay Miklós miniszterelnököt a különbéke megkötésére. Bár mindannyian a háború lezárását célozták, illetve egy rákövetkező alkotmányos kurzusváltás mellett tettek hitet, náciellenes egységfront mégsem jött létre. A politikai struktúra másik oldalát ezen újfajta törésvonal mentén a háború folytatásában érdekelt, németbarát kormánypárti többség, az Imrédy-párt és nemzetiszocialista csoportosulások alkották. A kormányfő nem tudta a Magyar Élet Pártját, sem kormányának többségét megnyerni a háború- és németellenes erőkkel való együttműködésre. Csupán óvatos és végső soron eredménytelen tapogatózásba kezdett a nyugati szövetségesekkel, valamint azt sikerült elérnie, hogy Magyarország még nagyobb arányban sodródjon bele a háborúba a németek oldalán. Mindezt komoly kritikával illették a nemzetiszocialisták és saját pártjának jobboldala egyaránt, de a másik oldal is bizalmatlansággal fogadta, innen a „hintapolitika" (→ 104) későbbi vádja. Ez a kettősség a Sztójay-kormány – a német megszállás – idején szűnt meg, amely betiltotta és üldözte az ellenzéki pártokat és mozgalmakat (→ 111). A háború és Hitler iránt elkötelezettek így egyedül maradtak a politikai porondon. Ők alkották Sztójay Döme koalíciós kormányát, illetve 1944. október 15-én Szálasi Ferenc nyilas hatalomátvétele is rájuk épült. (SZA)

Direkt hagyták az amerikaiak lebombázni Pearl Harbort?

A második világháborúban a német sikersorozat (→ 34) végét az 1941 decemberében dúló moszkvai csata jelezte, éppen akkor, amikor Japán megtámadta az Egyesült Államokat. A japán támadókötelék 1941. november 26-án kezdte meg hatezer kilométeres útját a Csendes-óceánon. A tizenegy napos út végén, december 7-én a hat repülőgép-hordozóról felszálló több mint négyszáz repülőgép

bombázta a Hawaiihoz tartozó Pearl Harbor kikötőjében horgonyzó mintegy száz, különböző méretű amerikai hadihajót. Ezek közt volt nyolc nagyon értékes csatahajó, és számos, de kisebb értékű cirkáló, romboló, tengeralattjáró. Viszont a legértékesebb repülőgép-hordozók (a Saratoga, az Enterprise és a Lexington) nem voltak a kikötőben. Az amerikai katonákat felkészületlenül érte a légicsapás. Ráadásul – vasárnap lévén – a többségük a békerend szerinti eltávozáson tartózkodott, ezért csupán minimális ellenállást tudtak tanúsítani. A japánok célja az volt, hogy a Csendes-óceánon erőfölénybe kerüljenek a US Navyvel szemben. A Washingtonban 1922-ben aláírt flottaegyezmény ugyanis előírta az 5:3-as hajóarányt az amerikaiak javára. A támadás következtében végleg megsemmisült tizenkilenc hadihajó, köztük két értékes csatahajó (Arizona és Oklahoma), és súlyosan megrongálódott másik kettő (California és West Virginia), amelyek csak 1944-ben álltak újra szolgálatba. A kikötőben lévő másik négy csatahajó is megsérült (Nevada, Pennsylvania, Tennessee és Maryland), azonban ezek egy éven belül ismét hadrendbe álltak. A hajókon kívül megsebesült vagy elhunyt 3581 fő civil és katona, illetve megsemmisült mintegy háromszáz repülő. A támadás után az amerikai parancsnokokat, Husband Kimmel tengernagyot és Walter Short tábornokot felelősségre vonták, a szenátus csak 1999. május 25-én mentette fel őket.

Pearl Harbor legfontosabb következménye, hogy a tengelyhatalmak (→ 9, 74) ellen küzdő országok a kölcsönbérleti törvény *(Lend-Lease Act,* hivatalos, teljes nevén Törvény az Egyesült Államok védelmének elősegítésére) révén egyre nagyobb mértékben részesülhettek a „demokrácia fegyvertárából" és a mozgósított katonai potenciáljából. Az Egyesült Államok erejéből először a Japánok kaptak „ízelítőt" az 1942 júniusában lezajlott Midway-szigeteki csatában, majd az év végén már az egyesített német–olasz csapatokat is megverték Afrikában (→ 45). Amerika hadba lépésével egyértelműen a szövetségesek felé billent a mérleg nyelve.

A támadás után szinte azonnal szárnyra kaptak az összeesküvés-elméletek, miszerint Washington szándékosan hagyta lebombázni csatahajóit. Az első világháború után Amerika ugyanis visszatért háború előtti izolációs politikájához, amelyből Franklin D. Roosevelt szerette volna kimozdítani országát. Az amerikai közvélemény csak

Párizs eleste után (1940. június 14., → 34) eszmélt fel, hogy komoly veszély fenyegetheti az óceánon túlról. Az elnök külpolitikáját Arthur Vandenberg szenátor 1941. március 11-én a következőképpen jellemezte. „Egyértelműen belevetettük magunkat Európa, Ázsia és Afrika hatalmi politikájába és hatalmi harcaiba." Az igazság viszont az, hogy Rooseveltnek 1941 végére már nem volt szüksége a japán támadásra ahhoz, hogy háborúba vezesse az országát. Ugyanis a társadalomnak már csak 32%-a tartotta fontosabbnak a békét, mint a nácik legyőzését, így meg tudta volna szavaztatni a kongresszussal a hadiállapotot. Másrészt, ha a hadba lépést akarták volna kiprovokálni, nem tesznek ki prédának ilyen értékes hajókat. Casus belli lehetett volna egy rádióállomás elleni támadás vagy valamilyen öreg tengerjáró elsüllyesztése. Így tehát, bár messze volt még a háború befejezése, de a hosszú végjáték már elkezdődött (→ 95).

A magyar audiovizuális propaganda (→ 115) az óriási távolság ellenére sokat foglalkozott a felkelő nap országával. A japán Nippon stúdió híreivel mutatták be a nagy távol-keleti szövetségest, de nem az Amerikával folytatott háborúját domborították ki, hanem sokkal inkább az ottani ifjúság militarista nevelését helyezték előtérbe. A hivatásos tisztek körében is előfordult, hogy mintaértékűnek tekintették a Japán diákok katonás felkészítését. Veress Zoltán ezredes a doni sikertelenség (→ 76) okai közt elsők közt említi a gyenge erkölcsi tartást, mivel az ország nem tudott a „nemzeti célokért rajongó, fanatizált ifjúságot nevelni". Magda Pál alezredes is első helyre tette a nevelés kudarcát, miszerint az iskolai tananyag „nem szolgálja a katonanemzet céljait" (→ 32). Mindketten totalizáló szélsőségekben gondolkodtak, amely alapvetően arra a japán fanatizmusra emlékeztetett, ami végül kudarcosnak bizonyult. (KL)

Miért üzent hadat Magyarország az Egyesült Államoknak?

Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter jegyezte fel naplójában azt a képzeletbeli párbeszédet, amelynek során az Egyesült Államokhoz intézett magyar hadüzenetet követően a washingtoni magyar ügyvivő a State Department tisztviselőjének kérdéseire válaszol. A kérdező meglepődve hallja egyebek mellett azt is, hogy Magyarországnak nem Amerikával, Angliával vagy „Oroszországgal",

hanem Romániával szemben van területi követelése. „Akkor Romániának is hadat fognak üzenni?", teszi fel a logikusnak hangzó kérdést. A válasz – „Nem, uram. Szövetségesek vagyunk." – frappáns, és jól érzékelteti a helyzet visszásságát. Magyarország és Románia formálisan nem voltak ugyan egymás közvetlen szövetségesei, de ugyanazon szövetségi rendszerhez, a Berlinben 1940. szeptember 27-én Németország, Olaszország és Japán részvételével létrehozott háromhatalmi egyezményhez tartoztak: Magyarország 1940. november 20-án, Románia 23-án csatlakozott a paktumhoz. Egymással szinte egyidejű csatlakozásuk legfőbb oka az volt, hogy a második bécsi döntés (→ 37) nyomán felgyorsult a két ország 1940 nyarán elkezdődött versengése a náci Németország kegyeiért (→ 60). A román vezetés úgy vélte: a Hitler iránti feltétlen hűségét értékelve Németország visszajuttatja Romániának Észak-Erdélyt. Ez azonban ugyanolyan illuzórikus elképzelésnek bizonyult, mint a magyar katonai és politikai elit számos képviselőjének azon meggyőződése, hogy az addigi revíziós eredmények megtartása, valamint Dél-Erdély (és a Nyugat-Bánság) megszerzése csak odaadó németbarátsággal érhető el. Homályos megjegyzéseivel, kétértelmű magatartásával Hitler a két ország vezetését kijátszotta egymás ellen, így próbálta még inkább Németországhoz kötni őket.

A két angolszász nagyhatalommal, Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal Magyarország Bárdossy László miniszterelnöksége idején, 1941 végén került hadiállapotba. Ez ellentmondott a korábbi kormányfő, Teleki Pál politikájának, aki elsődlegesnek tartotta, hogy országa semmilyen körülmények között ne keveredjen háborúba a Nyugattal (→ 51). Azzal azonban, hogy 1941 márciusának végén beleegyezett Jugoszlávia megtámadásába (→ 41), éppen Teleki adta fel a semlegességet, és indult el az úton, amely a Nyugattal való konfliktus eszkalálódását jelentette, és amely hozzájárult az öngyilkosságához is (→ 43).

Az Egyesült Királysággal 1941. december 7-én állt be a hadiállapot, miután november 29-én szovjet kezdeményezésre a brit kormány ultimátumban szólította fel Budapestet, hogy december 5-ig vonja vissza csapatait a keleti frontról, mert ha nem, azt háborús oknak tekinti. Bárdossy azzal utasította vissza az ultimátumot, hogy

Magyarország „védelmi harcot" (→ 66) folytat a Szovjetunióban, és később minden további nélkül tudomásul vette a brit elhatározást.

Az Egyesült Államoknak Magyarország üzent hadat 1941. december 12-én. Ennek előzménye az volt, hogy a Pearl Harbort ért támadás (→ 72) miatt az Egyesült Államok hadba lépett Japánnal, amiért viszont Németország és Olaszország üzent hadat az Egyesült Államoknak. A háromhatalmi egyezmény „szelleméből" következő „szolidaritásra" hivatkozva Bárdossy először a magyar-amerikai diplomáciai kapcsolatok megszakítását javasolta a kormánynak, ezt december 11-én be is jelentették. Másnap azonban német és olasz nyomásra – a magyar kormány és az államfő előzetes tájékoztatása nélkül – Bárdossy szóban és jegyzékben is deklarálta a hadiállapotot a két ország között. Ez gyakorlatilag hadüzenetet jelentett, mivel az akkor érvényes nemzetközi jog szerint a hadiállapot kinyilvánítása a hadüzenettel volt egyenértékű. (A korabeli magyar politikai szóhasználat sem tért el ettől: felváltva használták hol a „hadüzenet", hol pedig a „hadiállapot deklarálása" vagy a „hadiállapot beállta" kifejezéseket.) Bárdossy még azt a kiskaput sem használta fel, amelyet az amerikai követ kínált fel neki azzal a javaslatával, hogy a hadüzenetet indokolja a Magyarországra nehezedő erős német nyomással. A javaslatot a miniszterelnök visszautasította, mivel nem kívánt elhatárolódni Németországtól, és úgy vélte, hogy az ország szorult helyzetében a feltétlen németbarátság az egyedül járható út. Meg volt győződve arról, hogy a háború német győzelemmel, vagy legalábbis olyan kiegyezéses békével zárul, amelynek következtében Közép-Európát továbbra is Németország fogja uralni (→ 95).

1941 végére Magyarország külpolitikája végzetes kényszerpályára került. Hadban állt mind a három, a háborúból később győztesként kikerült szövetséges nagyhatalommal, a Szovjetunióval, Nagy-Britanniával és az Egyesült Államokkal, ugyanakkor abszurd módon azzal a Romániával együtt volt tagja a háromhatalmi egyezménynek, amellyel kibékíthetetlen területi ellentétei voltak. (LBB)

Tényleg biciklivel mentünk harcolni a Don-kanyarba?

A keleti front harcai komolyabb áldozatokat követeltek a német haderőtől, mint a korábbi hadszínterek, ezért egyre nagyobb szük-

ségük volt a szövetségeseik csapataira. Magyarország 1941 végére – a Gyorshadtest (→ 62) visszavonását követően – „csak" megszálló erőkkel vett részt a háborúban, akik a meghódított területeket kívánták őrizetük alatt tartani (→ 81). 1942. január 6-án először Joachim von Ribbentrop német külügyminiszter, majd 22-én Wilhelm Keitel vezértábornagy érkezett Budapestre azért, hogy a három hadseregből álló magyar haderő egészének bevetését kieszközölje. A magyar politikai és katonai vezetés csak a 2. hadsereg kiszállításához járult hozzá, ami egyszerre tűnhet sikeres alkunak, azaz a magyar erőforrások megőrzésének is. A valóságban azonban ez a 207 ezer fős hadsereg elvitte a hadfelszerelés felét és a szállítókapacitás háromnegyed részét. Tehát Magyarország akkor sem tudott volna kiállítani még egy hasonló felszereltségű hadsereget, ha akart volna. Arányaiban a 2. hadsereg harcértéke már messze elmaradt az I. Gyorshadtestétől. Egységei közt mindössze az 1. tábori páncélos hadosztály volt modernnek mondható, a többi kilenc pedig leginkább tüzérséggel megerősített puskás gyalogságból állt.

A szerencsésebbek végig szállítással, a kevésbé szerencsések részben szállítással, részben „lábon" jutottak ki a frontra. A „szállítás" alatt azt kell érteni, hogy olyan eszközön hajtják végre a mozgást, amely nincs az alegységnél rendszeresítve. (A puskás századnál például nincs vasúti szerelvény rendszerben, és nem is kell érteniük a mozdonyvezetéséhez, viszont utasként felszállhatnak a szerelvényre.) A „lábon" történő átcsoportosítás pedig olyan mozgást jelent, ami az alegységnél rendszeresített technikai eszközzel történik (pl. a páncélos zászlóaljnál ez a lánctalpat, a repülőosztályoknál a légi közlekedést, a kerékpárosoknál a kerékpározást, a gyalogságnál – jobb híján – ténylegesen a lábon történő menetelést jelenti).

A kiszállított magyar csapatok alacsony értéke hamar kiütközött a hídfőcsaták során. A hét nagyobb összecsapásból mindössze csak a 2. korotoljaki csata volt sikeres. Juhász Bálint hivatásos százados emlékírásából kitűnik, hogy a gyalogság úgy próbált támadni, ahogy azt a hazai kiképzések során begyakorolták. Ez azért volt eleve kudarcos kísérlet, mert a puskával felszerelt katonák nem hatolhattak át a szovjet tűzrendszeren, amelyben a géppuskák, aknavetők és a tüzérségi eszközök tüzét összehangolták. Lehettek a magyar katonák bármilyen bátrak, szerethették bármennyire a hazájukat, gyalogo-

sok páncélvédelem hiányában nem állhatnak ellen a rájuk zúduló fémesőnek.

Népszerű a felvetés, hogy a honvédség nem a nagyhatalmak háborújára készült, hanem a kisantant államok hadereje ellen. A valóság viszont az, hogy ilyen integrált tűzrendszert egy kisállam katonái is meg tudtak volna szervezni, így offenzív műveletben puskás honvédeink hasonló eredményeket tudtak volna felmutatni, mint a hídfőcsaták során. Idézzük fel magunkban az első világháború vérfürdőit, ahol ez a támadási képesség már számtalanszor kudarcot vallott. A magyar katonák 1943 januárjában már egy olyan felszereltséggel rendelkező szovjet erővel álltak szemben, amely korábban német csapatokat is megvert (→ 95). Ebben az időben a magyar haderő főszereplővé vált a keleti fronton azáltal, hogy ők védekeztek a szovjet főcsapás irányában. Mivel egyetlen időpillanatban sem volt semmilyen esély a sikerre, a túlélőkben mindez úgy maradhatott meg, hogy pusztán feláldozták őket. A túlélők szubjektív múltértelmezését tiszteletben tartva leszögezhetjük, hogy az ország és a katonai vezetés célja legkevésbé sem az volt, hogy elveszítse a hadseregét. Így „cserbenhagyásuk" nem szándékos feláldozás volt. A katonai felső vezetés azonban valóban mulasztást követett el, amikor nem látta el Jány Gusztáv hadseregparancsnokot olyan vészhelyzeti paranccsal, amelyet megsemmisülés veszélye esetén kellett volna alkalmaznia. Vagyis az eredendően „statiszta" szerepre szánt alakulatok megmentéséért semmit sem tettek, hanem egyszerűen tudomásul vették, hogy pusztulásukra számítani lehet.

Jány vezérezredes az „... elvesztette becsületét..." tartalmú hírhedt parancsát már tehetetlenségében adta ki 1943. január 24-én. A vereséggel együtt járt a rend és a fegyelem felbomlása; helyreállítása érdekében a tisztekből és tábori csendőrökből összeállított különítményesek felkoncolták vagy agyonlőtték a dezertőr vagy parancsmegtagadó honfitársaikat. Jány március 12-én kelt 30. hadseregparancsban, már elismeréssel szólt katonáiról: „... becsülettel állta a harcot."

A harcokban sok magyar katona (kb. 49-50 ezer fő) esett el vagy fagyott meg a nem ritkán mínusz 30-40 fokos hidegben. A hadifogságba kerültek száma 27-28 ezer főre tehető, míg a hazaszállított sebesültek száma is elérhette az 50 ezret. A több mint 200 ezres állo-

mánynak ez már több mint a fele, amire már a katonai szakzsargon is a megsemmisülés kifejezést használja, amelynek egyenes következménye a szervezet maradványainak kivonása.

Fel lehet tenni azt a kérdést, hogy a szovjet csapatok miért nem tudtak több magyar seregtestet bekeríteni. Ez azért érdekes, mert az áttörést végrehajtó gépesített csapatoknak gyorsabban kellett volna mozognia, mint az átfagyott és kiéhezett magyar gyalogosoknak. Több okot is találunk: azokon kívül, akik harcba bocsátkoztak és felmorzsolódtak, sokan akadtak, akikben az ellenállás reménytelensége miatt a túlélési ösztön kerekedett felül, így hamar menekülésbe kezdtek. Másoknál az alegységparancsnokok adták ki hamarabb a visszavonulási parancsokat, mint ahogy azt a hadsereg vezetése megengedte volna. Olyanok is akadtak, akik a harci funkciók *(warfighting functions)* valamilyen szintű megmaradása nyomán átmeneti sikereket értek el. Ilyenek voltak többek között Osztrogozsszk védői vagy a tábori páncélos hadosztály csapatai, akik Alekszejevka környékét egészen január 22-ig tartották a bekerítő szovjet csapatokkal szemben, megmentve ezzel több tízezer magyar katonát. (KL)

Hogyan üzent a front?

Vajon hogyan kommunikáltak a frontra küldött katonák a hátországban maradt rokonaikkal? Hiszen a telefonszolgáltatást, ha volt is, csak a tisztek vehették igénybe. A Magyar Királyi Honvédség és a velük együtt kiszállított munkaszolgálatosok (muszosok, → 55) külvilággal való kapcsolattartásának elsődleges módja a díjmentes tábori posta volt. Ez elvileg a katonák és a fegyvertelen munkaszolgálatok részére egyaránt elérhető volt. A hírszolgálatban szerepet kapott a tömegmédia is. A Rádió haditudósítói, illetve az MTI hírszolgálata és a baráti országok hírszolgálatait is felhasználva rendszeresen közvetített a frontról, illetve a frontra is cenzúrázott tartalmat (→ 85) rövid hírek formájában. Dalokat, nótákat – rövid üzenetekkel ellátva – ugyancsak lehetett küldeni a rádión keresztül.

A küldemények a katonai alakulatok – a muszos századok is – saját postaszámai alapján kerülhettek az alakulatokhoz, hasonlóan a mai postaküldeményekhez. A tábori levelezőlapok egységes megjelenésűek voltak: a csapatokhoz érkező lapok rózsaszínűek, a frontról

a hátországba induló levelezőlapok pedig zöldek. Adódtak persze helyzetek, amelyek felülírták e szabályozást, feladtak például még nyírfakéregből fabrikált lapokat is. Borítékos levelet többnyire tilos volt feladni, és csak magyar és német nyelven lehetett levelet írni, a hatékonyabb ellenőrzés és hírzárlat érdekében. 1943-tól általánossá váltak a propagandaszövegekkel előre nyomtatott levelezőlapok is. A levelezőlapokon csak könnyen ellenőrizhető és pozitív tartalmú szövegeket fogalmazhattak meg, amelyek elsődleges célja a család megnyugtatása, hogy életjelet adjanak magukról, illetve a szükségletek bejelentése volt. A háborús években háromlépcsős cenzúrán ment át minden iromány; a jobbára ceruzával írott levelezőlapokat cenzúrabélyegzővel látták el. A bori munkaszolgálatosok (→ 55) esetében, 1943 nyarától 1944 májusáig pluszban német bélyegzővel is ellátták az – amúgy igen ritkán engedélyezett – küldeményeket. A cenzúra végső állomását a Postai Ellenőrző Központi Iroda szúrópróba-cenzúrája jelentette. Mindezen felül gyakran éltek a kisatírozással, illetve a levél megsemmisítésével is.

A muszosoknak speciális problémákkal is meg kellett küzdeniük. 1942-től a századparancsnokok, illetve a munkaszolgálatosokat felügyelő honvédegységek parancsnokai és egyes tagjai gyakorta éltek a posta visszatartásának, megsemmisítésének, a levelek és üzenetek nyilvános felolvasásának és kigúnyolásának eszközével. A munkaszolgálatosok a cenzúra megkerülésével – korrumpált őrök, leszerelt bajtársak révén – úgynevezett fekete (mezítlábas) leveleket is küldtek. A tábori csendőrség igyekezett ezeket lefülelni, amiért az őrzésükért is felelős honvédek is szigorú megrovásban részesültek. A munkaszolgálatosok a tábori posta révén a levelezőlapokon felül csomagokat is kaphattak az otthoniaktól. Ezeket az őrök gyakran megdézsmálták vagy elvették. Márpedig az otthonról küldött csomagok nélkül – különösen a fronton – szűkös volt az ellátmány, ami sokszor legyengüléshez, megbetegedéshez vezetett. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter 1943. március 9-i rendelete e téren is ideiglenes enyhülést hozott, gondot fordított a postavisszatartás, csomagküldés rendszerének ellenőrzésére is.

A leszerelt katonák közvetlenül is továbbítottak a hátországba üzeneteket a frontról, jóllehet hivatalosan tilos volt az ott tapasztaltakról negatív színben beszámolni, de szűk – például családi – körben elke-

rülhetetlen volt a kendőzetlen nyíltság. A 2. magyar hadsereg doni pusztulásának (→ 76) híre is a hazatérő katonákon keresztül jutott el a lakossághoz, mert a Rádió elhallgatta az eseményt, és a tábori posta cenzúrája is igyekezett kiszűrni az erről szóló híreket. (SZA)

Ágyútöltelékek vagy gyilkos megszállók?

A magyar haderő a Gyorshadtest (→ 62) és a 2. hadsereg harcai mellett jelentős erőkkel vett részt a frontvonalak mögötti területek megszállásában. A szovjet területek megszálló haderejének 20-25%-át adta a Magyar Királyi Honvédség – körülbelül félmillió négyzetkilométernyi (tehát a korabeli Magyarországnál ötször nagyobb!) területen látták el a feladataikat. Ezek közt olyan helyeken is, mint a partizántevékenység szempontjából legveszélyesebb brjanszki erdőség.

1941. október 6-án a Kárpát-csoport átszervezésével, német vezetés alatt, Vinyicában alakult meg a Magyar Megszálló Csoport Parancsnokság. Mivel a háborúba csak beszállni lehetett önként, de a szerepvállalást csökkenteni nem, így a magyar hadvezetés arra kényszerült, hogy a hazacsoportosított gyorshadtest, határvadász- és hegyidandár helyébe öt megszálló gyalogdandárt (1942. február 17-től Keleti Megszálló Csoportba: 102., 105., 108.; Nyugati Megszálló Csoportba: 121., 124. hadrendi számú újonnan felállított seregtesteket) küldjön ki. A korábban nem létező egységeket a lehető legtakarékosabban állították fel. Fegyverzetük a minimálisan szükséges kézifegyverekre korlátozódott, személyi feltöltöttségük pedig messze nem érte el egy szervezetszerű kötelék létszámát (de még így is elérték a 40 ezer fős összlétszámot). A várható egyszerűbb feladatok okán kevésbé felkészített vagy a területi visszacsatolások előtt más haderők által kiképzett katonákat soroztak be ide (→ 53).

A kiküldött katonák a partizánok ellen vívott háború speciális nehézségeivel szembesültek. A konvencionális hadviselésre felkészített csapatok egy tipikusan aszimmetrikus helyzetbe kerültek, amelyben az ellenséges erő azonosítása komoly nehézséget okozott. A partizánok nem viseltek egyenruhát (értsd: megkülönböztető jelzést), így beolvadtak a helyi lakosságba. A megszállók nem rendelkeztek széles körű erőforrásokkal (például harcászati hírszerzővel, civil-katonai

kapcsolattartóval, lélektani műveleti képességgel, különleges műveleti csoporttokkal), amelyekkel hatékonyan vették volna fel a harcot a partizáncsapatokkal, ezért a kényszerítő eszközökre, a megfélemlítésre és az erőfölényük demonstrálására támaszkodhattak. A partizánok „hétköznapi" eszközét jelentő orvtámadások megelőzése érdekében igyekeztek kiszűrni a „gyanús jeleket", és következtetni arra, hogy ki lehet partizán. Mivel e tény egyértelművé csak akkor válhatott, amikor már megkezdődött a tűzharc, a katonák állandó készültségben éltek. Az állandó frusztráció, a fokozódó bizonytalanság, a bajtársak elvesztése olykor szélsőséges tettekhez vezetett, ami lehetett akár egy település felgyújtása vagy bizonyos csoportok felkoncolása is. Megbecsülni is nehéz, hány civil halt meg a partizánháború következtében. Egyesek szerint az áldozatok becsült száma a keleti front egészét tekintve elérhette akár a 300-400 ezer főt. Azt még nehezebb megmondani, hogy ebből hányan vannak azok, akiket magyar katonák öltek meg.

1941 őszétől egészen 1942 novemberéig, a szovjet Uránusz hadművelet kezdetéig a partizántevékenység felszámolása volt az elsődleges feladat. A német támadás addigra kifulladt, a tisztogató harcok sem voltak túlságosan sikeresek, ezért ettől kezdve csak a kulcsfontosságú objektumok és vasútvonalak biztosítására törekedtek. A magyar megszálló erőket több ezer kilométernyi vágány mentén, 400-600 méterenkénti kisebb őrsökben telepítették le. A hatékonyság ennek ellenére is rossz volt, amit jól szemléltet, hogy a partizánok egyetlen nap leforgása alatt is képesek voltak több mint száz helyen megrongálni a síneket.

1943-ra egyértelművé vált, hogy a háború kedvezőtlenül fog alakulni (→ 95), és már az sem zárható ki, hogy a szovjet csapatok egyszer elérik a Kárpát-medencét (→ 144). A magyar megszállókra ekkor már passzivitás volt jellemző – harc helyett inkább együttműködni igyekeztek a helyi kommunistaellenes vezetőkkel. Ennek is köszönhető, hogy az ekkor már 90 ezer főt számláló magyar megszálló erők mindössze 4-5 ezer fős veszteséget szenvedtek el az év során.

A front közeledtével egyre több magyar csapat került szembe a Vörös Hadsereggel. Felszereltségük a második magyar hadseregnél is gyengébb volt, a szovjetek felszereltsége ellenben még jobb, mint a doni áttörés (→ 76) idején. A megszálló magyar csapatoknak a fron-

tális harcokban esélyük sem volt. Így az 1944 júniusában megindu-ló szovjet Bagratyion hadművelet rendre elsöpörte őket. A túlélők Lengyelország irányába vonultak vissza, ahonnan még 1944 nyarán több ütemben átszállították őket Erdélybe, ahol más műveleti egységekben szervezték újjá és vetették harcba őket. (KL)

Volt etnikai tisztogatás Észak-Erdélyben?

A romániai közvélemény – akárcsak a publicisztika és a történetírás egy része – mind a mai napig a román nép ellen előre eltervezett népirtásként tekint a magyar honvédség 1940. szeptemberi észak-erdélyi bevonulására (→ 37) és az ezt követő mintegy négyéves magyar uralomra. Igazolható-e a fenti állítás, létezett-e ilyen terv? A magyar levéltári dokumentumok és az eddigi kutatások alapján kijelenthető, hogy nem, a kormány, a hadsereg Fővezérsége és az észak-erdélyi magyar közigazgatás nem tervezte a román lakosság erőszakos asszimilációját – nemhogy „kiirtását". A nemzetiségpolitika terén leginkább befolyásos szereplők Magyarországot – szavakban legalábbis – többnemzetiségű államnak tartották, és az ún. „szentistváni" nemzetiségpolitikát hirdették. A nemzetiségi kérdést az egyéni nyelvhasználati jogok biztosítása, az anyanyelven folyó szakszerű közigazgatás révén kívánták kezelni. Ugyanakkor megkövetelték a nemzetiségek, köztük a románok feltétlen hűségét és lojalitását a magyar államhoz, valamint a magyarság Kárpát-medencei primátusának elismerését. A fenti nemzetiségpolitikai elvektől azonban jócskán elmaradt a gyakorlat. Helyi szinten ugyanis – akárcsak a román hatóságok Dél-Erdélyben – igen gyakran a kölcsönösségen alapuló, „szemet szemért, fogat fogért" elv alapján jártak el, ugyanakkor igyekeztek előmozdítani az észak-erdélyi román szellemi-politikai vezető réteg elmenekülését, mivel úgy vélték, annak tagjai nem nyerhetők meg a magyar államnak.

Kirívóan súlyos románellenes atrocitások történtek a honvédség 1940. szeptemberi észak-erdélyi bevonulása során. A pattanásig feszült helyzet és néhány katonai parancsnok felelőtlen magatartása miatt a honvédség egyes alakulatai megtorlásokra ragadtatták magukat. A Szilágy megyei Ördögkút községben szeptember 9-én rálőttek a bevonuló honvédségre, mire az meggyilkolt mintegy 80 falubeli ro-

mánt és felperzselt 27 házat. Az ugyancsak Szilágy megyei Ipp helységben egy karhatalmi század a szeptember 13-áról 14-ére virradó éjszaka kivégzett 154 helybeli román lakost. Az eset előzménye az a valótlan hír volt, hogy egy román személy néhány nappal korábban pokolgépet rejtő almás kosarat adott át a honvédeknek, két katona halálát okozva. Zilahon az átvonuló honvéd csapatok öt románt gyilkoltak meg, Bánffyhunyadon pedig a bevonuló magyar katonákat üdvözlő tömeg meglincselte a helyi görögkeleti papot és egy román rendőrt. Mindez ellentmondott a magyar Fővezérség augusztus 31-én kiadott, az Észak-Erdélybe bevonuló csapatok magatartását szabályozó irányelveknek. A dokumentum ugyanis szigorúan előírta a kisebbségekkel szembeni korrekt magatartást, és az esetleges megtorlás feladatát a katonai közigazgatás szerveire hárította. A területátadás során, 1940. szeptember első felében életét vesztett románok száma bizonyosan több mint kétszázra, a túlzó román feltételezések szerint ennél jóval többre tehető. A bevonulás során rémregénybe illő történetek is szárnyra kaptak az észak-erdélyi románok tömeges letartóztatásáról, brutális megkínzásukról és kivégzésükről. Ezek azonban valótlanok voltak, a pánikba esett, félrevezetett vagy a valóságot tudatosan elferdítő menekültek elbeszélésén és a korabeli román propagandaanyagokon kívül azokat semmilyen egyéb forrás nem támasztja alá.

Az 1940. szeptember 5. és november 26. között működött északerdélyi magyar katonai közigazgatás alkalmatlannak bizonyult a nemzetiségi kérdés tapintatos kezelésére: tömegesen internált ártatlan embereket, köztük sok románt is, továbbá kiutasított több száz, főleg Bihar és Szatmár megyei román telepes családot. Újabb románellenes atrocitásokra is sor került, így például a mezőségi Omboztelkén és Vasasszentgothárdon. A Teleki-kormány, amely korábban mérsékelni próbálta a katonai közigazgatást, elhamarkodott, meggondolatlan lépést tett, és ezzel maga is a megtorlás útjára lépett: válaszként a dél-erdélyi magyarok tömeges kiűzésére, 1940. október 4-én több száz román családot utasított ki Nagyváradról és Kolozsvárról. Nem késett a román viszontválasz sem, és ezzel kezdetét vette az ún. kölcsönösségi nemzetiségi politika (→ 93), amely több-kevesebb intenzitással 1944 augusztusáig a két kormány nemzetiségpolitikájának egyik legfőbb jellemzője maradt. (LBB)

Mit mondhatott el a sajtó?

A közvéleményformálás elsődleges eszköze a korban az írott sajtó és a rádió voltak. A háború alatt e tömegmédiumokat a kormánypolitika tudatosan torzította politikai céljai érdekében. Első lépésként, még a háború előtt, a kormány létrehozott egy testületet, a sajtókamarát (1938: XV. tc. 2. §). Újságíróként csak sajtókamarai tagként lehetett ezentúl elhelyezkedni, az elbírálásnál elsősorban azt vizsgálták, hogy az illető zsidó-e (→ 19), másodsorban pedig a politikai megbízhatóságát. A sajtószabadságot tovább szűkítették az újságok működését korlátozó jogszabályok is. Az 1938-as sajtórendészeti törvény (1938: XVIII. tc.) időszaki termékek esetében miniszterelnöki engedélyhez kötötte a lapindítást és a működést. A háború kitöréséig ennek alapján több mint négyszáz, többségében „zsidónak" minősített, azaz polgári liberális vagy baloldali lapot tiltottak be. A betiltási hullám nyomán a fővárosi napilapok aránya 1944-ig fokozatosan visszaesett az országosakéhoz képest.

A honvédelmi törvény alapján, 1939 szeptemberétől a háborús felkészülés jegyében előzetes cenzúrát léptettek életbe. A Sajtóellenőrző Bizottság útján a szerkesztőknek minden olyan cikket előzetesen meg kellett küldeniük jóváhagyásra az ügyészség vagy rendőrség részére, amely az ország belső rendjével, közbiztonságával, gazdasági érdekeivel és külpolitikájával volt kapcsolatos. A kormányzó személyének és a szovjet fronton lévő katonai egységek tevékenységének óvatos bírálata sem volt megengedett. A többi cikk esetében a szerkesztőknek volt döntési joga. A Sajtóellenőrző Bizottság rengeteg, már betördelt anyagot utasított vissza a fent említettek ürügyén. Ilyenkor a kicenzúrázott cikk helye üresen maradt az újságban, vagy utólag kellett kisatírozni a lapokból.

A cenzúra 1940-ben még tovább szigorodott: annak érdekében, hogy ne legyenek a működését bizonyító üres vagy kisatírozott oldalak, az újságokat immár eleve a Bizottság engedélyével lehetett kinyomtatni. E rendelet megszüntette az egyes lapok vidéki kiadásait, tovább könnyítve a sajtó ellenőrzését. Egy idő után a lapok inkább öncenzúrázták magukat, vagyis eleve nem közöltek politikailag problémásnak vélt cikkeket, nem kockáztatva az esetleges hatósági cenzúrát, súlyosabb (és ritka) esetben pedig az orgánum határozott

időre történő felfüggesztését. Az 1943. januári doni katasztrófáról (→ 76) például a valóságnak megfelelő híradások nem láttak napvilágot, hiszen az az ország, a kormány, a kormányzó, sőt a szövetséges Németország tekintélyét is aláásható volna. A fentieken túl a külügyi és miniszterelnöki sajtóosztályok gyakran körtelefon útján közvetlenül is megszabták a szerkesztőknek, miről és hogyan tudósíthatnak. Az 1940. októberi görög–olasz katonai konfliktus idején például előírták, hogy a lapoknak hangsúlyozni kell Magyarország szolidaritását Mussolini iránt (→ 91).

A Kállay-kormány óvatos béketapogatózásaival (→ 104) összefüggésben Ullein-Reviczky Antal, a miniszterelnökség és a külügyi kabinet sajtófőnöke 1942 szeptembere és 1943 augusztusa között egy további fórumot is beiktatott: a főszerkesztői értekezleteket. E heti (majd kétheti) találkozókon a szerkesztőket-főszerkesztőket a kormány és a vezérkar képviselői bizalmasan tájékoztatták a kormány politikai elképzeléseiről, a szovjet front valódi állásáról, egyszersmind meghatározták, miről és hogyan írhatnak, s megadtak olyan témákat is (pl. a népességnövekedés propagálása), amelyekről jónak látták cikkeket íratni.

A kormány a Sajtóellenőrző Bizottság és a Sajtókamara révén tehát hatékony ellenőrzés alá vonta a sajtót, és biztosította, hogy a számára fontos események a neki tetsző formában kapjanak nyilvánosságot. A német megszállásig mégis különféle, kormánnyal ellentétes ideológiájú lapok is megjelenhettek. A megszállás után drasztikusan szűkítették a kiadható lapok körét és oldalszámát is. Immár semmilyen, a kormányétól eltérő politikai hang nem érvényesülhetett, kiteljesedett a háborúpárti, németbarát, zsidóellenes propaganda (→ 115). A vidéki zsidóság gettósítása és deportálása (→ 127), ha egyáltalán megjelent, csakis „jogos kitelepítésként", egyetértő konnotációban történhetett. Látni kell, hogy mindez lineáris folyamat: 1938-tól a Szálasi-rezsim bukásáig egy folyamatosan szűkülő mezőben olyan kézi vezérelt sajtó épült ki, amely torzításai okán egyre inkább egy alternatív valóságot épített fel mind kül-, mind belpolitikai vonatkozásban. Ily módon pedig felelős a lakosság háborúellenes része (→ 70) közösséggé szerveződésének elmaradásáért is. (SZA)

Hol vadászott medvére Horthy a háború alatt?

Horthy köztudottan szenvedélyes vadász volt. Akkor vált azzá, amikor Ferenc József szárnysegédeként teljesített szolgálatot 1909 és 1914 között. A vadászat mint szórakozási, kikapcsolódási forma 1920 és 1944 között is szinte a mindennapos tevékenységei közé tartozott.

A két világháború között a vadgazdálkodás az Udvari Vadászati Hivatal hatáskörébe tartozott. A hivatal vezetőjének a kormányzó Nemeskéri-Kiss Gézát nevezte ki, aki az államfő egyik közvetlen munkatársa lett. A feladatai közé tartozott a vadgazdálkodás irányítása, a vadászatok megszervezése és lebonyolítása. Horthy Miklós rendszeresen vadászott, elsősorban az államfői reprezentációt szolgáló koronauradalmak területén, Gödöllő és Visegrád környékén. Az államfő vadászatain a fővadászmesteren kívül kormánytagok, parlamenti képviselők, magas rangú katonatisztek, az egyházi elit néhány tagja és a külföldi diplomaták számítottak gyakori vendégnek. Utóbbiak közül a brit, a német és az olasz követek emelhetők ki. A Horthy-családból Horthy Jenő, a kormányzó öccse, és az államfő két fia csatlakozott gyakran a vadásztársasághoz. A külföldi diplomaták a '30-as évek közepétől a kormányzó gyakori vendégei voltak, ami a megváltozott nemzetközi erőviszonyokkal magyarázható. Ezt nevezzük vadászdiplomáciának.

Horthy vadászatai kapcsán egy igen jellemző történet az északmagyarországi Derenk településhez köthető, amelynek lakói a trianoni békeszerződés értelmében dönthettek arról, hogy Csehszlovákiához vagy Magyarországhoz kívánnak-e tartozni. Úgy döntöttek, hogy a magyar állam polgárai maradnak. Derenk térségében azonban a kormányzó egy összefüggő vadászterület kialakítását tervezte – amely egyben a falu megszüntetését is jelentette. A '30-as évek közepén jött létre a vadaspark, amelynek lakói közé 1935-től már két medve is tartozott, egy nőstény és egy hím. Akkor a park tíz hektáron terült el, de ennél jóval nagyobb vadászterület létrehozása szerepelt a tervek között. Derenk kiürítése, a lakosság kitelepítése és a házak lerombolása 1938-ban megkezdődött. Horthy Miklós onnantól kezdve évente 3-4 alkalommal vadászott ott. 1942 őszén–telén már mintegy 20 medvének adott otthont a vadaspark. A kormány-

zó akkor szintén felkereste Derenket, és november 27-én egy nagy, hárommázsás hím medvét lőtt ki. Erről a sajtó, például a *Nimród* című vadászati szaklapban is beszámolt. Az államfő vadászatai tehát – már csak az állománygazdálkodás miatt sem – nem álltak le a világháború időszakában, bár érezhetően ritkábban került rájuk sor. 1944-ben a front közeledtével (→ 144) a Derenk környékén élő medvéket elengedték.

1941 és 1944 között Horthy Miklós nemcsak vadászatokon vett részt, hanem – részben államfői kötelezettségként, részben pedig kikapcsolódásként – a német megszállásig személyesen is megjelent sportrendezvényeken, kiállításokon, hangversenyeken, opera- és színházi előadásokon. (A német megszállás után már a színházi előadások, hangversenyek, táncmulatságok stb. megtartását a kormány nem engedélyezte.) A különféle elitcsoportok tagjai tehát a háború ellenére is élték megszokott életüket (→ 125). Így tett az államfő is. Igaz, némileg visszafogottabb keretek között. Emiatt nem állítható, hogy a háború éveiben a kormányzó számára a szórakozás és a kikapcsolódás volt a legfontosabb, mivel erre a korábbi gyakorlathoz képest ritkábban kerített sort. „Önmegtartóztatása" azonban nem mérhető a társadalom egyes csoportjainak, például a katonák, a munkaszolgálatosok és a családjaik háborús áldozatához. (TD)

Hogyan működtek az egészségügyi és szociális intézmények a háború idején?

A Horthy-korszakban lassan, de jelentős mértékben fejlődött az egészségügyi és szociális intézményrendszer, amelynek a második világháború időszakában újabb kihívásokkal kellett szembenéznie. Az 1930-as évek folyamán a magyar kormányok jelentős hangsúlyt fektettek a szociálpolitikai intézkedésekre, amelyek sorába beletartozott a nyugdíjrendszer bizonyos korszerűsítése, a munkaközvetítés, a munkaügyi bíráskodás, a különböző társadalombiztosítási formák további modernizálása, valamint a népegészségügy támogatása (utóbbi keretében a falusi egészségügyi szolgálat, illetve a gyermek-, anya- és csecsemővédelmi hálózat kiépítése, gyámügyi igazgatás reformja, a fiatal orvosgeneráció elhelyezkedésének biztosítása). Az 1930-as évek második felében került sor a többgyerme-

kes állami alkalmazottak családi pótlékának felemelésére, a minimálbér és a fizetett szabadság bevezetésére, valamint a munkásság esetében a 48, a közalkalmazottaknál a 44 órás munkahét, illetve a napi 8 órás munkaidő törvényi szabályozására. Jelentős változások fedezhetők fel a demográfiai tendenciákban is (átlagéletkor és a születéskor várható élettartam emelkedése, csecsemőhalandóság csökkenése), amelyek elsősorban az orvostudományban is tapasztalható modernizációnak, a kórházépítési programoknak, valamint a lakosság gyakoribb ellenőrzésének, szűrésének voltak köszönhetőek. Az egészségügyi ellátórendszer modernizálása egyrészt az állam fokozódó szerepvállalását és központosító szándékát jelezte (jellemző, hogy a közegészségügy 1932-től a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozott), másrészt pedig a betegségekhez való racionálisabb viszony elterjedését is mutatta. Az országos képet azonban jelentősen árnyalják a súlyos területi egyenlőtlenségek: míg a magyar orvostársadalom egyharmada a fővárosra koncentrálódott, addig sok vidéki kistelepülésre egyetlen orvos sem jutott (különösen rosszul volt ellátva a tanyasi lakosság). Hasonló anomália volt tapasztalható az egészségügyi intézmények és férőhelyeik vonatkozásában is. De nemcsak a vidéki parasztság, hanem a városokban élő, különösen a fővárosi munkásság egészségügyi helyzete is aggasztó volt.

A szociális és közegészségügyi fejlesztések a második világháború időszakában sem maradtak abba. A háború előtti utolsó békeévhez (1938) viszonyítva 1944-re közel megduplázódott az országban a tüdőbeteg-gondozó intézmények száma, amire az akkor „népbetegségnek" számító tuberkulózis (TBC) megfékezése miatt is szükség volt. Ez a rossz higiéniai és lakásviszonyokkal összefüggő fertőző betegség még az 1930-as évek végén is vezető haláloknak számított Magyarországon, ami különösen európai összevetésben volt feltűnően rossz. A második világháború időszakában a (korabeli filmhíradókban is propagált) szűrési akciók mellett kötelezővé tették a TBC-s betegek összeírását és gyógykezelését is, ami szintén hozzájárult a betegség visszaszorításához (1944-ben az országosan működő 134 tüdőbeteg-gondozó 36 ezer beteget látott el). Hasonló intézkedések születtek a korban szintén jelentős haláloknak számító nemi betegségek terjedésének megfékezésére. Épp a második világháború idő-

szakában nőtt meg jelentősen a nemibeteg-gondozó intézetek száma az országban (1938-ban még csak 11 ilyen intézmény működött, a számuk hat évvel később elérte a 73-at), amelyek 1944-ben 18 ezer beteget tartottak nyilván.

A lakásviszonyok javítását célozta az Országos Nép- és Családvédelmi Alap létrehozása 1940-ben, aminek feladata az volt, hogy intézményes támogatást biztosítson a sokgyermekes családok számára. Ennek révén valósult meg a korszak legsikeresebb lakásépítési akciója 1940–1944 között, amelynek során mintegy 12 ezer lakást adtak át a rászoruló vidéki családok számára.

A közegészségügyi és szociális intézményrendszer, illetve a kormányzat elé egészen új kihívásokat támasztottak a területi visszacsatolások (→ 48). Ugyanis ezek az országrészek még súlyosabb egészségügyi állapotban voltak, és az országos átlaghoz képest is rosszabb volt az orvosellátottságuk, illetve itt még alacsonyabb volt a kórházi férőhelyek száma. Különösen aggasztó helyzet mutatkozott Kárpátalján és a Székelyföldön. 1940-es adatok szerint az előbbi régióban 240, az utóbbiban 160 kórházi ágy jutott 100 ezer főre (összehasonlításul ez a szám a Dunántúlon 346, a Duna-Tisza közén 343, a Tiszántúlon 393, Budapest esetében 1030 volt). Ráadásul az impériumváltás során a kivonuló csehszlovák és román hatóságok gyakorlatilag kifosztották és üresen hagyták a kórházakat. Ebből következően meglehetősen nagy anyagi áldozatokat követelt a kormányzattól a visszacsatolt területek egészségügyi intézményeinek újbóli felszerelése és integrálása az ország közegészségügyi rendszerébe, ami értelemszerűen forrásátcsoportosítással járt a trianoni országterület közegészségügyi és szociális hálózatának kárára.

Azt követően, hogy Magyarország 1944-ben hadszíntérré vált (→ 144), a háború jelentős károkat okozott a kórházak és más egészségügyi intézmények, különösen a kórházi épületek, a gyógyászati eszközök és a gyógyszerek vonatkozásában. Ezek döntő részét az országból kiszoruló német csapatok hurcolták el, a maradékot pedig nagyrészt a bevonuló szovjetek foglalták le (→ 188). (KR)

Mussolini vagy Bádog Leo?

Benito Mussolini 1922 és 1943 között a fasiszta Olaszország, majd 1943 és 1945 között az észak-olasz területen kialakított német bábállam, az Olasz Szociális Köztársaság (olaszul *Repubblica Sociale Italiana*, közismertebb nevén a Salòi Köztársaság) miniszterelnöke volt. A Duce nagyhatalmi ambíciói a Duna-menti, a balkáni és a földközi-tengeri érdekszférára, valamint az afrikai gyarmatokra irányultak. Olaszország azonban nem rendelkezett a nagyhatalmi álmok megvalósításához szükséges katonai és gazdasági erővel.

Olaszország kevés katonai sikereinek egyike a Magyarországon „Bádog Leo" néven emlegetett Pietro Badoglio tábornok nevéhez köthető. Ő vezette győzelemre az olasz csapatokat az abesszíniai háborúban 1936-ban a gyengébben felszerelt etiópok ellen. Jutalmul III. Viktor Emánuel olasz király Etiópia alkirályává nevezte ki, és az Addisz-Abeba hercege címet adományozta a marsallnak. Katonai pályájának a sikertelen olasz–görög háború vetett véget (→ 45), ami miatt Mussolini 1940. december 6-án a hadsereg parancsnoki pozíciójából leváltotta. Badoglio inkább ellenezte a németekkel való együttműködést. Amikor a szövetségesek 1943. július 9-e éjjelén partra szálltak Szicíliában (Husky hadművelet), belátta, hogy nincs esély a végső győzelemre. Ezért III. Viktor Emánuel olasz király támogatásával július 24-én letartóztatták Mussolinit, a megüresedő miniszterelnöki széket pedig Badoglio vette át. Fő feladatának a fegyverszüneti tárgyalások lefolytatását tűzte ki. A kiugrás miatt Hitler parancsot adott az olasz csapatok lefegyverzésére, Olaszország megszállására, valamint a letartóztatott olasz diktátor kiszabadítására. Mussolinit ki is szabadították, és az ő vezetésével kiáltották ki az észak-olasz területen a Salòi Köztársaság nevű német bábállamot. A király és Badoglio miniszterelnök október 13-án hadat üzent Németországnak. Badoglio a célként kitűzött fegyverszüneti tárgyalások lezárulta után, 1944. június 9-én lemondott a miniszterelnöki posztjáról. A háború után kommunistaellenessége okán nem vonták felelősségre az átállása előtt játszott szerepéért, a közélettől visszavonultan élt, majd 85 éves korában, 1956-ban szülőfalujában hunyt el.

Az igazán jó katona nem magáért a harcért harcol, hanem a győzelemért, de nem pusztán azért, hogy felülkerekedjen a másikon,

hanem azért, hogy a siker által előnyösebb helyzetbe kerüljön, mint ahonnan indult. A máig nagy hatással bíró Szun-ce 2500 évvel ezelőtt élt az ókori Kínában; írásaiban egyesítette a filozófiát és a hadvezetés tudományát. Írásaiban alapvetésnek számít, hogy egy hadvezérnek nem szabad megvívni egy csatát, ha nem tudja biztosan, hogy megnyeri és győzelmével nem ér el pozitív eredményt. Főleg úgy, ha a sikerért nagyobb árat kell fizetnie, mint a nyeresége.

A 2. világháború kapcsán felmerülhet a háború értelmének kérdése, főleg akkor, amikor már tisztán látszott, hogy a háború nem nyerhető meg (→ 95). Mégis akadtak olyan vezetők, akik valamilyen fennkölt okra hivatkozva küldtek másokat a halál torkába. Ezt a gondolatot ismerte fel Pietro Badoglio tábornok, amikor rendkívül helyesen a kiugrást választotta. Fontosabb volt számára saját hazájának jövője, mint a saját büszkesége, becsülete vagy hatalma. A jó katona tudja, mikor kell támadni, de a még jobb katona azt is tudja, mikor kell visszavonulni.

Magyarországon a sajtó élénken követte az olaszországi eseményeket. A lapok szinte valós időben beszámoltak az angolszász erők szicíliai partraszállásáról, Hitler és Mussolini felső-olaszországi találkozójáról, Badoglio tábornagy a rend fenntartása érdekében bevezetett katonai közigazgatásáról, Roosevelt fegyverszüneti feltételeiről, vagy éppen Mussolini kiszabadításáról. Egyértelműen kijelenthető, hogy bár a hivatalos állami propaganda hallgatott az ügyben, az újságok napról napra közvetítették a témával kapcsolatos legfrissebb híreket. A Pesti Hírlap az 1943. szeptember 8-i olasz kiugrásig ellenségnek nevezte az angolszász partra szálló csapatokat. Miután Badoglio Olaszországa átállt, a lap hangvétele mérséklődött, és elkezdett foglalkozni a kisállamok sorsával, a háború utáni igazságos rendezéssel, és beszámolt az olasz kiugrás utáni eseményekről. Többek közt politikai téren a Németországnak küldött hadüzenetről, a feltétel nélküli megadás kérdéséről és az olasz–orosz diplomáciai viszonyok felvételéről. Katonai téren Róma nyílt várossá nyilvánításáról, az angliai csapatösszevonásokról, az olasz katonák lefegyverzéséről és az elkeseredett német ellenállásról az olasz fronton. Negatívumként a Monte Cassinó-i apátság értelmetlen elpusztítását és a magyarországi bombázásokat hozta fel a már nem „ellenségnek", hanem „angolszászoknak" nevezett szövetségesekkel szemben.

Mintha csak felkészítette volna a lakosságot az elvárttól más háborús kimenetelre. A hangvétel ismét változott, amikor 1944. március 19-én a németek bevonultak Magyarországra. A jelentősen cenzúrázott lapok (→ 85) már csak kis mértékben foglalkoztak az olasz fronttal, legfeljebb jelentéktelen epizódokkal. A fő hangsúlyt áthelyezték a bolsevizmus elleni közös német–magyar küzdelemre. Ezzel párhuzamosan az angolszász bombázások kaptak egyre nagyobb hírverést, amelyek révén minél rosszabb színben igyekeztek feltüntetni a szövetségeseket. Ami nem volt túl nehéz, mert a kor technikai színvonalának megfelelően a stratégiai bombázások rendkívül pontatlanok voltak, így gyakran estek a bombák kórházakra, műemlékekre vagy éppen temetőkre. Ezeket a propaganda (→ 115) a végletekig kihasználta, példaként lehet idézni az 1944 áprilisában megjelenő Magyar Világhíradó 1053. számának 6. hírét: „Az angolszász terrorbombázók (...) hagyományaikhoz híven itt is elsősorban békés kispolgári otthonokat, templomokat, kórházakat és temetőket romboltak szét. Még a halottak sem nyugodhatnak örök békében". A nyilas hatalomátvétel (→ 154) után a lap teljesen elrugaszkodott a valóságtól, és csak pozitív kicsengésű német vagy magyar hírekkel foglalkoztak, kizárva a világ eseményeit. (KL)

Kölcsönkenyér visszajár?

Az 1939 és 1944 között az országot irányító Teleki-, Bárdossy- és Kállay-kormányok az ún. „szentistváni" nemzetiségpolitikát hirdették, azaz a terület-visszacsatolások (→ 48) következtében jelentősen megnövekedett számú nemzetiségi lakossal való együttélést, a velük való méltányos bánásmódot és az erőszakos asszimilációs módszerek mellőzését. A többnyire csak szavakban türelmes és megértő „szentistváni" nemzetiségpolitika távlati – és tegyük hozzá: irreális – célja az volt, hogy a Kárpát-medencében élő népek önkéntesen ismerjék el a magyarság primátusát. A magyar kormányzat (elsősorban Teleki Pál) főleg az „azonosultaknak" vélt kisebbségekkel, így például a szlovákokkal és a románokkal törekedett hosszú távú együttműködésre. Ennek a szándéknak azonban igen erős ellentábora volt a magyar közvéleményben, a hadvezetésben és a helyi közigazgatásban is. A kormányzat által hangoztatott

szólamoknak ellentmondott a napi gyakorlat, az „anyaországból" a visszacsatolt területekre érkező tisztségviselők közül sokan pedig elégtételt szerettek volna venni a csehszlovákiai és a romániai magyarság elmúlt húsz évben elszenvedett vélt vagy valós sérelmei miatt (→ 17). A megbékélés kudarcáért az 1939. március 14-én Hitler jóvoltából függetlenné vált, Iozef Tiso által vezetett Szlovák Köztársaság (→ 26) és az 1940 szeptembere óta Ion Antonescu vezetése alatt álló Románia magyarellenes nemzetiségpolitikája is nagymértékben felelős volt. Ráadásul a nemzetiségpolitikát a gyakorlatban mind magyar-szlovák, mind pedig magyar-román viszonylatban a kölcsönösség, azaz a „szemet szemért, fogat fogért" elve határozta meg. Így a Szlovákiában maradt több mint 65 ezer és a közel félmillió romániai, elsősorban dél-erdélyi magyar a többségi állam „túszává" vált. Ugyanerre a sorsra jutott a Magyarországhoz került, a magyar népösszeírás szerint 123 ezer (szlovák adatok szerint 265 ezer) szlovák, valamint a nagyjából egymillió észak-erdélyi román is. Mindhárom ország egyfajta politikai eszközzé degradálta e kisebbségeket, felismerve a bennük rejlő zsarolási potenciált.

Szlovákiában az 1939 nyarán elfogadott alkotmány tételesen is rögzítette a kölcsönösség elvét. Eszerint a szlovák kormányzat csak olyan jogokat biztosít az ottani magyaroknak, amelyek a magyarországi szlovákokat is megilletik. Ez azt jelentette, hogy a magyarországi szlovákok minden sérelmét a szlovákiai magyar lakosságon torolták meg: a reciprocitás elvére hivatkozva zártak be iskolákat, tiltottak be napilapokat és kulturális szervezeteket, mint például 1939-ben a Szlovenszkói Magyar Kultúregyesületet. A viszonosság elvéből következett az is, hogy magyar iskolát, egyesületet, pártot csak akkor lehetett fenntartani vagy létesíteni, ha ugyanez Magyarországon is biztosítva volt a szlovák nemzetiség részére. Így arra hivatkozva, hogy a magyarországi szlovákoknak sincs hivatalosan bejegyzett pártjuk, a szlovák hatóságok a Magyar Párt regisztrálását hosszú ideig halogatták, és csak 1941 novemberében engedélyezték a működését. A párt vezetője, Esterházy János többször is közbenjárt Budapesten a magyarországi szlovákok érdekében, sikertelenül.

Magyar-román viszonylatban a kölcsönösség az észak-erdélyi románsággal szemben alkalmazott magyar, illetve a dél-erdélyi magyarsággal szembeni román politika következményeként alakult ki

1940 őszén. Román kormányutasításra ugyanis már rögtön a második bécsi döntés (→ 37) kihirdetését követően elkezdődött a magyar nemzetiségű alkalmazottak elbocsátása és az országból való tömeges kiűzése, valamint a magyar származású vasutasok és tisztviselők áthelyezése – visszamenőleges keltezéssel – a kiürítés előtt álló, de még román közigazgatású észak-erdélyi területekre. Válaszul a fokozódó dél-erdélyi magyarüldözésekre, 1940. október 4-én a Teleki-kormány meggondolatlan és elhibázott intézkedésével több száz román családot utasított ki az országból. (→ 83) Antonescu erre súlyos retorziókat helyezett kilátásba, fokozódott a dél-erdélyi magyarság elűzése. A pattanásig feszült helyzetben Iuliu Hossu kolozsvár-szamosújvári görögkatolikus püspök és Gyárfás Elemér, a romániai magyarság vezetője közvetíteni próbált a két ország között, de nem jártak sikerrel. Azt, hogy mind a dél-erdélyi magyarok, mind pedig az észak-erdélyi románok mennyire kilátástalannak ítélték meg a jövőjüket, jól mutatja az elmenekülők magas száma is: 1940–1944 között önként vagy a román hatóságok nyomására mintegy 200 ezer romániai magyar hagyta el Romániát, és menekült vagy települt át az akkori Magyarország területére. Ez idő alatt kb. ugyanennyi román menekült el Észak-Erdélyből. (LBB)

Mikortól nem nyerhette meg a háborút Németország?

Egy háború folyamatában beálló fordulatot nem lehet egy adott eseményhez kötni és csak katonai értelemben használni. Beszélhetünk gazdasági, politikai vagy éppen morális fordulatról is. A katonai fordulatot is érdemes több dimenzióban vizsgálni, méghozzá a fegyveres erőt alkotó haderőnemek szerint.

Először a nyílt vizekre kell kitérni, amelyek birtoklása biztosítja a szabad mozgást és áruforgalmat a kontinensek között. Németország haditengerészetét és fejlesztési lehetőségeit az első világháborút lezáró békekötésnél (1920) komoly korlátozások alá vetették. 1935-ben London kiegyezett Berlinnel, hogy korlátozott mértékben, de fejleszthetik a Kriegsmarine-t. Egy nagy hadihajó fejlesztése és megépítése évekig tart, további évekig a flotta kiképzése, így az angolok biztonságban érezhették magukat. 1939-ben kitört a világháború, túl korán ahhoz, hogy a németek akár egyetlen vízfelszíni csatát

is megnyerhessenek a Royal Navyvel szemben. Először kereskedelmi hajóik szorultak ki a tengerekről, majd – 1941 májusa, a Bismarck csatahajó elvesztése után – csak a tengeralattjárókkal tudták folytatni a harcot (→ 34). Bár két éven át számos hajót elsüllyesztettek, saját veszteségeik is hatalmasra nőttek. Carl Dönitz visszarendelte erőit az óceánról. Haditengerészet értelemben nem került sor fordulatra, mert a németek soha nem is álltak nyerésre.

A második haderőnem a légierő; a Luftwaffe már jóval felkészültebb volt, mint a haditengerészet. Egyértelműen megállapítható, hogy a német szárazföldi támadásoknál hatékonyan tudták támogatni a csapatokat, illetve a levegőben is számos győzelmet arattak. A nyugati légi háború 1940. július 10-én kezdődött, amikor a német légierő berepült a La Manche csatorna fölé, és 1945. február 15-én, Drezda bombázásával ért véget. Hermann Göring ereje biztos hitében kezdte 1940. augusztus 13-án az angliai légi csatát, amelyben nem sikerült döntésre vinni a harcot, sőt 1941 májusára fel is hagyott az angol légierő megtörésének szándékával (→ 34). Egy évvel később a szövetséges légierő pedig megkezdte a Millennium hadműveletet, amelyben először bombáztak német várost ezernél is több repülővel egyszerre. Ezt követően folyamatosan csökkent a németek harcértéke. Összességében a német légierő számos sikert ért el a háborúban, de fordulatról itt sem lehet beszélni.

A harmadik, de egyben a legjelentősebb német haderőnem a szárazföldi haderő, a Heer volt, amely komoly eredményt ért el és több nagy győzelmet is aratott. Itt lehet fordulatról beszélni, mert a Heer a háború első szakaszában több országot is térdre tudott kényszeríteni (→ 34). A német győzelmi sorozat első töréspontja az 1941–1942 telén a moszkvai csatával következett be. 1942-re a keleti fronton kezdtek kiegyenlítődni az erőviszonyok. A szovjetek nem kockáztattak támadást, viszont a németeknek nem volt választásuk, így 1942-ben is offenzív műveletbe kezdtek, de már csak a déli szakaszon. Bár a szovjetek ekkor is súlyos veszteséget szenvedtek, mind területből, mind hadosztályból elegendő tartalékkal rendelkeztek. 1942–1943 telén Sztálingrádnál viszont a németek elvesztettek egy teljes hadsereget. 1943-ra szovjet haderő fölébe nőtt a tengelycsapatoknak, a Sztavka (a Legfelsőbb Főparancsnokság Főhadiszállása orosz elnevezése) erejének biztos tudatában mégis kivárta az újabb német támadást.

A Wehrmacht ambícióját jól mutatja, hogy már nem nagy támadásról beszéltek, hanem pusztán a Kurszk környéki front „kiigazításáról". A csatához össze kellett gyűjteniük minden erősebb egységüket, nem úgy a szovjetek. Utóbbiak a frontvonal más szakaszain is össze tudtak vonni jelentős erőket, így bárhol támadnak is a németek, még ha azon az egy ponton győznek is, a többi szakaszon a Vörös Hadsereg az erősebb, így készen állt a csapda. A Citadella hadművelet (1943. július 5–13.) még a szerényebb célt sem érte el, a szovjetek pedig átvették a kezdeményezést. A kimerült német erők ellen 1943. július 12-én és augusztus 18-án megindították a Kutuzov és a Rumjancev offenzív hadműveleteket, ezt követően a németek többnyire defenzívába szorultak – következett a szovjet sikerek időszaka. (KL)

Hitleristák voltak a svábok?

A Trianon utáni Magyarország legnagyobb nemzetisége a közel félmillió főt számláló német kisebbség volt. Legtöbbjük Baranya és Tolna vármegyében élt, de jelentős volt a számuk és arányuk Győr-Mosonban, illetve Pest-Pilis-Solt-Kiskun egyes részein, valamint Budapesten is. A német nemzetiségű lakosság túlnyomó többsége vidéki kistelepüléseken lakott („sváb falvak"), s több mint felük mezőgazdaságból élt.

A német kisebbség érdekképviseletére alapították 1923-ban a Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet *(Ungarländischer Deutscher Volksbildungsverein)*. Élén Bleyer Jakab állt, aki korábban a nemzeti kisebbségek tárca nélküli minisztere volt a Tanácsköztársaság utáni kormányokban. Az egyesület igyekezett együttműködni a magyar kormányzattal, Bleyer Bethlen István miniszterelnök támogatójának számított, de kisebbségi tevékenységét az államigazgatási szervek korlátozták.

Hitler 1933-as hatalomra kerülése megváltoztatta a magyarországi német kisebbség helyzetét. A Führer célja ugyanis az volt, hogy minden németet a Harmadik Birodalomba telepítsen, vagy idővel annektálja azokat a területeket, ahol jelentős német kisebbség élt. Magyarországon ugyanekkor a kormányzati politika elvárta a névmagyarosítást az ország területén élő kisebbségektől. Ezáltal a magyarországi német kisebbség a két állam közti konfliktus forrásává vált (→ 24). A német

kisebbség is megosztott volt: egyre nyíltabban léptek fel a nácizmussal nyíltan szimpatizálók. Basch Ferenc, a Népművelődési Egyesület titkára, valamint Huss Richárd, a debreceni egyetem német nyelv- és irodalomprofesszora, akik az egyesület hivatalos vezetésével szemben új, nácibarát szervezetet alapítottak Magyarországi Népi Németek Bajtársi Szövetsége *(Volksdeutsche Kameradschaft)* néven.

Az 1938. novemberi első bécsi döntés (→ 17) után a nemzetközi helyzet és a két magyarországi német nemzetiségi szervezet pozíciója is megváltozott. A revíziós területgyarapodás egyik „ára" ugyanis az volt, hogy a magyar kormánynak engedélyeznie kellett egy olyan szervezetet, amely a náci Németország befolyása alatt állva kizárólagos képviselője lett a magyarországi német kisebbségnek. Ez lett a Volksdeutsche Kameradschaft utódjaként 1938 novemberében megalakult Volksbund der Deutschen in Ungarn, amely az SS irányítása alatt állt. Vezetője továbbra is Basch Ferenc maradt. A szervezet 1940-ben – az újabb revízióért (→ 37) cserébe – további jogokat kapott. A Németország támogatásával aktív toborzást folytató Volksbundnak 1942-re közel 300 ezer tagja lett, ami a területgyarapodások által megnövekedett Magyarország német nemzetiségű lakosságának mintegy 40%-át jelentette.

A Volksbund működését a hadi helyzet is befolyásolta. A német hadsereg moszkvai megtorpanása után, 1942 januárjában a magyar kormány hozzájárult, hogy magyarországi németeket toborozzanak a Waffen-SS-be. Ezt a Volksbund bonyolította le, az önkénteseknek azonban nem kellett a Volksbund tagjának lenniük. A Waffen-SS-be belépő újoncok azonban elveszítették magyar állampolgárságukat. A magyar kormány a toborzás lehetővé tételével gesztust kívánt tenni Hitler felé, másrészt igyekezett megszabadulni a német kisebbség nácizmussal szimpatizáló és ezért megbízhatatlannak tartott részétől, végső soron pedig ezáltal próbálta kiegészíteni a fokozottabb magyar háborús szerepvállalásra vonatkozó német követeléseket. A Waffen-SS-toborzás főképp a visszacsatolt régiókban (Bácskában és Észak-Erdélyben) volt sikeres, a trianoni országterületen azonban ellenérzéseket szült a német lakosság körében, ami sokakat a Volksbundtól is elidegenítette. 1943-tól a Waffen-SS már jelentős nyomást gyakorolt a Volksbundon keresztül a magyarországi német kisebbségre, hogy a Németország által elvárt létszámban jelentkezzenek „önkéntesek".

A Volksbund befolyását gyengítette az is, hogy 1942 folyamán kibontakozott egy náciellenes mozgalom a magyarországi németség körében. A „Hűséggel a Hazához" elnevezésű kezdeményezés a magyar kormány hallgatólagos támogatásával, de formailag illegálisan tevékenykedett. Támogatottságát növelte a háborúellenesség, a Volksbund, illetve a Waffen-SS toborzása iránti ellenszenv, valamint a német kisebbség jövőben Németországba telepítésével kapcsolatos elképzelések. A Magyarországhoz lojális németek „illegális" szervezkedésének becslések szerint 20-25 ezer tagja lehetett. Ennek ellenére a második világháború után a hitlerizmussal együttműködő „kollektív bűnösnek" tekintették a magyarországi német kisebbséget. Ezért közülük mintegy 200 ezret megfosztottak a magyar állampolgárságtól, és embertelen körülmények között erőszakkal telepítették át őket Németországba 1946 és 1948 között. (KR)

Iskola a háborúban?

A magyar oktatásügy és benne az iskolarendszer a '30-as évektől továbbvitte azt a szerkezetet, amely az 1930-as évek derekára kialakult, tartalmában azonban már a háborús felkészítésnek is teret adott. Hóman Bálint kultuszminiszter legfőbb elve a közoktatás ideológiai alapú szabályozása és hatékony ellenőrzése, illetve a keresztény paraszti réteg magasabb szintre emelése volt. Az 1934-es középiskolai törvényben érettségi feltételül megszabott „valláserkölcsi és nemzethűségi" kitétellel Hóman tovább korlátozta a középiskolák önállóságát: 1941-ben egy sor felügyeleti jogot a tankerületi főigazgatók hatáskörébe utalt, akiket viszont politikai alapon jelölt ki (1941. XII. tc.). Hóman tovább szigorított 1940-ben (XXXIX. tc.), biztosítva a rendszerellenesnek minősített fiatalok és a maradék zsidóság kiszűrését. Mindez a hátország politikai biztosításának kulcsa volt a háború alatt. A visszacsatolt területeken a közoktatást folyamatosan a magyarországi viszonyokhoz igazították, megengedték azonban, hogy azon elemi iskolákban, ahol a lakosság többsége nem magyar anyanyelvű, az oktatás nyelve eltérhessen a magyartól, vegyes lakosság esetén pedig párhuzamos osztályokat kellett indítani.

A háborús években a katonai propaganda is megjelent az iskolákban, amely a háborús felkészülést szolgálta. Mind a közoktatásban,

mind az egyetemeken 1942-ben kötelező honvédelmi elméleti ismereteket vezettek be a hadi előkészítés részeként. A közoktatásban pedig az immár kötelező fiú- és a választható leánylevente mozgalom (→ 32) lokális szervezetei is szolgálták a katonai szellem megerősítését, valamint bizonyos gyakorlati katonai ismeretek elsajátítását. A honvédelmi tárca alá tartozó katonai reáliskolák 1940-től folyamatosan hadapródiskolákká alakultak, vagyis egy-egy fegyvernemre szakosító iskolákká váltak a háborús utánpótlás jegyében.

Direkt pártpolitikai propaganda terjesztése is tilos volt, amint elvileg a zsidó gyerekek megkülönböztetése (megalázás, negatív kivételezés) is. Utóbbit azonban a tanári gyakorlat sokszor felülírta, ami felett az igazgatók szemet hunytak. 1942-től fogva már nem csak az oktatás tartalmába türemkedett be a háború. Sok iskolába ideiglenes jelleggel, rendszeresen szállásoltak el honvédelmi egységeket is, továbbá a honvédelmi célú diákgyűjtéseket is rendszeresítették. A tankönyvekben azonban továbbra sem érvényesült a németbarát propaganda (→ 115), sem pedig a militarizmus.

A közoktatás relatív zavartalanságában az 1943/1944 tanév hozott változásokat: a front közeledtével egyre gyakoribbá váltak a légiriadók, ami végül az 1943/1944-es tanév lerövidítését hozta magával, de az érettségiket megtartották. Szinyei-Merse Jenő kultuszminiszter eleve 1943 novemberére tolta ki az évkezdést, ami márciusig tartott. Az elmaradt órákat az iskolák a Rádió egyik e célra létrehozott háborús műsorában, a napi rendszerességgel sugárzott iskolarádióval igyekeztek pótolni. A diákok tananyagot és leckét is kaptak, amelyeket önállóan kellett megoldaniuk és ezeket jobb esetben a családtagok ellenőrizték. Mindez természetesen nem pótolhatta magát az iskolát. A tankerületi főigazgatók és tanárok ezalatt számos felhívást intéztek a szülők és diákok felé, hogy ne engedjenek a léhaságnak, és igyekezzenek folytatni tanulmányaikat, legyenek fegyelmezettek a nehéz helyzetben. A csonka tanévben a számonkérésnél, kivált az érettségi vizsgán a tanárok ugyanakkor figyelemmel voltak a különleges körülményekre. A rá következő tanévet Rajniss Ferenc miniszter már 1944. október 29-én beszüntette. Ez a középiskolás évfolyam 1945 nyarán és őszén már a háború utáni, teljesen újraírt tananyagból tett pótérettségit, amelyen – érthető módon – jóval kisebb tudást kértek számon a diákokon. (SZA)

Hogyan élte meg a visszacsatolt területek magyar lakossága a háború éveit, majd azt, hogy ismét idegen uralom alá került?

Az 1938–1941 között négy lépcsőben visszacsatolt területek (→ 48) lakossága az 1941. évi magyar népszámlálás adatai szerint összesen 5 millió 363 ezer fő volt, azaz a megnövekedett ország teljes népességének (14 millió 683 ezer fő) 36%-a. Közülük magyar anyanyelvűnek több mint 2 millió 705 ezren vallották magukat, magyar nemzetiségűnek ennél valamivel többen, 2 millió 983 ezren. A visszatérő Felvidéken mintegy 892 ezer (az összlakosság 84,1%-a), Kárpátalján 69 ezer (10,1%), Észak-Erdélyben 1 millió 343 ezer (52,1%), míg a visszafoglalt délvidéki területen 401 ezer (39%) magyar anyanyelvű személy élt. Az addig elnyomott kisebbség újra a többségi nemzet része lett, és szabadon vállalhatta magyar identitását. Helyzete leglátványosabb javulása az anyanyelvhasználat, az oktatás, a művelődés, a kultúra terén következett be. A kezdeti eufóriát azonban sok esetben keserű kiábrándulás követte az ellátási nehézségek, a háború miatt is szaporodó megélhetési gondok, a tömegesen megjelenő „anyaországi" tisztviselők (az ún. „ejtőernyősök") sokszor lekezelő, pökhendi modora vagy a katonáskodás során nemegyszer tapasztalt kíméletlen bánásmód miatt. Szembesültek a magyarországi „urambátyám"-protekciózással, a cím- és rangkórsággal, a túlburjánzó bürokráciával (→ 17). A hatóságok elsősorban a megbízhatóság és a „nemzethűség" alapján döntöttek arról, ki tölthet be állami tisztséget: kizáró tényező volt például a korábbi kommunista vagy szociáldemokrata párttagság.

A honvédség bevonulásával egyidejűleg mindenütt átmeneti katonai közigazgatást vezettek be, az ezt követő polgári közigazgatás idején pedig a Magyarországhoz csatolt területeket - az 1939-ben visszatérő kárpátaljai részt kivéve (→ 26) - beillesztették a vármegyerendszerbe. A parlamenti képviseletet „behívott" képviselők látták el, mivel a visszacsatolt részeken nem tartottak országgyűlési választásokat. Észak-Erdélyben (→ 37) az újonnan alakult Erdélyi Párt került hegemón helyzetbe, míg a Felvidéken az 1930-as évek második felében alapított Egyesült Magyar Párt 1940 tavaszán beolvadt a kormánypártba, a Magyar Élet Pártjába (→ 70).

A visszacsatolt és egymástól eltérő fejlettségű országrészek reintegrációja felemás volt, és befejezetlen maradt a háborús helyzet, illetve a rendelkezésre álló rövid idő miatt. A magyar kormány a legnagyobb volumenű fejlesztéseket Észak-Erdélyben eszközölte, ahol nagyszabású modernizációs programot hirdetett: az erre az országrészre fordított összkiadások 1940-1944 között megközelítették Magyarország egyéves költségvetési kiadását (→ 88). A gazdasági nehézségek, a társadalmi konfliktusok és a nem csekély háborús véráldozat ellenére a visszacsatolt térségek magyarságának körében a „magyar idők", a „kis magyar világ" kulturális emlékezete pozitív színezetű.

1944 második felétől a visszacsatolt térségek magyar közösségei többségi pozícióból újra kisebbségbe kerültek. Magyarország ugyanis veszteségként került ki a háborúból, így elvesztette az 1938-1941 között megszerzett területeket. Kárpátalját a Szovjetunió csatolta el, a Felvidék és a Délvidék visszakerült az újjáalakult Csehszlovákiához, illetve Jugoszláviához, Észak-Erdély pedig Romániához. A magyar kisebbségek helyzete mind a négy országban drámaian romlott 1944-1945-ben. A csehszlovák, a román és a jugoszláv kormányok kisebbségellenes intézkedései mögött elsősorban a homogén nemzetállam megvalósításának szándéka húzódott, a szovjet vezetés pedig azzal, hogy több tízezer kárpátaljai magyar és német férfit hurcoltatott el közmunkára, az újjáépítéshez szükséges munkaerőt kívánta biztosítani (→ 167).

A Délvidék 1941-es visszacsatolásáért (→ 41) és az 1942. januári újvidéki razziáért (→ 50) a jugoszláviai magyarságot büntették. 1944 őszén Tito marsall partizánjai bosszúból több tízezer ártatlan magyar lakost végeztek ki. Csehszlovákiában a magyar és a német kisebbséget (→ 97) a kollektív bűnösség elve alapján teljes egészében fel kívánták számolni kényszertelepítések, kitoloncolások, deportálások, lakosságcsere és teljes jogfosztás révén. A kisebbségellenes intézkedések alapdokumentumát az 1945. április 5-én Kassán elfogadott kormányprogram képezte. Romániában 1944 őszén az ún. Maniu-gárdák néven ismert félkatonai alakulatok bosszúhadjáratot indítottak a magyarok ellen, és főleg a Székelyföldön közel félszáz ártatlan ember végeztek ki. A hatóságok ezenkívül több ezer magyart hurcoltak el internáló- és munkatáborokba, ahol az embertelen körülmények miatt sokan közülük életüket vesztették. (LBB)

Mi lett volna, ha nem hal meg Horthy István?

Horthy István a kormányzó legidősebb fiaként született 1904-ben a horvátországi Póla városában. Testvérei közül két nővére betegségben hunyt el (Magdolna 1918-ban, Paulette 1940-ben); öccse, ifjabb Miklós pedig ugyancsak az 1930-as évektől vállalt közéleti szerepet. Horthy István gyermekként élte át a Nagy Háborút (1914–1918) és apja kormányzóvá válását. 1928-ban gépészmérnöki diplomát szerzett a Műszaki Egyetemen, majd a Weiss Manfréd Acél- és Fémműveknél helyezkedett el tervezőmérnökként. Hosszabb időt töltött az Egyesült Államokban, ahol a Ford autógyárban dolgozott, és megismerkedett Galamb József konstruktőrrel, valamint a tulajdonos Henry Forddal. 1934-től átvette a Magyar Királyi Állami Vas-, Acél- és Gépgyárak (MÁVAG) vezetését, majd 1938-tól vezérigazgatóként szerezhetett irányítási és szervezési ismereteket. Szenvedélye volt a repülés, külföldi útjaira rendszeresen maga vezette a kisrepülőgépét. Számos európai nagyvárosban járt így, Észak-Afrikában és bármily hihetetlen, még Indiában is. Amikor 1938-ban hivatalosan is megalakult a Magyar Királyi Honvéd Légierő, annak nemcsak tartalékos pilótája, hanem pártfogója is lett. 35 évesen házasságot kötött gróf Edelsheim-Gyulai Ilonával, frigyükből 1941. január 17-én egy fiúgyermek született, akit apja után Istvánnak neveztek el.

Az idősödő kormányzó szerette volna, ha fia veszi át tőle a kormányzói pozíciót. Ennek első lépéseként az országgyűlés 1942. február 19-én kormányzóhelyettessé választotta az 1942. évi II. törvénycikk alapján. A kormányzóhelyettesi méltóság létrehozása azért volt fontos, mert ekkorra a németek sikersorozata megtorpant, Magyarország pedig hadban állt a nyugati hatalmakkal (→ 74). Ezért a törvénybe beépítettek néhány olyan elemet, amely különleges jogokkal és lehetőségekkel ruházta fel a kormányzóhelyettest. Ezek közt volt olyan, amelyben kimondták személye sérthetetlenségét (10. §) és saját felhasználású költségvetéssel ruházták fel (12. §), valamint a kormányzóhelyettes a kormányzói tisztség bárminemű megüresedése esetén automatikusan a kormányzó helyébe léphetett, mindaddig, amíg az új kormányzót meg nem választják. A legfontosabb viszont a törvény 8. §-a, ami kimondta, hogy a kormányzóhelyettes a kor-

mányzó megbízottjaként teljes jogkörben eljárhat, ehhez csupán a miniszterelnökkel kell egyeztetnie. Ezzel a törvénycikkel lényegében előkészítették a nyugati szövetségesekkel való béketapogatózásokat.

Horthy Istvánnak a gazdasági és politikai befolyás mellett a hadseregben is ki kellett építenie a megfelelő pozíciót. Ezért jelentkezett és utazott ki a 2. hadsereggel a Don-kanyarba (→ 76), ahol tartalékos főhadnagyi rendfokozatban és vadászpilóta beosztásban teljesített szolgálatot. Alacsony tiszti pozíciója (amelyet bármely diplomás elérhetett) nem mérhető ugyan apja altengernagyi rendfokozatához, viszont a tényleges frontszolgálatot önként vállalta. Azonban jubileumi 25. bevetésén (amely az utolsó lett volna), 1942. augusztus 20-án, Alekszejevka környékén lezuhant. Földi maradványait a legnagyobb tiszteletadás mellett Kenderesen helyezték örök nyugalomra.

Szinte azonnal szárnyra kaptak a legkülönbözőbb elméletek a haláláról, többek között, hogy a németek merénylete vagy a magyar nyilasok ármánykodása okozta; felmerült az öngyilkosság, illetve a felelőtlenség lehetősége (miszerint ittasan szállt volna fel az utolsó bevetésre). A kormányzóhelyettes halála továbbszűkítette Magyarország eleve korlátozott nemzetközi lehetőségeit. Viszont az is igaz, hogy a háborúból való sikeres kiugrást levezényelni és emellett a revíziós sikerek (→ 48) megtartását kieszközölni ő sem lett volna képes. 1942-ben valószínűleg már a kormányzónak sem volt ahhoz ereje, hogy rábírja a haderőt a fordulatra (→ 146), a kormányzóhelyettes pedig még apjánál is kevesebb befolyással rendelkezett. (KL)

Beszélhetünk Kállay-féle hintapolitikáról?

A Kádár-kori magyar történetírás sokáig úgy értekezett Kállay Miklós miniszterelnök bel- és külpolitikájáról, mint „hintapolitikáról" a német szövetséges fél felé való fegyvertársi lojalitás, illetve a velünk szemben álló angolszász hatalmakkal való titkos megegyezési szándék között; Kállayról magáról pedig úgy, mint aki politikai szélkakasként és részint titkosan mindig ellentétes irányba lökte az ország képzeletbeli ingáját. Ezt az állítólagosan átgondolatlan és konzekvensen szovjetellenes magatartást nevezték a bel- és külpolitikát egyaránt tekintve „kállai kettősnek" (a Nagykállóról származó páros néptáncra utalva). Eszerint Kállay a korábbi – az 1980-as

évek elejéig jobbára fasisztának nevezett – kormányok politikáját követve mindvégig elnéző volt a nemzetiszocialista radikálisokkal (→ 39) szemben, másrészt viszont – 1942 őszétől – igyekezett kapcsolatot létesíteni a demokratikus-háborúellenes politikai erőkkel (→ 70), elhitetve velük, hogy elkötelezett a háborúból való kiugrás iránt, ám hivatalosan titkolja azt. A vád, miszerint Kállay a kiugrás elmaradásával becsapta a demokratikus erőket, egyúttal pedig illúziót keltett a lakosság tömegeiben, az 1960-as évektől a történelemoktatás részévé vált, és szívósan beépült a társadalmi köztudatba.

A valóság ezzel szemben az, hogy a mérsékelt konzervatív Kállay 1942 márciusában éppen azért váltotta Bárdossy Lászlót a kormányfői poszton, hogy próbálja a háború mocsarában egyre inkább elmerülő Magyarországot minél kedvezőbb helyzetben tartani addig (→ 106), amíg ideális lehetőség adódik a kiugrásra. Hogy a békét a szövetséges erők és nem Hitler fogják diktálni, az Kállay és a mögötte álló Bethlen István köre számára 1942 második felétől nem volt kétséges. A kérdés az volt, hogyan lehet az ország kormányrúdját úgy igazítani, hogy a szövetséges Németországot se haragítsa magára, megmaradjon a jó fegyvertársi viszony lehetőleg csökkenő magyar katonai részvétellel, ugyanakkor a brit és amerikai kormány felé gesztusokat is tegyen, amely egy esetleges balkáni partraszállás (→ 143) után kedvezően befolyásolná az átálló Magyarország jövőjét. Kállay elutasította a szovjetekkel való megegyezés lehetőségét, ezáltal egy igen szűk mozgástéren igyekezett körültekintően kormányozni. Minden elődjénél szorosabb kapcsolatokat épített ki belpolitikai ellenfeleivel, a demokratikus jövőről terveket szövő Kisgazdapárttal és a szociáldemokratákkal is, eközben pedig kulturális és diplomáciai küldöttei révén 1943 februárjától titkos tárgyalásokat folytatott Ankarában, Stockholmban, Svájcban. Az angolszász erők szicíliai partraszállása (→ 91) után lehetősége nyílt, hogy előzetes fegyverszüneti egyezményt kössön, ám végül visszalépett ettől. Egyrészt elutasította az elvárt feltétel nélküli kapitulációt, félve az ország területgyarapodásának elvesztésétől, másrészt nem látta, hogy azonnal megvolna egy, a németekkel szembeni ellenállás tömegtámogatottsága. Lehetséges, hogy ez hiba volt, az viszont biztos, hogy tetemes részben az ő reálpolitikájának köszönhető, hogy Magyarország német megszállásáig (1944. március 19.) a nácik háború alatti szö-

vetségesi, illetve megszállási rendszerében – Finnország mellett – hazánkban maradt fenn a (korlátozott) sajtószabadság, pártpluralitás, valamint az önálló bel- és gazdaságpolitika; Kállay sikerrel állt ellen a németek által követelt Endlösungnak (→ 127) is. (SZA)

A béke szigete volt Magyarország 1944-ig?

„Kísérteties volt ez a bizakodó tudatlanság, az öncsaló reménykedés, amelyben éltünk", írta önkritikusan Márai Sándor *Hallgatni akartam* című 1949-es esszéjében a béke szigete illúziójáról, amelyet a háború alatt a Budán normális polgári életet élő író maga is osztott: volt társasági élet, bálok, kis színes sajtóhírek, rendes üzletek, és a derűlátó szóbeszéd szerint titkos megállapodást kötöttünk a nyugati szövetségesekkel (→ 104), hogy nem veszik komolyan a hadüzenetet, ezért nem is bombázzák Magyarországot. A háború végének ismeretében – szintén Márai képeivel – mindezt másképp látjuk: „Már teljesen elmerültünk a háború erkölcsi mocsarában, és a külszín még mindig békés volt; […] A valóságban nem szigeten éltünk, hanem egy fortyogó mocsárban, amelynek alján egy vulkán háborgott. Amikor aztán kitört ez a föld alatti erő, egyszerre nem volt többé »sziget«, és az erjedő mocsár […] elmerült a véres, szennyes szökőárban."

A háború végének magyar tragédiájától függetlenül is sok mindentől kellett és kellene ma is eltekinteni ahhoz, hogy az 1944-es német megszállásig tartó időszakot békésnek lássuk: a háborús törvényektől, a diktatórikussá váló politikai rendszertől, a jegyrendszertől (→ 125), a háborúba lépéstől, a szovjet frontra küldött magyar hadsereg tevékenységétől és halálos végzetétől (→ 76). A zsidónak minősített állampolgárok (→ 19) szempontjából nézve pedig semmilyen szempontból nem beszélhetünk békés időszakról: már a háború kitörése előtt megindult a zsidóellenes törvények és rendeletek gyártása, amelyek megszüntették a jogegyenlőséget, korlátozták a munkavállalást, kisajátították a magántulajdont, beleavatkoztak a magánéletbe. És még az sem mondható, hogy legalább az életük biztonságban volt: az ún. munkaszolgálat (→ 55), azaz a honvédségben, de fegyver nélkül végzett kényszermunka embertelen körülményei között tömegek haltak meg a keleti fronton már 1944 előtt is, köztük

például Rejtő Jenő és az író Bálint György („Eltünt, – koppan a hír. / És dobban, dermed a szív bent…" – szól Radnóti *Ötödik eclogá*ja). Ahogy szintén a magyar állam volt a felelős az első tömeges deportálásért 1941-ben (Kőrösmező–Kamenyec-Podolszkij; → 68), amikor még a hatályos törvényekkel sem törődő „tisztogató akciónak" több ezer zsidó magyar állampolgár is áldozatul esett.

Azt ugyanakkor elmondhatjuk, hogy a világháború borzalmai közepette más, környező országokhoz viszonyítva Magyarországon 1944-ig kevésbé volt súlyos a helyzet, és életben maradt a zsidónak minősített magyarok többsége. Mindennek hátterében részben az 1920-as években kiépült tekintélyelvű politikai és társadalmi rendszer húzódott, amely erősen korlátozta a „nem megfelelő" közéleti, civil tevékenységet. Ez mérséklő erejűnek tűnt a háborúban addig, amíg a szűk konzervatív elit meg tudta őrizni hatalmi befolyását. Amikor azonban a németek ezt megszüntették, nem maradt olyan valódi társadalmi ellenerő, amely fékezni tudta volna a kollaboráns állami szervek népirtó politikáját, nemhogy megállítani azt.

Az 1944-es német megszállás tehát fordulópont volt: a politikai kulcspozíciókban végrehajtott cserék után a hatalmi apparátus, az adminisztráció és a vele együttműködő szervezetek tagjai aktív kollaborációs tevékenységet folytattak (→ 119, 127). Ez gyorsította a zsidó és cigány népesség (→ 141) kiirtását, miután azzal szemben nem bontakozott ki érdemi társadalmi ellenállás. Magyarország 1944 előtti „békéje" így rövid idő alatt eltűnt: a pusztítás és a népirtás tempója és aránya utolérte más területekét, sőt, például Romániával összehasonlítva meg is haladta azt. (IK)

Miért nem állt ellen Magyarország a német megszállásnak?

Hitler 1943 szeptemberében adott utasítást Magyarország német megszállásának előkészítésére. Döntését hadászati és gazdasági megfontolások, s nem utolsósorban a magyar kormány nyugati szövetségesekkel folytatott tárgyalásai (→ 104) motiválták. Mivel a németek hadi helyzete folyamatosan romlott, 1944. február végén kiadták a részletes utasításokat, majd megkezdődött a kijelölt csapatok összevonása is. Az akció irányításával Maximilian von Weichs tábornagyot, a délkeleti hadszíntér főparancsnokát bízták

meg. A magyar katonai vezetés érzékelte ugyan a határ menti csapatmozgásokat, sőt szövetségesén számon is kérte azokat, de katonai ellenlépéseket nem tett.

Március 11-én dőlt el a bevonulás végleges időpontja (1944. március 19.), másnap pedig Hitler aláírta a végrehajtást elrendelő hadműveleti utasítást. Még ekkor sem volt biztos, hogy az akciót „evolúciós úton", vagyis a magyar államfőt, fegyveres erőket és rendvédelmi szerveket pozícióikban hagyva bonyolítják-e le, vagy a teljes elitcsere és Horthy leváltása mellett döntenek. Végül az előbbire került sor, köszönhetően egy rendkívül ambiciózus, tehetséges és a cinikusságig pragmatikus német gazdasági szakembernek. Edmund Veesenmayer 1943 decemberében keltezett jelentésében amellett érvelt, hogy ideje megszüntetni Magyarország „önállóskodásának állapotát", ám ezt az akciót békés eszközökkel célszerű kivitelezni. Szavára a legmagasabb körökben is hallgattak. Horthy Miklós 1944. március 17-én – többek között Szombathelyi Ferenc vezérezredes, a Honvéd Vezérkar főnöke társaságában – a német kancellár meghívásának eleget téve Klessheimbe utazott, ahol Hitler közölte vele, hogy elrendelte Magyarország megszállását. Veesenmayer –a trükkökkel késleltetett kormányzói vonaton – már mint teljhatalmú birodalmi megbízott és követ érkezett Magyarországra.

A magyar küldöttség visszaérkezése után, március 19-én megtartott koronatanácson jól látta Magyarország „Legfelsőbb Hadura": a németek azért csalták ki, „hogy az ellenállást ne tudjam megorganizálni és elrendelni. Talán jobb volt így, mert nagyon sok vérbe és talán hazánk elvesztésébe került volna", győzködte magát utólag Horthy Miklós, jóllehet az ellenállást (→ 133) aligha lehetett volna az utolsó napokban eredményesen „megorganizálni". A német megszállásról írt eddigi utolsó monográfia szerzője, Ránki György úgy fogalmazott 1978-ban: „az ellenállás katonailag nem lett volna teljesen kilátástalan, ha március 14-ig tettek volna előkészületeket." A magyar kormányzati körök azonban nem konfrontációs politikában gondolkodtak. Kállay Miklós miniszterelnök és kormányának több tagja egy emigráns magyar kormányzati képviseletet igyekezett előkészíteni (Romániához vagy például a néhai Csehszlovákiához hasonlóan), miután egyre távolabb került a fő kiútnak

tartott forgatókönyv: hogy Magyarországot angolszász erők szállják meg (→ 143). Erre már valóban vajmi kevés esély volt 1944 tavaszán.

A németek március 18-án este tíz órakor hajtották végre a *Margarethe* hadművelet kezdőpontját jelző „Trójai Faló" fedőnevű akciót: vasúti szállítás közben Bicske, illetve Ceglédbercel térségében felrobbantották maguk előtt a pályatestet, járműveiket kivagonírozták és virradatra a fővárosba értek. Mindeközben hajnali 4-kor a megszállók főerejének négy csoportja is átlépte a határt. A hadműveletben részt vett német erőket százezer főre becsülhetjük. Szombathelyi – értelmetlennek tartva az ellenállást – a bevonuló német csapatok barátságos fogadásáról rendelkezett. A németek a fővárosba érve megszállták a főbb stratégiai pontokat, és korlátozott idejű zárlatot rendeltek el a laktanyákban. Rögvest megkezdték az ellenségesnek vélt közszereplők tömeges lefogatását is (→ 111). Tabáni otthonában fegyverrel állt ellen az erőszaknak Bajcsy-Zsilinszky Endre (→ 133), akit lövésektől sebesülten hurcoltak el. Másutt több lengyel menekültet agyon is lőttek a németek (→ 13). A katonai ellenállást megtiltó parancs sem jutott el minden alakulathoz. Újvidéken, a pétervárad Duna-hídon a 16. határvadász zászlóalj fél órán át harcolt a német csapatokkal. Az összecsapások nyomán mindkét oldalon több sebesült volt, egy honvéd elesett. Budaörsön, Győrött, Sopronban és Székesfehérvárott szintén volt fegyveres ellenállás. Ezek azonban csírájában elfojtott, elszigetelt esetek maradtak.

A kormányzó a helyén maradt, amivel Horthy egyrészt hozzájárult a katonai segítségnyújtásnak beállított megszállás legitimálásához (→ 184), másrészt viszont elvi lehetőséget teremtett a német követelések tompítására. (BÁ)

Miért nem mondott le Horthy Miklós a német megszállás után?

Magyarország a náci vezetők szemében 1943 őszén már megbízhatatlan szövetségesnek számított, mivel a német hírszerzés számára nem volt titok, hogy a magyar kormány tárgyalásokat kezdett az angolszász hatalmak képviselőivel egy esetleges átállásról (→ 104). Magyarország vezetőit – ráadásul már évek óta – „zsidóbarátnak" tartották (→ 106). Maga a kormányzó sem vélekedett pozitívan Hit-

lerről és a náci rendszerről, a nácik vezérét lenézte, egy ízben „hülye szobafestőnek" (→ 20) nevezte; igaz, nem Hitler jelenlétében, hanem Budapesten, bizalmas körben.

A két ország vezetői közötti viszony tehát nem tekinthető minden feszültségtől mentesnek (→ 24). 1943 őszén el is készült a magyar állam megszállásának terve, aminek a megvalósítására 1944. március 19-én (→ 107) került sor. Ezt közvetlenül megelőzte, hogy Hitler és Horthy Klessheimben tárgyalt, ami kétszer is félbeszakadt, mivel a kormányzó elfogadhatatlannak nevezte az ország megszállását. Emlékiratában Horthy fontosnak tartotta megjegyezni, hogy nem volt nála a pisztolya. Állítása szerint azért hagyta a különvonatban, mert „a bíráskodás joga magasabb Lényt illetett meg". Eszerint ő maga már előre úgy döntött – amikor még nem is hallotta Hitler mondanivalóját –, hogy nem fogja használni. Nehezen hihető a történetnek ez a szála, mivel Horthy emlékirataiban az első betűtől az utolsóig – alaptalanul – azt sugallja, hogy Magyarország mindig, minden esetben ellenállt a náci politikai vezetők elvárásainak. Március 18-án Szombathelyi Ferencnek, a Honvéd Vezérkar Főnökének tanácsára Horthy Miklós úgy döntött, hogy mégis folytatja a félbeszakadt egyeztetéseket. A nap végén a tárgyalás azzal fejeződött be, hogy a kormányzó lényegében minden érdemi kérdésben engedett Adolf Hitlernek. Először is nem mondott le az államfői hivataláról. Tudomásul vette a megszállást, ígéretet tett Kállay Miklós miniszterelnök menesztésére és a németek számára elfogadható kormány kinevezésére. Biztosította Hitlert, hogy a magyar állam továbbra is részt vesz a németek oldalán a háborúban. Azért fogadta el ezeket a feltételeket, mert Hitler egy olyan – amúgy átlátszóan hamis – ígéretet tett, hogy véget vet a megszállásnak, amint a magyar kormány bizonyítja, hogy a magyar állam Németország megbízható szövetségese. A megszállást így Horthy egy átmeneti, rövid ideig tartó állapotnak tekintette, ezért ejtette a lemondásának lehetőségét.

A kormányzó tehát a helyén maradt, és el is látta államfői feladatait: kinevezte az új kormányt, az új államtitkárokat, az új főispánokat, jóváhagyta a végrehajtó hatalmat és az államigazgatás felső szintjét érintő – a megszállók érdekeivel összhangban álló – személycseréket. Kitüntetéseket és címeket adományozott. Eleget tett reprezentatív kötelezettségeinek is. Nem vonult passzivitásba, és nem is élt a néme-

tek foglyaként a várban. Azzal, hogy nem mondott le, törvényesítette a megszállást, hozzájárult a megszállási rendszer hatékony működtetéséhez; ahhoz, hogy a részleges elitcserén átesett államapparátus, a honvédség stb. kiszolgálja a németek igényeit; ahhoz, hogy az ország gazdasági és katonai mozgósítása különösebb fennakadások nélkül megvalósulhasson, illetve hogy megtörténhessen a vidéki zsidóság deportálása (→ 119, 127). Horthy Miklós lemondása, különösen a személye körül 1919 és 1944 között végig létezett vezérkultusz miatt egyértelmű üzenet lett volna a magyar államigazgatás, a hadsereg és természetesen a magyar társadalom irányába. A hivatalos Horthy-kép lényege szerint ugyanis a nemzet vezéreként méltatott kormányzó mindig tudja, mit kell tennie, jó döntéseket hoz, nem követ el hibákat, mindent a magyarság érdekében tesz és vár el a magyar emberektől. (TD)

Mit csinált a Gestapo Magyarországon?

A története során számos alkalommal átszervezett német titkosrendőrség már a német megszállás előtt is jelen volt Magyarországon. Informátoraik élénken figyelték az Anschluss, vagyis Ausztria Németbirodalomhoz csatolása (1938) óta a Német Birodalommal határos országot, több területen pedig együtt is működtek a magyar hatóságokkal. A megszállás (→ 107) után a Gestapo jelenléte nyílt és látványos formát öltött. A mauthauseni koncentrációs tábor SS-részlegén trenírozott, eligazított, majd 1944. március 19-én Magyarországra küldött német rendvédelmi apparátus élén Otto Winkelmann tábornok állt. Neki jelentett Hans-Ulrich Geschke rendőr ezredes, aki korábban a prágai Gestapo főnökeként edződött (például a lidicei tömeggyilkosság megszervezésében). Április közepétől hivatalosan is Geschke lett a magyarországi német biztonsági rendőrség és a biztonsági szolgálat erőinek parancsnoka. A budapesti letartóztatásokat eleinte Alfred Trenker SS-alezredes különítménye végezte, a Birodalmi Biztonsági Főhivatalt vezető Ernst Kaltenbrunner SS-tábornok listája alapján. A rövid időre szintén Budapestre érkező Kaltenbrunner a németek budapesti ügynökeitől kapta a neveket.

A németek az Afrika-hadtest (→ 45) maradványaiból átmentett, homokszínű autóik mellett taxikat és „megbízható taxisofőröket" is bevetettek Budapesten, hogy már a megszállás első napján lefoghassák legértékesebb foglyaikat. Vidéken, a nagyobb városokban berendezkedő különítményeik tevékenységét szintén tömeges túszszedés, elhurcolás és „védőőrizetbe-vétel" jellemezte. Bár a megszállók sikere – köszönhetően a Kállay-kormányzat (→ 104) egyes tagjai által indított telefonos riadóláncnak – részleges volt, egy hét alatt így is körülbelül tízezer személyt fogtak le országszerte magyar rendvédelmi erők közreműködésével (közel harmadukat tartották számon zsidóként). Tömegesen hurcolták koncentrációs táborba mindazokat, akik egy lehetséges ellenállási akcióban szerepet vállalhattak volna: katonatiszteket, rendőrfelügyelőket, párt- és szakszervezeti vezetőket, papokat, újságírókat, gazdasági kulcsembereket, politikusokat, minisztereket, sőt miniszterelnököket is.

A német biztonsági szervek lapszerkesztőségeket, pártszékházakat és egyesületi központokat is megszálltak. Nem csak magyarok szerepeltek a listáikon. Feltűnően sok Magyarországon élő lengyel menekültet (→ 13) hurcoltak el, akikre Krakkóból és Varsóból érkező specialisták vadásztak. A Moszkvához hű magyarországi kommunista csoport viszont szinte teljesen intakt maradt 1944 tavaszán. Ennek fő oka, hogy az illegalitáshoz hozzászokott kommunisták csekély politikai súlyával a németek is tisztában voltak, akik elsősorban nem is rájuk, hanem az angolbarát hatalmi elitre, az egységesen bolsevistának gondolt szociáldemokrata és szakszervezeti káderekre, valamint – mindenekelőtt – a zsidónak minősítettekre csaptak le. A magyar hatóságok által évek óta nagy lendülettel végzett kommunistaüldözés a potens politikai erők megbénítása után gyakorta német–magyar kooperációban folyt tovább.

A német és a magyar rendvédelmi szervek hatásköre nem volt szigorúan elválasztva. Baky László, a Belügyminisztérium államtitkára (→ 127) nem is tartotta lehetségesnek „szigorúan körvonalazni a német és magyar hatóságok jogkörét". Megesett, hogy francia hadifoglyokat a német biztonsági rendőrség „felkérésére" vettek őrizetbe magyar csendőrök. A magyar rendőrséget német összekötők révén az SS felügyelete alá helyezték; a német parancsnokok a főkapitányságí jelentéseket és napi összesítőket is megkapták. Noha a magyar

rendőrség állománya nagy többségében nem volt sem német-, sem nyilasbarát, néhány vezetői személycserével sikerült biztosítani a szigorú alá- és fölérendeltségi kötelmeket tiszteletben tartó legénység – esetenként ugyan csupán látszólagos – rendszerhűségét. A megszállók számíthattak a Hain Péter vezette, március végén felállított Állambiztonsági Rendészet detektívjeire is, akik a németekkel szorosan együttműködve korábban elképzelhetetlen szörnyűségek helyszínévé tettek néhány csendes svábhegyi szállót.

A Gestapo működésének intenzitása nem volt egyenletes a hadiesemények miatt egyre kisebb területű országban. A nyilas uralom (→ 154) alatt azonban a német terrorapparátus új erőre kapott. Közegeik szorosan együttműködtek a hungarista erőszakszervezetekkel, mindenekelőtt a Nemzeti Számonkérő Különítménnyel. Budapesten a Trenkert már 1944 nyarán váltó Reiner Gottstein SS-Obersturmbannführer csoportja az ostrom idején is részt vett katonaszökevények, üldözöttek és ellenállók elfogásában (→ 133), vallatásában. A Dunántúlra szorult német és nyilas nyomozóhatóságok pedig még 1945 márciusában is aktívak voltak. (BÁ)

Ki és mit tud(hat)ott a holokausztról Magyarországon?

Gyakran hallhatjuk, hogy Horthy kormányzó és köre nem tudott arról, hogy mi lesz a Magyarországról 1944 nyarán deportált zsidók sorsa. Ezek szerint az átlagembereknek is hasonlóképpen tájékozatlannak kellett lenniük. Kérdés az is, hogy a magyarországi zsidóság valóban nem tudott arról, ami a nácik által uralt európai területeken hitsorsosaival történt? Az alábbiakban arra teszünk kísérletet, hogy feltárjuk: valóban nem voltak tudatában Magyarországon a valóságnak?

Az úgynevezett szabad világ sokat tudott a nácik zsidóellenes politikájáról a Mein Kampftól kezdve a nürnbergi törvényeken és a „Kristályéjszakának" nevezett pogromsorozaton át a gettókig és a tömeggyilkosságokig. Nyilvánvaló, hogy a magyar politikai elit figyelemmel kísérte a német, az angolszász és a szovjet híradásokat a zsidóellenes politika aktuális fejleményeiről.

Sztójay Döme – akit a német megszállást követően miniszterelnökké neveztek ki – berlini követként (→ 60) már 1942-től tisztában volt

azzal, hogy a németek „radikálisan megoldják a zsidókérdést a háború alatt". Horthy Miklós kormányzó az 1943-ban lezajlott első klessheimi találkozót követően a következőt írta Hitlerhez intézett levelében: „… amint meg lesznek teremtve elszállításuk feltételei, ezt is végre fogjuk hajtani. […] Excellenciád további szemrehányása volt, hogy a kormány a zsidók kiirtásának keresztülvitelében nem járt el olyan mélyrehatóan, mint az Németországban történt…" Igen, jól olvassuk: elszállításról és kiirtásról írt a kormányzó. Ez beismerése annak, hogy tisztában van azzal, hogy mi történik a lakóhelyükről elszállított zsidókkal Európában. Dieter Wisliceny – aki az SS egyik szakértője, több európai ország zsidóságának a deportálását irányította, többek között Szlovákiában, Görögországban és Magyarországon is – a nürnbergi perben tett vallomásában a következőt vallotta: „… mind Endre, mind Baky pontosan informálódott, mit jelentenek a deportálások." Endre László és Baky László a Belügyminisztérium két államtitkára volt, akik a vidéki zsidók deportálásának fő szervezői és irányítói voltak (→ 127). 1944. május 29-i jelentésében Ferenczy László csendőr alezredes nyíltan olyan helyként hivatkozott Auschwitzra (→ 121), ahol a deportált zsidókat „szelektálásnak" vetik alá.

Az átlagember tudására a holokausztról elsősorban a visszaemlékezések és a kortársak viselkedését megemlítő beszámolók alapján következtethetünk. Sok túlélő beszélt arról, hogy a csendőrök és a helyi lakosok, amikor a zsidóktól az értékeik átadását követelték, arra hivatkoztak, hogy „maguknak már úgysem lesz szükségük rá". Az elhurcoltak ingatlanjait először kifosztó, majd azokba beköltöző helyi lakosok nem számítottak a deportáltak visszatérésére. A háború utáni magyarországi pogromoknak (Kunmadaras, Újfehértó, Miskolc) részben ez volt az oka; a helyiek, az itt maradtak azon érzése, hogy joguk van ragaszkodni ezekhez az elvett javakhoz. A pogromok során tehát a deportáltak javait megszerzők a saját kezükkel gyilkolták meg a visszatérőket – vagy legalábbis megpróbálkoztak vele (→ 176).

A magyarországi zsidóság tudása a történtekről nem nevezhető teljeskörűnek, ugyanakkor az információk egy része a nácik zsidóellenes politikájának „radikális módszereiről" legkésőbb 1941-ben közismertté vált. A frontról szabadságra érkező katonák és munkaszolgálatosok több esetben is szemtanúi voltak, ahogy a keleti területek zsidóságát lemészárolják a németek (→ 68). Az Ukrajnába depor-

tált és onnan hazaszökő zsidók, illetve a lengyelországi és szlovákiai zsidó menekültek beszámolóiból informálódott a zsidóság. A közösségi vezetők azonban nem osztották meg a széles nyilvánossággal ezeket az információkat még a német megszállás után sem. Indoklásuk szerint megbíztak a magyar politikai elit tagjaiban és Horthyban (→ 107), hogy nem engedik megtörténni azt, ami Lengyelországban történt. Téves helyzetértékelésük tragikus következményekkel járt.

Arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar politikai vezetés, az átlagemberek és a zsidó lakosság is rendelkeztek valamiféle tudással a holokausszttal kapcsolatosan. A hétköznapi emberek, köztük a zsidók is, nem tudták pontosan, mi a rémhír és mi a valóság. A politikai elit azonban rendelkezett elég információval ahhoz, hogy morálisan helyes döntéseket tudjon hozni, amely lehetőséggel azonban nem élt, így cinkosává vált a gyilkosoknak (→ 127). (PT)

Milyen volt a háborús propaganda?

Amíg a modern kor előtt a tömegtájékoztatás gyakorta kimerült a szónoklatokban, addig a modernizáció új eszköztárral szerelte fel a politikai propaganda kommunikátorait. A széles társadalmi tömeg támogatásának elnyerésére megjelentek a szórólapok, plakátok, újságok, képek, fotók, hírmondók, rádióadások, mozik, filmek vagy a filmhíradók. (1945 után a televízió, napjainkban pedig az internet). A második világháború idején nyomtatott anyagokat – a megfelelő engedélyek birtokában – bárki kiadhatott, viszont a rádiók vagy a filmhíradók állami monopóliumként működtek. Vagyis a politikai vezetés szándékából találkozhattak vele az emberek, míg az újságokban eltérő vélemények is megjelenhettek (→ 85).

A propaganda hatását illetően megoszlanak a tudományos vélemények. Az mindenképpen kijelenthető, hogy ha nincs valamilyen kommunikáció, akkor nem következhet be hatás sem. Így propagandát nem folytatni egyenlő az ellenérdekelt fél kommunikációjának támogatásával. Az is igaz, hogy minél nyíltabb (műveltebb és szabadabb) egy társadalom, annál nehezebb homogenizálni az emberek gondolatait, míg a zárt társadalomban az állampolgárok könnyebben fanatizálhatók, mivel csak egy nézőpontból rendelkezhetnek ismeretekkel.

A Horthy-korszakban Magyarország tájékoztatáspolitikája a trianoni békeszerződés revíziója köré szerveződött (→ 15). Mivel az állami vezetés az elszakított területek visszaszerzését az 1930-as évek második harmadától kezdve leginkább a Harmadik Birodalomtól remélhette, nem meglepetés, hogy a propaganda központi témája a németekkel való szövetség támogatása, majd a háborúba való belépéstől kezdve az egyre szorosabb együttműködés volt. Ez különösen Magyarország német megszállását követően erősödött fel, a nyilas hatalomátvétel (→ 154) után pedig fanatizálódott a sajtó.

A számos szemléletes példa közül mutatunk be egyet, amely a Pesti Hírlap 1944. július 2-i számában jelent meg. Beszámoltak egy magyar honvéd zászlósról, aki a Dnyeper-partján, kis létszámú csoportjával több ízben hatalmas túlerőt vert vissza, és ezért a tettéért Horthy kormányzó kitüntetésben részesítette. „A zászlós bebizonyította, hogy a magyar honvéd harcának sikerét nem a terep, nem a hely előnyös vagy hátrányos volta dönti el, (…) maroknyi honvéd bátor és elszánt kiállása is elegendő a nagyobb erőt képviselő ellenséges támadás visszaverésére." A cikk egyértelműen sugallja, hogy súlyosan előnytelen helyzetben is harcolni kell, mivel az elszántság és a bátorság elegendő a siker kivívásához. Ezt főleg azért hangoztatták, mert ekkor már nem állt rendelkezésre olyan tényleges erőforrás, amellyel a Vörös Hadsereg ellen felvehették volna a versenyt.

Az újságokon túl érdemes még kiemelni a plakátokat, a röplapokat és a filmhíradókat. A második világháború egyik leghíresebb hirdetménye az „I want you for U.S. Army" feliratú falragasz, amely az Egyesült Államokban célozta a fiatalokat, hogy csatlakozzanak a hadsereghez. A röplapok alkalmazási területe a frontvonal volt, mivel ezeket gyorsan lehetett legyártani és könnyű volt terjeszteni. A Vörös Hadsereg katonái közt rendszeresen osztogattak olyan lapokat, amelyeken szöveges feliratok, nem ritkán karikatúrák igyekeztek önbizalmat önteni a megtépázott lelkekbe. Talán a leghíresebb ilyen röplapon Konstantin Simonov *Võéü ezo! (Öld meg!)* című verse olvasható, amelyet repülőgépekről szórtak szét a harcoló katonák fölött.

Végül pedig újdonság erejével hatott a legmodernebb propagandaeszköznek számító film, amely látványvilágában jelentősen felülmúlta az előző eszközöket, és szinte testközelbe hozta az eseményeket. A Joseph Goebbels német propagandaminiszter által vezetett

befolyásoló gépezet nyújtja a legjobb példákat, hogy bármit be lehet mutatni állami kívánalmak szerint. Ilyen volt a Pritz Hippler által rendezett *Feldzug in Polen* című film, amely a lengyel hadjáratot úgy ábrázolta, hogy a lengyelek voltak benne az agresszorok. (KL)

Vetítettek amerikai filmet a magyar mozikban a háború alatt?

A moziban rejlő propagandalehetőségeket (→ 115) – és veszélyeket – már a találmány elterjedésével párhuzamosan felismerték. A mozgóképes alkotások a háború idején egyfelől elterelhették a szélesebb társadalom figyelmét a háború viszontagságairól, erősíthették a negatív sztereotípiákat az ellenségről, fokozhatták a fegyverbarátság érzését a szövetséges országokkal, illetve bizonyos életmódot és mentalitást is sugározhattak, ami egyformán lehetett követendő vagy elítélendő (például a bűnügyi filmek esetében).

A két világháború közötti időszak a filmgyártás első aranykorát, és egyben az amerikai filmek túlsúlyának kialakulását is jelentette (ami nem mellesleg számos magyar származású rendezőnek és színésznek köszönhető, akik az első világháború után az Egyesült Államokba emigráltak). A tengerentúli alkotások elárasztották az európai, ezen belül a magyar mozikat is, amiből két dolog következett. Az egyik az, hogy az ezekben szereplő színészek világhírűvé váltak, és már ekkor kialakult a ma is tapasztalható sztárkultusz. A másik pedig az, hogy az amerikai filmek terjedése az amerikai kultúra és életmód expanzióját is magában hordozta.

A korabeli magyarországi szélsőjobboldal (→ 39) már az 1930-as évek folyamán rendszeresen kritizálta az ún. „amerikanizálódást", ehhez kapcsolódóan pedig az amerikai filmeket, mivel nézetük szerint ezek „dekadenciát" és „vallástalanságot" sugároznak, és így összességében „romboló" hatást gyakorolnának a társadalomra. Kormányzati szinten lényegében két eszközt használtak a filmek által közvetített „amerikanizálódás" vélt vagy valós veszélyeivel szemben. Az egyik eszköz a hazai filmgyártás jelentős támogatása volt. Ennek is köszönhetően viszonylag hamar, az 1930-as évek elején Magyarországon is áttértek a hangosfilm-gyártási technikára. Az eredményességet jól jellemzi, hogy 1941-re összesen kétszáz, tehát

évente átlagosan húsz magyar film készült el. Érdekesség, hogy az első itthon forgó magyar hangosfilm, az 1931 őszén bemutatott *Kék bálvány* is egy Amerikában játszódó, a korabeli hollywoodi alkotásokból merítő történet volt a korszak egyik magyar „sztárja", Jávor Pál főszereplésével, de nem igazán nyerte el a közönség tetszését.

A másik eszköz az amerikanizációval szemben az 1920-ban felállított Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság volt, ami feladatul kapta – egyebek mellett – a külföldi filmek behozatalának és belső forgalmazásának ellenőrzését is. Ez azonban a második világháborúig csak mérsékelten korlátozta az amerikai filmek magyarországi forgalomba hozatalát egyrészt azért, mert ez már akkor is jelentős üzletnek számított, másrészt pedig azért, mert a filmek jelentős korlátozása kihatott volna az amerikai–magyar kapcsolatokra is. Az 1930-as évek folyamán azonban folyamatosan csökkent a Magyarországon bemutatott amerikai filmek száma.

1941 és 1942 folyamán sorra születtek azok a kormányrendeletek, amelyek a tengerentúli alkotások behozatalát korlátozták, illetve előírták, hogy a mozik hány külföldi filmet tűzhetnek a műsorukra, és ebben a vonatkozásban is egyre inkább az országgal szövetséges államok (Németország és Olaszország) filmjeit favorizálták. 1941 decembere után, vagyis azt követően, hogy beállt a hadiállapot az Egyesült Államok és Magyarország között (→ 74), az amerikai filmek szinte teljesen eltűntek a magyar mozikból. A mozgókép-színházak tulajdonosai ekkor azt a kiskaput játszották ki, hogy a korábban megvásárolt filmeket újra lejátszhatták, így ha a korabeli moziműsorokat tanulmányozzuk, olykor-olykor feltűnik bennük egy-egy amerikai alkotás, például egy Walt Disney- vagy Tarzan-film. 1942–1943 folyamán, de még 1944 januárjában is rendre felbukkant a fővárosi és a vidéki mozik műsorán is egy *Tarzan győz* című alkotás, a ma már kevéssé ismert Herman Brix főszereplésével. Tarzan már ekkor hatalmas népszerűségnek örvendett szerte a világon, ezért Hollywood számos adaptációt készített a történeteiből, legtöbbjét a még az Osztrák–Magyar Monarchia területén született Johnny Weissmüller (Weissmüller János) főszereplésével. 1943-ban ő is forgatott egy *Tarzan győz* (*Tarzan Triumphs*) című alkotást, amelyben Tarzan – a háborús időkhöz idomulva – nácikkal kerül szembe, és diadalmaskodik, ám Magyarországon természetesen nem ezt a filmet láthatták a nézők.

Az amerikai konkurencia kiszorítása további lendületet adott a magyar filmgyártásnak. A második világháború ideje alatt rekordmennyiségű hazai alkotás készült, évente átlagosan 40, sőt a korábban sablonos magyar filmipar elmozdult az addigi bevált műfajoktól (ami lényegében három műfajt jelentett: zenés vígjáték, melodráma, történelmi kosztümös film), és már újdonságokkal is kísérletezett, mint például a kémfilm (*Machita*) vagy a science fiction (*Szíriusz*). Érdekesség, hogy a női főszerepet mindkettőben Karády Katalin alakította, aki szintén a szélsőjobboldal támadásainak kereszttüzébe került az általa képviselt modern nőtípus miatt.

Ami a külföldi filmeket illeti, Magyarország német megszállása után a Sztójay-kormány további rendeletekkel szigorította a hazai forgalmazásukat és bemutatásukat, illetve külön meghatalmazott kormánybiztos hatáskörébe rendelték a külföldön készült filmek behozatalának engedélyezését. A vonatkozó jogszabályokban rögzítették, hogy csak olyan alkotások kerülhetnek a magyar mozik műsorára, „amelyek a hazai közérdekű szempontoknak megfelelnek". Ennek következtében csak a második világháború után láthatott a magyar közönség ismét amerikai alkotást – így például a Kertész Mihály által több évvel korábban rendezett, Oscar-díjas *Casablanca* című filmet 1947-ben. (KR)

Kényszerből vagy önként vettek részt a magyarok a zsidók elpusztításában?

A magyar állam az első világháborút és a trianoni békét követően adta fel a dualizmus korának egyenjogúsító felfogását. Az asszimilációs politikát váltotta fel Trianon után a diszkrimináció (vagyis hátrányos megkülönböztetés), ami a zsidóság disszimilációjához (elkülönítéséhez) vezetett. A fehérterror idején született az 1920-ban hozott numerus clausus törvény, amely korlátozta a zsidó hallgatók arányát a felsőoktatásban. A bethleni konszolidáció a zsidók tekintetében is igyekezett „normalizálni" a helyzetet. A gazdasági válság azonban újra felerősítette az antiszemitizmust, amelyet a nemzetiszocialisták 1933-as németországi hatalomátvétele tovább erősített.

1938-tól a magyar kormányok sorra hozták a zsidókat mindennapi életükben korlátozó törvényeket és rendeleteket. A munkaszolgálat (→ 55), vagyis a magyar honvédség keretében végeztetett kényszermunka sok tekintetben magyar innováció volt. Mindezek ellenére az 1944-es német megszállásig a magyar zsidóság sorsa nem volt annyira tragikus, mint Európa más országaiban. A magyar zsidók többségének életét nem fenyegette veszély, nem kellett megkülönböztető jelet sem hordaniuk, és kényszerlakhelyre sem költöztették őket (→ 106).

A német megszállást (→ 107) követően azonban sorban adták ki a jogfosztó rendeleteket a kollaboráns magyar kormány minisztériumai. Mindössze 56 napnak kellett eltelnie, és megvalósult a magyar zsidóság teljes jogfosztása. Május 14-től pedig megindult a vidéki magyar zsidóság deportálása, szintén mindössze 56 nap kellett hozzá. Ebben a folyamatban több százezer magyar állampolgár működött közre. Elég csak az állami hivatalnokokra, önkormányzati dolgozókra, csendőrökre és rendőrökre, orvosokra és bábákra, szállítókra és vasutasokra, a gettók kerítését felszögelő vagy a vagonok ablakait szögesdróttal befedő iparosokra gondolnunk (→ 127).

Hogyan lehetett ilyen készséges az államgépezet, hogyan nyugodhatott bele a lakosság többsége ilyen szkeptikusan abba, hogy a lakosság 6%-át kitevő zsidóságot minden jogától megfosszák, és meggyilkolóinak kiszolgáltassák? A vallási alapú zsidóellenességnek (antijudaizmus) hosszú múltja volt a magyarországi keresztény tradícióban. Emellett a modern politikai antiszemitizmus hazánkban is megjelent a 19. század utolsó harmadában. A történelmi Magyarország felbomlása felerősítette azokat a bűnbakképző indulatokat, amelyek a zsidóságot tették felelőssé a tragédiáért. Ekkor már társadalmi követelésként fogalmazódott meg a zsidók „visszaszorításának" igénye. A bethleni konszolidáció némileg elodázta ennek megvalósulását, de a gazdasági válság hatására formálódó nyilas mozgalom (→ 39) újra felkarolta a zsidóellenes követeléseket.

Volt-e a magyar állam vezetésének (→ 109) lehetősége másként cselekedni a zsidók elpusztításával kapcsolatosan? Két példát is hozhatunk arra, hogy még német megszállást követően is volt alternatívája a teljes együttműködésnek. A dániai zsidóság megmenekülésének története közismert: 1943 októberében a dán ellenállás

információkhoz jutott az országban élő zsidók közelgő deportálásával kapcsolatosan. Kiterjedt hálózata elsőként az országban élő mintegy 3500 zsidó bújtatását, majd – a svéd kormány jóváhagyásával – Svédországba menekítését szervezte meg; eközben pedig ne felejtsük el, hogy egy német megszállás alatt álló országról beszélünk. Dániában jelen voltak mindazok a náci erőszakszervezetek (SS, SD, Gestapo → 111), amelyek a zsidók elpusztításáért is feleltek.

Bulgária szintén a németek szövetségese volt: a bolgár kormány is hozott zsidóellenes törvényeket. 1941 után a volt jugoszláviai és görögországi területekről még deportálták a zsidókat a treblinkai megsemmisítő táborba. Amikor a németek azzal az igénnyel léptek fel, hogy az óbulgáriai zsidókat is deportálják, akkor a bolgár ortodox egyház legmagasabb szintjéről, a plovdivi pátriárkától érkezett tiltakozás és követelés, amellyel sikerült megakadályozni a tömeges deportálást (→ 129). Mint látható tehát, akár a német katonai jelenlét, akár a szövetségesi viszony ellenére is lehetséges volt megakadályozni, de legalábbis késleltetni az országban élő zsidóság deportálását. Erre Horthy kormányzónak és a Sztójay-kormánynak is lett volna lehetősége. Ezt azonban Horthy csak 1944 júliusának elején tette meg (→ 127) – addigra viszont már a vidéki zsidóság nagy részét elnyelték az auschwitz-birkenaui gázkamrák. (PT)

Minden zsidót Auschwitzba deportáltak Magyarországról?

Amikor a holokausztról van szó, többnyire a náci borzalmak központja, az auschwitzi halálgyár jut az eszünkbe. Mint közismert, 437 ezer főt, a vidéki zsidóságból csaknem mindenkit, aki nem volt munkaszolgálatos, 1944. május 15. és augusztus 9. között Auschwitz-Birkenauba hurcoltak. Léteztek azonban kerülőutak, nem valamiféle náci jólelkűség, hanem kizárólag német birodalmi érdek vagy az SS vezető tagjainak korruptsága nyomán.

A német megszállást követően a cionista Mentőbizottság – annak tudatában, hogy mi folyik Auschwitzban – kapcsolatba lépett az SS hazai vezetőivel, Adolf Eichmannal (→ 127) és Kurt Becherrel. A hetekig tartó egyezkedés tétje az volt, a németek engedélyezzék, hogy bizonyos számú zsidót jelentős váltságdíj fejében kiengedjenek Palesztinába. A Kasztner Rezső (→ 137) vezette tárgyalások kuriózumnak

tekinthetők, hiszen egy megszállt országban a zsidók bocsátkoztak alkudozásba az őket kendőzetlenül kiirtani szándékozó náci Sonderkommando prominenseivel. Mindezt tetézte, hogy titkos tárgyalásokról volt szó, Himmler jóváhagyásával, amelybe a magyar rendőri és kormányszervek sem voltak beavatva. Az akcióban a brit titkosszolgálat is szerepet kapott: a Mentőbizottság képviselőjét, Joel Brand textilkereskedőt a németek 1944 áprilisában Törökországba engedték, hogy az angolokkal tárgyaljon. A németeket saját meggazdagodásuk és az motiválta, hogy a háború után pozitív színben tűnjenek fel. Tízezer teherautóért cserébe ígéretet tettek egymillió zsidó kiengedésére. Anglia politikai okokból nem biztosította a tízezer teherautót, így ez a szál kudarcot vallott. A vidéki deportálások árnyékában Kasztner Rezső és az SS közötti fővárosi alkudozások mégis sikerre vezettek: a zsidóktól több lépcsőben kizsarolt hatalmas vagyonokért cserében ezerötszáz, jelentős részben az elithez tartozó prominens zsidó személyt szállásoltak el a Columbus utcában és két budapesti zsinagógában kialakított gyűjtőtáborban. 1944. június 30-án hozzávetőlegesen 1684 fő hagyhatta el az országot. Az ígért úti cél Palesztina, majd Spanyolország, illetve Svájc lett volna, a vonatszerelvény azonban az észak-németországi Bergen-Belsenbe érkezett. Ez volt az a tábor, amelynek egy részét Himmler 1943-ben kifejezetten a német állampolgárok titkos „cserealapjának" tekintett zsidók elkülönítésére hozta létre. Néhány külföldi csereakció sikere után ennek a náci tervnek vált egyik fontos részévé a magyar csoport is. A Kasztner-csoport túszai két lépcsőben, augusztus és december során végül mégis megérkeztek Svájcba – a mentőakció eredményes volt. Azonban a Mentőbizottság további próbálkozásait már nem koronázta siker.

1944 nyarán további három vidéki deportáló szerelvény kerülte el Auschwitzot: orvosolni kellett a Bécs környéki üzemekben hirtelen fellépő munkaerőhiányt. Ezért egy szegedi, egy szolnoki és egy debreceni deportáló vonatot június folyamán – összesen mintegy 15 ezer zsidót – Kassa–Auschwitz úti cél helyett a Bécs melletti Strasshof elosztó pályaudvarra vezényeltek. Utasaikat ezután osztrák ipari üzemekben és magángazdaságokban dolgoztatták. A családok együtt maradhattak, zömüknek pedig mindez a túlélést jelentette.

A budapesti zsidóság és az 1944 tavaszán és nyarán munkaszolgálatban (→ 55) robotoló zsidók alkották azt a két nagy tömböt, amelyek

szinte teljes egészében elkerülték Auschwitzot. Végül, de nem utolsósorban meg kell említeni azt a több tízezer magyar zsidót és politikai foglyot, valamint néhány száz cigány lakost, akik Szálasi országlása alatt, 1944 novemberétől németországi koncentrációs táborokba, illetve erődítő sánctáborokba (→ 158) hurcoltak. Többségüket 1945 tavaszáig – attól függően, hogy a Birodalom melyik hadiüzemében volt szükség a kényszermunkájukra – lágerről lágerre hurcolta az SS. Egyes központok (Mauthausen, Dachau és Bergen-Belsen), valamint altáboraik végső állomásai lettek az Auschwitzot túlélt üldözötteknek is. Auschwitz felszámolása után, 1944 decembere és 1945 áprilisa között ugyanis evakuáló vonatokban és gyalogos „halálmenetekben" tömegesen deportálta őket e táborokba az SS. E mintegy 80 ezer magyar állampolgár tetemes része azonban nem érte meg a felszabadulást. (SZA)

Hogyan telt egy nap a lágerekben?

„Én nem a pokolban voltam, hanem egy koncentrációs táborban" – mondja Köves Gyuri Kertész Imre *Sorstalanság* című regényében az őt faggató újságírónak. Ha a lágerek mindennapjairól akarunk többet megtudni, akkor az egykori túlélők visszaemlékezéseihez fordulhatunk. Ezekből kiderül számunkra, hogy gyakran óriási különbségek voltak láger és láger között, ezért először röviden tekintsük át a koncentrációs táborok evolúcióját és típusait.

A táborok első korszakát 1933–1936 közé tehetjük: ekkor a politikai elnyomás, illetve Németország „elnáciasítása" volt a fő cél. A valós vagy vélt politikai ellenfeleket vitték a táborokba. 1936 után újabb célra, ezúttal már elsősorban a tiszta árja faj megteremtését akadályozó csoportok (cigányok, aszociálisok, Jehova tanúi, árjának minősülő homoszexuálisok) terrorizálására és elkülönítésére használták fel a táborokat. A háború kitörését követően az addig védőőrizetbe utaltak (a nemzetiszocialista terminológia így nevezte azokat, akiket a táborokba küldtek) mellett a keleti fronton fogságba esett hadifoglyokat is koncentrációs táborokba vitték (a nyugati fronton elfogottakat hadifogolytáborokban gyűjtötték össze). Végül 1942-től jelentek meg a haláltáborok: itt zajlott a zsidók tömeges meggyilkolása. A koncentrációs táborokba zárásnak az árja társa-

dalomtól valamilyen szempontból elhajlók elkülönítése mellett a foglyok munkaerejének maradéktalan kihasználása is a célja volt. A táborokban Theodor Eicke SS-tiszt terve alapján alakították ki a tábori hierarchiát. Eszerint az őrök egyes feladatait a fogoly funkcionáriusok, a kápók (*capo* olasz szó, vezetőt jelent) vették át. Ők kedvezményeket kaptak az őrökkel való együttműködésért, így megnőtt az esélyük a túlélésre.

És hogy hogyan zajlott egy nap a táborokban? Pauk Anna visszaemlékezése szerint reggel 4 (télen 5) órakor volt az ébresztő: „... megjelent a vörös Lola, kezében korbáccsal és ordítani kezdett: »Aufstehen, aber sofort!« És hogy szavainak nagyobb nyomatékot adjon, akit csak ért, jól elpüfölte korbácsával. Erre már az összes stubova közöttünk rohangált, s ki bottal, ki ököllel taszigált bennünket ki az udvarra." A *stubovák* a felügyelőnők, maguk is foglyok voltak. Ezután a reggeli *appel* (sorakozó és létszámellenőrzés) következett, amire Vincze László így emlékezett: „Mi a megszokott csoportunkban azonnal beálltunk a sorakozóplatz kellős közepébe, és onnan nem hagytuk magunkat kiszorítani. A középső helyen levő sorokban nem látszott, ha az ember a térdét behajlította, hogy alacsonyabbnak látsszék." A nap jelentős részét a munka tette ki, amelyet rövid ebédszünet szakított meg. Az étkezés nagyon gyenge volt a táborokban. Reggel kávénak nevezett meleg löttyöt kaptak a foglyok, ebédre híg levest, vacsorára pedig egy kevés kenyeret, amihez alkalmanként egy kis lekvár vagy kolbász társult. A munkából való visszaérkezést követően újabb appelre került sor, majd volt egy kis „szabadideje" a foglyoknak, amit a vacsora követett. Ezekben az órákban az emberek beszélgettek, imádkoztak, néha még egymást is szórakoztatták különböző kulturális programokkal. Az éjszakát a zsúfolt barakkok emeletes priccsein töltötték a tábor lakói. Az állandóan elduguló vécék, másutt a latrinák tovább rontották a zsúfoltság miatt már amúgy is szörnyű helyzetet. Ráadásul sokan betegek voltak, hiszen a gyenge étkezés és a ritka tisztálkodás a fertőzések melegágya volt. A táborokban lévő kórházak alapvetően nem segítették elő a foglyok állapotának javulását, különösen, ha zsidók voltak.

Akadnak, akik más, az általunk ismerttől eltérő világnak tekintik a náci táborokat. Jehiel Dinur író így fogalmazott az 1961-es jeruzsálemi Eichmann-perben (→ 127) tett tanúvallomásában: „Nem tekin-

tem magamat szépírónak. Írásaim krónikák az Auschwitz nevezetű bolygóról. Körülbelül két évet töltöttem ott. Az idő ott nem úgy telt, mint itt, a földön. Más ott az időszámítás a másodperc minden töredékére. A bolygó lakóinak nem volt nevük, szüleik sem voltak; nem ott születtek és gyermekeket sem nemzettek. [...] Nem a mi világunk törvényei szerint éltek és haltak meg." (PT)

Milyenek voltak a háborús hétköznapok a hátországban?

1943 márciusában a német katonai hírszerzés, az Abwehr egy Budapesten tartózkodó ügynöke azt jelentette Berlinbe, hogy „ha valaki manapság Németországból Magyarországra utazik, akkor a szinte totálisan hadiállapotban lévő országból a szinte totálisan békegazdasággal működő országba érkezik. A magyar veszteségek (magyar nagyságrendben mérve) lehetnek ugyan sajnálatosak és fájdalmasak, az utcaképen mégis alig lehet érezni a gyászruhások számát." Hasonlóan számoltak be a főváros hangulatáról azok a magyar katonák is, akik ebben az időszakban a keleti frontról hosszabb-rövidebb időre hazatérhettek. (→ 106)

Azonban félrevezető lenne ezekből a korabeli budapesti benyomásokból az ország egészére általánosítanunk, ugyanis különbözőképpen élték meg a hátország háborús hétköznapjait a fővárosiak és a vidéken élők, a magasabb és az alsóbb társadalmi rétegekhez tartozók, valamint azok, akik a zsidótörvények hatálya alá estek (→ 19), és azok, akik nem. Magyarország egészen 1944-ig nem vált hadszíntérré, ennek ellenére már a háború kirobbanásakor és kezdeti szakaszában – tehát akkor, amikor az ország még nem volt hadviselő fél (→ 57) – születtek olyan intézkedések, amelyek befolyásolták a mindennapi életet. 1939 decemberében a „hústalan" napok, 1940 januárjában a magas korpatartalmú „népkenyér", áprilisban a cukorra és a zsírra vonatkozó jegyrendszer bevezetéséről, decemberben a közvilágítás 25%-os csökkentéséről és a díszkivilágítás tilalmáról, 1941 januárjában pedig a háztartásokban tartható élelmiszerek korlátozásáról döntöttek, a háborús viszonyok tehát – különösen a városi alsóbb társadalmi rétegek számára – érzékelhetők voltak. A társadalom egésze más szempontból is megtapasztalhatta a változó körülményeket. Az 1939. évi honvédelmi törvény révén életbe lépő

„kivételes hatalom" miatt ugyanis megváltozott a hírlapok tartalma és terjedelme (újra bevezették, és folyamatosan szigorodott a cenzúra, illetve korlátozták a napilapok terjedelmét) (→ 85). A mozik, színházak és más szórakozóhelyek ugyan nem zártak be, de számos intézkedés (pl. a zárórarendelet) őket is hátrányosan érintette, illetve változott a műsoruk is (→ 117). Hatással volt a mindennapi életre az is, hogy a kormányok a háborús kiadások növekedését fedezetlen pénzkibocsátással akarták ellensúlyozni, ami óhatatlanul fokozta az áruhiány miatt kialakult inflációt.

A vidéken élők helyzetét súlyosbította az általános hadkötelezettség bevezetése (1939) (→ 31), majd az ország hadba lépése (1941), mivel a Honvédség legénységi állományát jelentős részben a parasztságból sorozták be (→ 53), ami a mezőgazdasági munkák során hosszabb-rövidebb időre – vagy véglegesen – munkaerő-kiesést okozhatott. Ezt tetézte, hogy a kormány 1940 tavaszától zárolta a mezőgazdasági termények forgalmazását, tehát a háborús kötött gazdálkodás szigorítása érdekében korlátozta a gazdák kereskedelmi lehetőségeit, 1941-től pedig kötelező beszolgáltatási rendszert vezetett be. A következő évben Jurcsek Béla közellátási államtitkár, későbbi miniszter a növekvő háborús szükségletek miatt továbbszigorította az erre vonatkozó szabályokat. Az általa bevezetett rendszer (ún. „Jurcsek-rendszer") az állam állandó nagyságú termékmennyiséggel való gazdálkodását, tehát lényegében „tervrendszert" célozta meg úgy, hogy a központosított begyűjtési és elosztási szisztéma során a gazdáknak maximált hatósági árat fizettek a beszolgáltatott terményekért.

A magyarországi zsidóság más szempontból érezte a háború hatásait. 1938 és 1942 között – a sokat emlegetett zsidóellenes törvényeken túl – további 17, zsidókat hátrányosan érintő törvény és több mint 260 rendelet született, amelyek folyamatosan egyre inkább szigorították a törvények hatálya alá eső, különböző társadalmi rétegekhez tartozó emberek mindennapjaira vonatkozó korlátozásokat.

A háborús hétköznapok nyomán számos további változás érhető tetten. Az egyik ilyen volt a légoltalmi rendszer, amelynek keretében a különböző ipari és közüzemeknél, illetve vasúti csomópontoknál és közintézményeknél már a háború előtt, a lakosság számára pedig a háború alatt elsősegély-tanfolyamok indítására és számos új óvóhely

kialakítására került sor, valamint a légi veszélyhelyzet fokozódása miatt sűrűsödtek a polgári légvédelmi gyakorlatok is. Az első éles légiriadóra – egy jugoszláv bombázó miatt (→ 41) – 1941. április 6-án került sor Budapesten, másfél évvel később, 1942. szeptember elején pedig sor került az első légitámadásra is a magyar főváros ellen (→ 91). Ezek révén a társadalom szélesebb rétegei is testközelből érzékelhették a háborút és az állandósuló veszélyeztetettséget. A mindennapok részévé vált az is, hogy a kormány 1942-ben ismét statáriális (gyorsított bírósági) eljárást vezetett be, továbbá egyre gyakoribbá váltak a rendőri és katonai razziák, amelyek során a körözött bűnelkövetők mellett a háború idejére foganatosított rendelkezések megszegőit (pl. „feketézőket") és a katonaszökevényeket keresték.

Noha a külső szemlélő vagy a frontról hazatérő magyar katona számára Magyarország a „béke szigetének" tűnhetett (→ 106), mégis a hétköznapi élet számos területén érződött a háborús körülmények hatása. 1944 folyamán pedig ez a viszonylagos nyugalom is megszűnt, hiszen az ország hadszíntérré vált (→ 144). (KR)

Ki a felelős a magyarországi holokausztért?

Holokausztnak a Hitler által kitervelt, a náci Németország által a második világháború során véghez vitt tömeggyilkosságot nevezzük, amelynek elsődleges céljai a zsidók voltak. Amikor Németország 1944. március 19-én megszállta a vele szövetséges Magyarországot, Horthy Miklós kormányzó nem mondott le (→ 109). Az általa kinevezett Sztójay-kormány – elsősorban Baky László és Endre László belügyi államtitkárok operatív közreműködésével (→ 190) – Adolf Eichmann zsidódeportáló csoportjával dolgozta ki a teljes magyarországi zsidó lakosság gettóba zárásának és Auschwitz-Birkenauba (→ 121) deportálásának tervét. A magyar állami szervek több tízezer alkalmazottja közreműködésével 1944. május 15. és július 9. között a német–magyar koprodukciót példátlan gyorsasággal keresztülvitték: 437 ezer főt küldtek Auschwitzba. A háttérben meghúzódó Horthynak minderről részletes ismeretei nem voltak. Az államfő ugyanis, bár az ország ügyeire rálátása volt, a „zsidóügyekben" átadta az irányítást kormányának. Valószínűsíthetjük, hogy már 1942 októberétől tudta, mi vár a zsidókra. Hitler-

rel folytatott 1943. áprilisi tárgyalásain pedig már kendőzetlenül volt szó a keletre kitelepített zsidók kiirtásáról. Részletes ismeretekkel pedig 1944. április végétől bírt, amikor a kormányzó is kézhez kapta az ún. Auschwitz-jegyzőkönyveket. Horthy tehát tudott a holokausztról (→ 113), és pont azért mutatott passzivitást 1944 tavaszán és nyarán a zsidóügyeket illetően, mert nem akart szembenézni azzal, hogy államfőként saját állampolgárnak genocídiumához asszisztál. Július elején Horthy végül leállította a deportálásokat, de ekkora már „csak" a csillagos házakba összeköltöztetett budapesti zsidóság várta rettegve sorsának alakulását. Ráadásul a döntést a demokratikus világ vezetőinek tiltakozása nyomán – és vélhetően saját háború utáni felelősségre vonásától (→ 184) is tartva – hozta meg.

A társadalom jelentős többsége – a Horthy-kori közéletet átható antiszemitizmustól megfertőződve – passzivitást, sok esetben pedig közönyt, részvétlenséget mutatott zsidó honfitársai iránt, s tízezrek vettek részt vagyonuk elrablásában is. A megyei és városi hivatalnoki kar, a MÁV, a rendőrség, csendőrség, a honvédség, mérnökök és orvosok részvétele, aktivitása pedig egyenesen nélkülözhetetlen volt a holokauszthoz, hiszen az Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer által vezetett magyarországi náci deportáló stáb kevesebb mint 200 főből állt! Ezért indokolt felvetni a korabeli társadalom különféle csoportjai felelősségének kérdését is (→ 119).

1944 novemberében a leváltott Horthy helyett regnáló Szálasi újraindította a deportálásokat, amelyek útirányа ezúttal már a nyugati sáncépítő és koncentrációs táborok voltak (→ 158). A magát *aszemitának* valló Szálasi (→ 149) célja a zsidóság teljes eltüntetése volt Magyarországról, de ez nem a meggyilkolásukat jelentette volna, hanem a kitelepítésüket. Államfőként mégis elrendelte, jóváhagyta vagy elnézte a cigányok egyes csoportjainak üldöztetését és német koncentrációs táborokba deportálását (→ 141), valamint a százak életének kioltását eredményező budapesti nyilasterrort (→ 154). Szálasi kormánya felelős az 1944 novemberében Európa utolsó gettójaként felállított pesti gettóban megölt és éhen halt több ezer ember tragédiájáért, és nem utolsósorban a magyar zsidók tízezreinek náci lágerekben való kényszermunkájáért és elpusztításáért is.

A holokauszt áldozatainak száma Horthy országlása alatt többszöröse volt a Szálasi-érában meggyilkoltaknak. Szálasi számlájára legalább ötvenezer áldozat írható, Horthy nevéhez közel félmillió zsidó és kisegyháztag magyar állampolgár halála tapad. Horthy azonban nem csak ezért volt a magyarországi vészkorszak kulcsfigurája: neki lett volna választása. Nem lehet tudni, mi történik, ha a nagy tekintélyű kormányzó a megszálláskor lemond (→ 109), nem kizárt, hogy lépése nemzeti ellenállást eredményezhet, amely a zsidóság helyzetére is döntős befolyással lett volna. Horthy passzivitása nélkül sem az Eichmann-kommandó, sem a magyar belügyi és csendőrszervek illetékesei nem léphettek volna a holokauszthoz vezető útra. Államfősége idején, jóval a Wehrmacht bejövetele előtt, a Horthy-apologéták szemében zsidó „oázisnak" (→ 106) számító Magyarországon vezették be a tízezrek életét követelő munkaszolgálatot, és zajlott le a 23 600 fő meggyilkolását eredményező, 1941. augusztusi kamenyec-podolszkiji deportálás (→ 68) is. (SZA)

Mit tettek az egyházak a háború alatt?

A Horthy-kori Magyarországon az egyházak jelentős állami támogatásban részesültek. Az ateista tanácsköztársaság után – annak vallástalanságát ellensúlyozandó – az egyházak és a vallási élet újraerősödését az állam is erősen propagálta, ami „vallási reneszánszt" eredményezett; a nagy történelmi egyházak püspökei pedig országos és helyi szinten is komoly befolyással rendelkeztek.

Az 1930-as évek fejleményei ambivalens helyzetet teremtettek az egyházak politikai szerepvállalása és állásfoglalásai tekintetében. Egyfelől egyre szorosabbá vált a magyar–német kapcsolat, amit a területi revízió reménye motivált. Másfelől viszont a Vatikán növekvő aggodalommal figyelte a nemzetiszocializmus térnyerését, olyannyira, hogy 1937-ben XI. Pius pápa célzatosan német nyelven kiadott *Mit brennender Sorge* kezdetű enciklikájában egyenesen „újpogányságnak" titulálta a nácizmust. A következő évben Hitler nem engedélyezte a német katolikusok számára, hogy részt vegyenek a Magyarországon megrendezett Eucharisztikus Világkongresszuson. Ugyanakkor a magyar egyházi vezetők ambivalensen viszonyultak az 1930-as évek végi zsidóellenes törvényi diszkriminációhoz. Az

első két zsidótörvényt fenntartásokkal, de elfogadták és támogatták a Felsőházban, a zsidó-keresztény házasságokra vonatkozó, 1941-ben elfogadott harmadik törvényt viszont elutasították. Politikai befolyásuk visszaszorulását mutatja, hogy fellépésük hatástalan maradt.

A magyarországi keresztény egyházak háborúhoz való viszonya is ellentmondásosan alakult. 1941 nyarán, amikor Magyarország csatlakozott a Szovjetunió elleni offenzívához (→ 66), az egyházi vezetők nem foglaltak nyilvánosan állást. Később azonban a keresztény egyházak is kivették részüket a háborús propagandából, amely a magyar katonai szerepvállalást a „kereszténység védelme" vagy „terjesztése" érdekében folytatott „keresztes háborúként", a Szovjetunió elleni „önvédelmi harcként", gyakran „Isten akarataként" interpretálta a társadalom felé (→ 60). Tették ezt annak ellenére, hogy a náci Németország valójában ugyanannyira kereszténységellenes volt, mint a kommunista Szovjetunió. A misék, az igehirdetések, az egyházi személyek társadalmi rendezvényeken tartott beszédei, az egyházi iskolákban folyó oktatás mind arra irányultak, hogy a híveket háborús erőfeszítésekre mozgósítsák. Ugyanakkor fokozódott az egyházak karitatív tevékenysége is, ami az elesett katonák hozzátartozóinak nyújtott anyagi és lelki támogatást jelentette; számos katolikus és protestáns pap illetve lelkipásztor kísérte el a magyar katonai alakulatokat a keleti frontra tábori lelkészként. 1942–1943 folyamán a nagy történelmi egyházak soraiban is felerősödtek a háborúellenes és az antiszemita törvénykezést elutasító hangok.

A második világháború évei alatt jelentősen megváltozott az ún. szabadegyházak, kisegyházak és szekták (például baptisták, metodisták, adventisták, Jehova tanúi stb.) helyzete. Őket már korábban is állandó megfigyelés alatt tartotta a rendőrség. A háború alatt pedig azért is fokozódott velük szemben az állami fellépés, mert közülük többen is gyilkosságnak tekintették a háborút, ezért híveik megtagadták a katonai szolgálatot (→ 53). Emiatt 1939 decemberében a kormányzat az addig csak tűrt státuszban lévő felekezetek működését betiltotta, híveiket üldözték, közülük több ezret internáltak vagy munkaszolgálatra (→ 55) köteleztek.

Magyarország német megszállása után a történelmi egyházak számos tagja bekapcsolódott az üldözöttek, különösen az átkeresztelkedettek mentésébe. A vezető püspökök azonban csak késlekedve,

1944 nyarán és őszén fejezték ki tiltakozásukat a zsidóság üldözésével, gettósításával és deportálásával szemben. Márton Áron gyulafehérvári katolikus püspök 1944 májusában, protestáns püspökök júniusban tiltakoztak a zsidóság érdekében, Mindszenty József püspök pedig a nyilas kormány idején a háború folytatása ellen lépett fel.

A nyilas uralom idején felerősödött az ellenállás (→ 133), számos egyházi személy és intézmény vett részt az embermentésben. A Pannonhalmi Főapátság és a Slachta Margit vezette Szociális Testvérek Társasága több ezer embernek nyújtottak menedéket. Számos egyházi személy a saját életét is kockáztatva érdemelte ki a Világ Igaza kitüntetést, többek között Márton Áron, Michnay László adventista, Járosi Andor, Keken András és Sztehlo Gábor evangélikus lelkészek, Raile Jakab jezsuita szerzetes, Kálló Ferenc katolikus pap, Salkaházi Sára apácanővér. Közülük többen mártírhalált szenvedtek embermentő tevékenységükért. (KR)

Kik a Világ Igazai?

„Aki megment egy életet, egy egész világot ment meg", mondja a Talmud, a zsidó vallásbölcseleti gyűjtemény. A zsidókat mentő nem zsidók tetteikkel cáfolták a náci vádat, hogy a zsidók az emberiség ellenségei lennének. Nekik Izrael Állam a „Világ Igaza" címet adományozza (2021 elején mintegy 27 961-en kapták meg a címet). Tetteik arról is beszélnek, hogy a „szeresd embertársadat, mert olyan, mint te" etikai parancsa mindenkire érvényes. Olyan időkben cselekedtek, amikor a törvény, az állam és a többség a zsidók megbélyegzését, kirekesztését, üldözését, elűzését és meggyilkolását diktálta (→ 119, 127).

Az embermentők valódi hősök. Hősök a tetteik miatt is. De azért is, mert hős, aki nemcsak az ellenség, a körülmények, hanem saját maga felett is győzelmet tud aratni. A Világ Igazai nem csupán a nácikat, hanem akár saját családi hátterüket, neveltetésüket, iskoláztatásukat, gondolkodásmódjukat, érzéseiket – önmagukat győzték le annak érdekében, hogy segítsenek az üldözötteken. Jóval kevesebben voltak az elkövetőknél és a közömbösöknél, de emiatt sokkal jelentősebb, amit tettek. Nemcsak a zsidó embereket, de az európai kultúrát és az emberiségbe vetett bizalmat is megmentették.

Magyarországon a zsidók fizikai megsemmisítésére a háború utolsó évében került sor. A semleges államok itt tartózkodó diplomatáit nem érte újdonságként a megbélyegzés, a gettóba zárás és az elhurcolás, hiszen tudtak a többi európai országban történtekről. Diplomata voltukból fakadó mentességeiket a lehető legszélesebb körben használták fel az üldözöttek érdekében. 1944 késő tavaszától egymással is együttműködve tízezreknek juttattak védleveleket, majd ősszel diplomáciai védelem alatt álló épületekbe, az úgynevezett védett házakba gyűjtötték össze védenceiket, ahol orvosi ellátásukról és élelmezésükről is gondoskodtak.

Az emberek mentésében az egyházak (→ 129) is részt vettek. A tradicionális egyházak vezetői maguk is szították a zsidóellenes hangulatot és támogatták a zsidóellenes törvényeket, egészen addig, amíg azok nem sértették a valamelyik keresztény felekezethez tartozó, de a származásuk okán kirekesztett híveiket (→ 19). Másfelől a történelmi felekezetek vezetői, néhány kivételtől eltekintve, nem emelték fel a nyilvánosság előtt hangjukat a deportálásokkal szemben a politikai döntéshozóknak célzott nyilatkozatokkal, de számos pap, lelkész, apáca és egyéb egyházi személy (akár püspöki szinten is), saját lelkiismeretének engedve, felekezetének több évszázados tradíciójával ment szembe amikor az áldozatoknak segített. A kisegyházak tagjait (nazarénusok, adventisták, Jehova tanúi) a kormányzat szintén diszkriminálta, hiszen a fegyverviselés megtagadása (→ 53) miatt a férfiak a zsidókkal együtt munkaszolgálatosként végeztek kényszermunkát (→ 55).

Az embermentők harmadik nagyobb csoportjába azok tartoztak, akik a kirekesztő és megsemmisítő politikáért felelős államgépezet szolgálatában álltak, de képesek voltak túllépni az ideológián, amely alapján az akkori közigazgatás és a hadsereg is működött. Ők az állami eszközöket használták fel arra, hogy a hatalom által kirekesztett és halálra szánt embereken segítsenek. Voltak köztük polgármesterek, hivatalnokok, katonatisztek. Ők cáfolják a gyilkosok gyakori védekezését („parancsra tettem"); bizonyítják, hogy nem volt kötelező a parancsoknak engedelmeskedni.

Végül, de nem utolsó sorban térjünk ki azokra az embermentőkre, akik nem élveztek diplomáciai védelmet, nem volt egyházi tekintélyük, és az állami eszközeik sem voltak az üldözöttek védelmére.

A lakossági embermentők olyanok voltak, mint bármelyikünk. Ami példaképpé teszi őket, az nem más, mint a döntés, hogy vállalják a kockázatot, és segítenek az üldözötteken. Ezek a magánemberek a társadalom minden rétegéből jöttek, és képviselték az emberséget ebben az embertelen korban. Bátorságuk, elszántságuk és leleményességük hőssé teszi őket. (PT)

Ellenállás? Mikor? Kivel szemben?

A magyarországi német- és nyilasellenes csoportok (→ 70) nem alkottak egységes szervezetet, mivel zavarba ejtően sokféle ideológiai háttérrel és motivációval rendelkeztek. Találunk köztük cionista zsidókat, konzervatívokat, legitimistákat, liberálisokat, szociáldemokratákat, kommunistákat, sőt radikális jobboldaliakat is. Ellenállás alatt sem ugyanazt értette mindenki. Lehetett ez a náci ideológia ellen folytatott szellemi, az üldözöttek mentését megcélzó adminisztratív, a kollaboráns kormányt leváltani igyekvő politikai vagy éppen a kormányt harc árán elsöpörni kész fegyveres rezisztencia. Mindez irányulhatott például a német megszállás vagy éppen bármely idegen hatalom (ideértve a Szovjetuniót is) behatolása ellen, de jelenthette a nácizmus vagy akár általában véve a diktatórikus berendezkedések elutasítását. Ideológiailag takarhatott fajvédő tartalmakat (pl. „svábellenességet" → 97), vagy éppen a radikális politikai, gazdasági és társadalmi változás szükségszerűségét hirdető nyilas mozgalommal szembeni arisztokratikus ellenszenvet is.

A valóságban leginkább a fenti tényezők időben is változó arányú kombinációiról beszélhetünk az egyes ellenálló csoportok és személyek esetében. Többen közülük már a világháború kirobbanása előtt látványosan felléptek a német térhódítás ellen, a Molotov–Ribbentrop-paktum (→ 11) felbomlása és a Szovjetunió elleni hadba lépés (1941, → 66) után pedig már a kommunisták is csatasorba álltak, ahogyan azt rejtett közreműködésükkel szervezett háborúellenes megemlékezések és tüntetések is jelezték. A legtöbben a doni katasztrófa (1943, → 76) után fordultak el a revíziós sikerek következtében néhány éve még igen népszerű, német vezetésű „Új Európától", a katonatisztek jelentékeny csoportját pedig a megszállóvá lett „bajtársak" viselkedése is sokkolta bő egy évvel később (→ 107). Mire

a nyilasok puccsal hatalomra jutottak (→ 154), a németek és honi híveik népszerűsége mélypontra jutott az országban.

Az elégedetlenek többsége nem jutott el az ellenállásig. Akik viszont igen, és nem kerültek a német megszálláskor azonnal a Gestapo (→ 111) markába, azok 1944. március 19-ét követően – nemzetközi összehasonlításban is – rendkívül gyorsan egységbe szerveződtek. 1944 májusában alakult meg a Magyar Front (MF) nevű ellenállási ernyőszervezet, amelyben legitimisták, kisgazdapártiak, szociáldemokraták és egyes egyházi szerveződések mellett fontos szerepet játszottak a Horthy-korszakban végig üldözött, csekély társadalmi támogatottságú kommunisták is. Az ő szerepük az ország határai felé közelítő Vörös Hadsereg (→ 144) miatt nőtt meg. Az MF célja azonban ekkor még nem a szovjetek által támogatott népfelkelés kirobbantása volt. „Nekünk a kormányt kell rábírnunk arra, Horthyt kell rábírnunk arra, hogy szálljon ki a háborúból, kössön fegyverszünetet" – emlékezett Kovács Imre, aki 1944. szeptember végén már a Nemzeti Parasztpártot képviselte a szervezetben. Az MF intézőbizottságának elnöke Szakasits Árpád lett, aki október 11-én Tildy Zoltán társaságában a kormányzóval is tárgyalhatott a demokratikus változásokról, a háborúból történő kilépésről és a munkásság felfegyverzéséről. Az alsóbb szinteken ekkorra már intenzíven zajló tárgyalások a kölcsönös bizalmatlanság miatt nem jártak eredménnyel.

Míg az MF-ben döntően a jövő politikusai vállaltak szerepet, a kiugrott nyilasok (pl. Csomoss Miklós), fajvédők (pl. Kiss Ferenc) és utóbb frakciósnak nevezett kommunisták (pl. Dudás József) által irányított Magyar Hazafiak Szabadság Szövetsége (MHSZSZ) a Horthy-korszakhoz kötődött ezer szállal. Ez volt az oka, hogy ők teremtettek először kapcsolatot a kormányzóval, és ezért az ő küldöttségük indult elsőként Moszkvába tárgyalni az ország sorsáról. A Vár a Szent-Györgyi Albert Nobel-díjas tudós nevével fémjelzett Szent-Györgyi Szervezettel (SZESZ) is szorosabb nexust ápolt az MF-nél. A professzor híveivel Lázár Károly testőr altábornagy állt kapcsolatban. Bázisuk a Nagymező utcai Taurus Fémáruüzem pincerendszere volt, ahol fegyveres kiképzéseket is tartottak. A nyilasok által felszámolt Taurus az egyetlen ismert helyszín, ahol nagyobb mennyiségű fegyver volt az ellenállók kezén a kiugrási kísérlet idején, 1944. október közepén (→ 146).

Az országszerte működő ellenálló szervezeteket radikalizálta a nyilas hatalomátvétel. A legambiciózusabb célokat – a nemzeti felkelést és szabadságharcot – a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága (MNFFB) tűzte ki maga elé. A Bajcsy-Zsilinszky Endre (→ 39, 107) elnöklete alatt 1944. november 9-én megalakult csúcsszervezetnek kevés idő állt rendelkezésére, hogy céljait megvalósítsa, mivel a Vörös Hadsereg ekkor már Budapest előtt járt. A rohammunkában szervezett, fegyelmezetlen konspiráció résztvevői a tervezett budapesti felkelés megsegítése érdekében folyosót szerettek volna nyitni a szovjeteknek a főváros déli részén. A tiszti szervezkedés irányítója vitéz Kiss János nyugalmazott altábornagy volt. Az MNFFB azonban két hetet sem ért meg – árulás miatt lebuktak. A vezetőket – Bajcsy-Zsilinszkyt, Kiss Jánost, valamint dr. Tartsay Vilmos nyugállományú vezérkari századost és Nagy Jenő ezredest – halálra ítélték és kivégezték. 1944. november végére a budapesti felkelés terve dugába dőlt, a magyarországi ellenállás sporadikussá vált és leginkább az ember- és értékmentésre szorítkozott (→ 131). (BÁ)

Volt zsidó ellenállás?

A zsidóság története az üldöztetések története. Ezért amikor a zsidó emberek Európa minden részén, így Magyarországon is szembesültek a nácik és szövetségeseik antiszemitizmusával (→ 113), sok tekintetben megvoltak a válaszaik az üldöztetésre. Ekként értékelhetjük az alapvető bizalmat a Teremtőben, aki nem hagyja, hogy a zsidó nép elpusztuljon; vagy a beletörődő várakozást és a kivándorlást is. A Zsidó Tanácsok intézménye a hagyományos közvetítő szerepet vállalta magára az üldözők és a zsidó közösség között. A közösségi vezetők felelősséget éreztek azért, hogy akár áldozatok árán is – ez gyakran bizonyos zsidó csoportok kiszolgáltatását jelentette a gyilkosoknak –, de megőrizzék a rájuk bízott embereket. A fenti reakciók azonban nem működtek a holokauszt során, mert a náci politika a zsidó közösségek felszámolására irányult. A gettókban és a munkatáborokban dolgoztatott zsidó tömegek reménykedtek, hogy hasznosságuk miatt életben hagyják őket, de a fenti válaszok nem működtek a holokauszt során, mert a náci politika a zsidó közösségek felszámolására irányult (→ 139).

Ellenállóvá lenni (→ 133) tehát nem volt olyan egyszerű. Az volt képes rá, hogy szembeszegüljön az üldözőkkel, aki felismerte a helyzet különleges és precedens nélküli voltát: a nácik és szövetségeseik mindenkit el akarnak pusztítani. Fontos volt a mobilitás megőrzése, a gyakorlatiasság és a kezdeményezőkészség, és kétségkívül a bátorság is, de minden készségből talán a nonkonformitás volt a leginkább hangsúlyos. Aki követte az üldözők által diktált szabályokat, az előbb vagy utóbb áldozattá vált. A felelősségérzet kérdéséről is fontos szólnunk az ellenállás kapcsán, sokszor felmerül ugyanis a kérdés, hogy miért nem fogtak fegyvert az üldözött zsidók azonnal, hogy megvédjék magukat? Ennek lehetősége ráadásul sokak számára abszurdnak tűnhetett, hiszen többségük konszolidált polgár volt, akinek eszébe sem jutott fegyvert fogni. Másfelől a zsidóknak nem volt saját állama, amely akár fegyverrel is fellépett volna az érdekükben. Aki tehát az ellenállást választotta, annak azt is fel kellett mérnie, hogy az üldözők válaszcsapása azokra fognak lesújtani, akik gyengébbek – az öregekre, betegekre, a gyermekekre.

Milyen formákban valósulhatott meg hát a zsidó ellenállás? Elsőként tisztázni kell, hogy az ellenállás egyúttal helytállást jelent: minden olyan tudatos tettet, amely a helyzet elviselésére és a nácik tervének meghiúsítására irányult. Ez jóval túlmutat a fegyveres harcon. Ezért már azt is ellenállásnak tekintjük, amikor a náci dehumanizáló politikával szemben a zsidók megőrizték emberi mivoltukat. Nagyon fontos pszichés eszköze volt az ellenállásnak a humor, amikor az üldözöttek viccek segítségével próbálták meg feldolgozni a helyzetet. A naplóírás (→ 174), az események rögzítése is idetartozik, hiszen a zsidók eltörlésére irányuló kísérlettel szemben egy fontos tett, hogy a saját szemszögükből is rögzítsék mindazt, ami velük történik: igyekeztek értelmezni a helyzetet és reagáltak a történésekre, és ezzel mintegy mellékesen cáfolták a „győztesek írják a történelmet" elvét. A helyzetből való kilépés eszközei voltak továbbá a búvóhelyek, ahol akár évekig is rejtőzködtek, a hamis iratok (vagy akár az ellenség egyenruhájának viselése) pedig sok esetben a szabad mozgás lehetőségét nyújtották.

Végül természetesen meg kell említenünk a fegyveres harcot, amelyet voltak, akik felvállaltak, nem elhanyagolható hatással. Ez

azonban a legtöbb esetben a végső eszköz volt, amikor az ellenállás korábbi formái már nem voltak alkalmazhatóak.

Hol találkozhattunk zsidó ellenállással a nácik által megszállt Európában? Tulajdonképpen minden országban, minden térségben, a kis- és nagyvárosok lezárt negyedeiben és gettóiban egyaránt otthont adtak a rezisztenciának. Egyesek az erdőkbe menekültek, és partizánként (→ 152) harcoltak a megszállókkal. Talán meglepőnek tűnik, de a munka- és megsemmisítő táborokban is létezett zsidó ellenállás, amely az áldozatok életben tartása (lehúzás a halállistáról, könnyebb munkacsoportba sorolás, a szelekciónál adott jó tanácsok) mellett fegyveres küzdelemben, felkelésben is megnyilvánult (a treblinkai, sobibori és auschwitz-birkenaui Sonderkommando-lázadások). (PT)

Hős vagy áruló volt Kasztner Rezső?

Kasztner Rezső/Rudolf cionista aktivista volt; nemcsak a magyarországi holokauszt történetének egyik legvitatottabb személyisége, de nemzetközi viszonylatban is ellentmondásos figurának számít. Már a neve is ellentmondásos: hol Rezsőként, hol háborús tevékenysége okán a név német változata szerint Rudolfként volt ismert, s a mai napig mindkét keresztnév egyaránt forgalomban van a róla szóló közéleti és tudományos diskurzusban.

Kasztner kolozsvári származású újságíró, ügyvéd volt, egyszersmind a zsidók szentföldi kivándorlásáért küzdő cionista aktivista. A személyét övező számos tévhitet és legendát elsősorban keserűség és rosszindulat szülte. Való igaz, hogy a Budapesti Segély- és Mentőbizottság egyik agilis vezetőjeként 1944-ben fő célja az volt, hogy minden eszközt megragadjon hitsorsosai megmentésére, miután a magyarországi zsidó vezetők már a megszálláskor tisztában voltak az Endlösung (→ 113) mibenlétével. Ehhez Kasztner a leghatékonyabb eszközt abban látta, ha magával az SS vezetőivel lép kapcsolatba. Amint Adolf Eichmannt (→ 127) és Kurt Bechert a rideg számítás – a zsidóktól elrabolni szándékozott vagyonokból való meggazdagodás és a háború utáni pozitív színben feltűnés – motiválta, végső soron Kasztnert is egy cél motiválta: minél több életet megmenteni, mindenáron.

Kasztnernek és társainak 1944 április elején hosszan elhúzódó alkudozás eredményeként sikerült elérni, hogy jelentős vagyon fejében 1684 zsidó állampolgár elhagyhassa az országot. Eichmann fejenként 1000 dollár értékű készpénzt vagy műkincset kapott ezért. A költségeket prominens, gazdag zsidók fedezték, de mellékjük Kasztnerék szegény sorsú zsidókat is beválogattak a szerelvényre. A csoport előbb Bergen-Belsen speciális táborrészébe került, majd két lépcsőben, 1944 augusztusában és decemberében a nácik valóban átengedték őket a semleges Svájc területére.

A mentőakció előkészítése során Kasztner rendszeres, bizalmas kapcsolatba került az SS prominenseivel. Több ízben velük utazott Németországba, még 1945 tavaszán is, egy ízben pedig Svájcban is tárgyaltak. Sőt, Becherrel később is szoros kapcsolatban maradt; 1945 első hónapjaiban Kasztner visszatért a Harmadik Birodalomba, és koncentrációs táborokba is bejutott, ahol igyekezett védelmet kieszközölni a rabok számára. A vele tárgyalóktól kapott különleges papírok által védett és titokban utazó egykori ügyvéd 1944 nyarán és őszén az agilitásával – mely konoksággal párosult – sokakban reményt, míg másokban ellenszenvet keltett. A háború után voltak, akik a szemére vetették, hogy főként saját érdekében használta fel a pozícióját azzal, hogy közvetlen családtagjai közül néhányat elhelyezzen a mentővonaton. A háború utáni Izraelben, a holokauszt árnyékában sokan nem voltak képesek honorálni a zsidó államban letelepedő Kasztner bátorságát és az áldozatok összlétszámához képest keveseket megmentő sikerét, és bűnnek állították be a mentőakciót, hisz „lepaktált az ördöggel". Kasztner meghurcoltatása akkor teljesedett ki, mikor 1953-ban egy magánszemély megvádolta, és pert indított ellene a nácikkal való kollaborálás vádjával. A sajtóban Kasztnerről részben politikai okokból (szerepet vállalt ugyanis az izraeli belpolitikában) negatív képet festett a média, és a bíróság is elmarasztalta. Az ellene felhozott fő vádpont szerint Kasztner „eladta a lelkét az ördögnek", de az is negatív színezetet kapott, hogy a Zsidó Tanácshoz hasonlóan ő sem értesítette hitsorsosait az Endlösungról, és nem szervezett ellenállást (→ 135). Ez sem volt igaz, hiszen Kasztner 1944 április–májusában a gettókat járva kendőzetlenül beszélt a tömeggyilkosságról. A vád figyelmen kívül hagyta azt a talmudi tanítást is, miszerint „aki egy életet megment, a világot menti meg"

(→ 131). A felkorbácsolt indulatok hatására 1957 márciusában egy fanatikus zsidó aktivista meggyilkolta Kasztnert. Bár az izraeli legfelsőbb bíróság rövidesen újratárgyalta a perét, és az elmarasztaló ítéletet hatályon kívül helyezte, választott hazájában továbbra is megosztó figura maradt, egészen az 1990-es évekig. A mentőakciókra irányuló kutatások ma már azonban Kasztner zsidómentő tevékenységét is a kényszerpályán végrehajtott egy, ha nem az egyetlen lehetséges útként értékelik. Kasztner Rezső egyéni kockázatot vállalva bátran lépett fel az üldözött zsidók érdekében. Vitatható kapcsolatai ellenére másokért kockázatot vállaló, saját életét is kockára tevő akciója tiszteletet érdemel, árulónak semmi esetre sem tekinthető. (SZA)

Holokauszt, soá vagy vészkorszak?

A cím arra utal, hogy a 20. század addig precedens nélküli tragédiáját már néven nevezni is nehéz. A tények: a nemzetiszocialista állam és szövetségesei kísérletet tettek az európai zsidóság teljes kiirtására. Ugyanakkor az utókornak nehéz dolga van, amikor értelmezni próbálja a történteket. Az intencionalista irányzat szerint a nácik már kezdettől arra törekedtek, hogy a zsidókat teljes mértékben elpusztítsák. A funkcionalisták szerint ez nem így volt, csak a háború alakulása vezetett ehhez a radikális megoldáshoz. Az igazság valószínűleg a két álláspont metszéspontjában helyezkedik el.

A 20. század közepéig nem történt olyan, hogy egy állam a saját állampolgárainak egy csoportját kiválasztja, törvényekkel ellehetetleníti, megbélyegzi, majd összegyűjti, lakóhelyéről elszállítja, és meggyilkolja. Népirtások előfordultak korábban; de nem volt jellemző, amire egyes források utalást tesznek, hogy az elkövető állam háborút indított volna más államok ellen a fenti cél megvalósítása érdekében. A precedens nélküliség – az, hogy ilyen történelmi tapasztalata még nem volt a világnak, és ezen belül a zsidóságnak – sok tekintetben megakadályozta, hogy akár az üldözöttek, akár a külső szemlélők megfelelő választ tudjanak adni arra: mi is történik (→ 113, 135).

Ami az elnevezést illeti, a legelterjedtebb a holokauszt. Ez a kifejezés a Septuagintában, vagyis a Héber Biblia Kr. e. 2. századi első görög fordításában található. Itt a holokauszt szó az „egészen elégő áldozatot" jelölte, amit a jeruzsálemi zsidó Szentélyben mutattak be.

Ezt a szót az 1960-as évektől használjuk a zsidóság ellen elkövetett népirtásra, amelyet a náci Németország és szövetségesei hajtottak végre annak céljából, hogy az általuk uralt területeken élő zsidóságot elpusztítsák. A kifejezés önmagában számos morális kérdést vet fel. Helyes-e ugyanazt a szót használni a náci népirtásra, mint az ókori jeruzsálemi Szentélyben bemutatott áldozatra? Valóban áldozatbemutatás volt-e ez? És ha igen, akkor milyen istenségnek? És milyen Isten az, aki milliók meggyilkolását elfogadja áldozati ajándékként? E dilemmák miatt sokan más kifejezést használnak inkább.

Ilyen a héber „shoa" (magyarul: soá, angolul: shoah) szó, amely „végromlást, pusztulást" jelent. Noha ez a kifejezés is szerepel a Bibliában, mégis megfelelőbbnek tűnik a használata, mert értéksemleges, nincs vallási töltete, csupán egy tragédia leírására szolgál. Ráadásul pontosan adja vissza a nemzetiszocialisták és szövetségeseik által végrehajtott tettet. A soá során valóban pusztulás várt a zsidóságra szellemi, vallási, infrastrukturális és fizikai értelemben egyaránt.

Németországban régebben a Judenmord, azaz „a zsidók legyilkolása" szóval próbálták meg visszaadni a történteket. Ez a fogalom teljes mértékben kifejezi a lényegét annak, ami 1933–1945 között Németországban és a befolyása alatt álló európai területeken történt.

Magyarországon a rendszerváltozásig a „vészkorszak" kifejezést használták. A fogalom megalkotása mögött az húzódik, hogy az 1947 utáni emlékezetpolitika a második világháborús szenvedéseket a társadalom egészére vetítette. Ez a kifejezés azonban egyszerre utalt arra, hogy a világháború alatt mindenki szenvedett, de kifejezte azt is, hogy a zsidók tragédiája más volt, mint a többieké. A feldolgozás nehézségét, közel lehetetlenségét jól mutatja az az eufemizmus, amikor a deportálásokról a túlélők és a szemtanúk is úgy beszélnek, hogy a zsidók „elmentek" (→ 176) – maga a tény, hogy hová és miért, az ebben a megfogalmazásban homályban marad. Hasonló szemérmességgel találkozunk, amikor azt halljuk: „nem jöttek vissza". Ilyenkor az áldozatok meggyilkolása és annak miléntje marad feltáratlan. A beszélő nem akarja nevén nevezni a történteket, mert a valósággal való szembenézést csak így tudja elkerülni. Ahogy láttuk, a történtek fogalmi meghatározása rendkívül összetett. Az események feldolgozása rendkívül fájdalmas, sokáig tartó, sokrétű folyamat. Sokak szerint maga az európai kultúra is elpusztult

akkor, hiszen az elkövetők sorában olyan nemzeteket találunk, amelyek maguk is hozzájárultak az európai kultúrához, ahhoz, hogy az európai civilizáció az legyen, ami – nemkülönben az áldozattá tett zsidó nép. (PT)

Porrajmos vagy roma holokauszt?

A porrajmos nem szinonimája a holokausztnak, nem ugyanazt takarja. Jelentése „elnyeletés, elpusztítás". Tartalmában is különbözik a holokaussztól. Németországban már a nemzetiszocialista éra előtt kirekesztésben volt része a cigányoknak, de csak a nácik gyűjtötték össze, deportálták táborokba és gyilkolták meg őket (igaz, egyes törzseiket árjának minősítették, ők bántatlanul élhettek a Harmadik Birodalomban). A keleti frontok mögött tevékenykedő Einsatzgruppen (a zsidók kivégzésére szervezett német fegyveres egységek) gyakran legyilkolt cigányokat is a zsidókkal együtt; ugyanakkor a németek által megszállt és velük szövetséges országokban nem zajlott átfogó és szisztematikus cigányüldözés és megsemmisítés.

A romák a 13–14. században érkeztek meg Európába. A számos törzsből álló indiai eredetű nép kinézetével, nyelvével és nomád életmódjával is eltért az Európában akkor megszokottól, a modern államok létrejöttéig azonban ez nem okozott problémát, hiszen a roma csoportok munkájára (iparosmesterségek, muzsikálás és más, alacsonyabb presztízsű munkák) szükség volt. A 19. századtól azonban egyre inkább bezárultak előttük a nyugat-európai országok kapui, hiszen a modern államok minden polgárukat nyilván akarták tartani. Németországban a tartományok már 1886-tól megkezdték a cigányellenes politika összehangolását. Összeírták a németországi cigányok többségét és két tartományban rájuk vonatkozó törvényeket is hoztak. A nyugat-európai és skandináv államok a 20. század elejére ellehetetlenítették a romák bevándorlását és letelepedését. A cigányság egy részét faji alapon alsóbbrendűnek titulálták, és a listák alapján városok szélén létrehozott cigánytáborokba kényszerítették, ahol a kilépést fegyveres őrség szabályozta. A koncentrációs táborokba hamarosan ezrével hurcoltak cigányokat mint társadalmi beilleszkedésre képteleneket. Itt a lehető legkegyetlenebb módon bántak velük, elsők között estek áldozatul az értelmetlen és szadis-

ta orvosi kísérleteknek is. Később Himmler utasítására a romákat keletre deportálták, elsősorban az auschwitzi táborba, ahol külön táborrészben helyezték el őket. Itt ugyanazok az elviselhetetlen állapotok uralkodtak, mint a láger többi részén (→ 123). 1944. augusztus 2-án éjjel a még munkaképesnek ítélt férfiakat és nőket kiválogatták, majd a cigánytábor többi lakóját meggyilkolták a gázkamrákban.

A cigányok magyarországi megtelepedése az oklevelek tanúsága szerint a 14. századra nyúlik vissza. A török hódoltság és háborúk idején az ő kóborló csoportjaik vitték a híreket, sokszor hivatalos megbízással. A seregek táboraiban a kovácsok, fegyverkészítők, borbélyok, sátorkészítők és zenészek többsége közülük került ki. A 18. században a Habsburgok rendeleti úton erőszakkal igyekeztek kényszeríteni őket, hogy hagyják el évszázados szokásaikat, felejtsék el a cigány nyelvet és zenéjüket. Ekkoriban érkeztek Magyarországra az oláh cigányok. Ők a legteljesebb elzárkózással válaszoltak az állami politikára. A 19. században a cigányokat két kategóriába sorolták: „letelepedettek" és „csavargók". Létszámuk 1880 és 1910 között nyolcvanezerről százhúszezerre nőtt. Többségük ipari tevékenységet folytatott, sokan napszámba jártak. A két háború közötti Magyarországon a romák létszáma – a területi változások miatt – a korábbi felére csökkent. A hatalom nem foglalkozott velük, hiszen lélekszámuk az ország lakosságához képest elenyésző arányú volt. Igaz, évente kétszer megtartották a Monarchiából megörökölt cigányrazzia intézményét, amikor ellenőrizték a romákat. A velük kapcsolatos előítéletesség képviselői túlbuzgó eugenikusok voltak, egyesek állami beavatkozást követeltek.

1944 őszéig pusztán közbiztonsági kérdésnek tekintették a cigányokkal kapcsolatos kérdést. Összességében nem nagyon foglalkoztak velük: a hadseregben egyenruhában és fegyverrel szolgáltak, bár felmerült a cigány munkaszolgálatos (→ 55) egységek létrehozása, de az is csak 1944 végén. A dunántúli cigányokat 1944 novemberében a komáromi Csillagerődben összegyűjtötték, és innen a munkára alkalmasnak tartottakat németországi táborokba szállították. A cigányság története és második világháború alatti üldöztetése részt kapott a magyarországi történelemoktatásban. A Cigány Világszövetség 1972-ben nyilvánította augusztus 2-át a Roma Holokauszt Emléknapjává. (PT)

Miért nem a Balkánon szálltak partra a szövetségesek?

A háborús fordulat (→ 95) során Sztálin egyre biztosabb lett abban, hogy a háború végén a Szovjetunió fogja birtokolni az európai területek nagy részét. Azért is akarta így, hogy szatelit államokkal növelni tudja birodalmát (→ 183), míg a nyugati demokráciák legfeljebb befolyási övezetüket tudták növelni, nagyobb véráldozatok árán. Ráadásul az angolszászok 1943 előtt nem álltak készen arra, hogy komolyabb szárazföldi összecsapást vívjanak a Wehrmacht erőivel. Churchill igyekezett rábírni Rooseveltet, hogy a németeket „Európa lágy altestének" nevezett déli része felől támadják meg. Ambíciói megvalósítását azonban az amerikaiak – a várható nagy áldozatok miatt – már nem teljes mértékben támogatták.

Amit Roosevelt szerint is meg lehetett valósítani, az egy 1942. novemberi Észak-Afrikában végrehajtott partraszállás volt (→ 45). A földközi-tengeri hajózás biztosításához a régióban fenyegetést jelentő Olaszországot kellett kiütni a háborúból. A szicíliai partraszállást (→ 91) tehát a kurszki csata idejére tették, így a németek figyelme megoszlott. Sztálin ezután hiába kérte, hogy a szövetségesek minél hamarabb szálljanak partra a kontinensen is, azt a nyugatiak csak akkor hajtották végre, amikor a németek már eléggé legyengültek ahhoz, hogy a siker biztos legyen. Az is igaz viszont, hogy akkor már nem is volt olyan nagy szüksége Sztálinnak a nyugatiakra. Így a második front megnyitása sokkal inkább mutatta a háború utáni rendezés irányvonalát, mint a katonai szükségszerűséget. 1944 júniusában már a szövetségeseknek vált sürgetővé, hogy minél nagyobb teret nyerjenek a németekkel szemben, mert ekkor már teljesen nyilvánvaló volt, hogy ahonnan nem ők űzik ki a németeket, onnan a szovjetek fogják.

Már beállt a háborús fordulat, amikor az első nagy csúcstalálkozóra sor került. Roosevelt, Churchill és Sztálin 1943. november 28. és december 1. között Teheránban ült össze, ahol a háború lezárásának módjáról tárgyaltak, annak ellenére, hogy a német haderő ekkor még korántsem volt térdre kényszerítve. Arról határoztak, hogy addig küzdenek, amíg együttes erővel teljesen le nem győzik Németországot. Ez Sztálinnak is kapóra jött, mert paranoiásan tartott attól, hogy a nyugatiak lepaktálnak a németekkel a kommunizmus ellenében (→ 11). Fontos kérdés volt a második front, amit a szövetségeseknek

úgy kellett megnyitni, hogy valahogy ellensúlyozni tudják a nyomasztó fölényben lévő Vörös Hadsereget. A szövetségesek örültek annak, hogy legalább abban meg tudtak állapodni, a háború után Németországot megszállási zónákra osztják. Ettől kezdve a nyugatiaknak nem állt érdekében többet elfoglalni, mint ami őket illeti. Viszont azt is érezték, hogy ha a második front megnyitásával sokáig késlekednek, akkor az a veszély fenyeget, hogy a szovjetek szabadítják fel Párizst, aminél rosszabbat el sem tudtak képzelni. Így a balkáni partraszállásra a nyugatiaknak sem idejük, sem erőforrásuk – Washingtonnak pedig akarata – sem volt.

Az egyetlen dolog, ami indokolhatta volna egy balkáni fő front létrehozását, az Egyesült Királysághoz köthető. Ők tartottak attól, hogy a szovjetek túlságosan nagy hatalomra tesznek szert a Balkánon, és így a Boszporusz és Dardanellák szorosain keresztül teret nyerhetnek a Földközi-tengeren, ami már sérti a brit tengeren túli érdekeket. Ennek kivédésére elegendő lett volna egy görögországi partraszállás is. Ettől északabbra még ebben az esetben sem kellett volna menniük. Ezenkívül azonban sem a diplomáciai érdekek, sem a katonai szempontok nem indokolták a balkáni front megnyitását (utóbbi szempontból túlságosan nehéz terep volt). Egy lehetséges balkáni partraszálláshoz először semlegesíteni kellett volna az olasz flottát, amire 1943. szeptember 8-án sor került, ekkorra viszont a keleti fronton a Vörös Hadsereg már átvette a kezdeményezést; a szövetségeseknek maradt a jugoszláv partizánok (→ 152) és a görög kommunistaellenes csoportok anyagi támogatása. (KL)

„Az oroszok már a spájzban vannak"?

A Német Birodalom csapatai Horthy kényszerű jóváhagyásával és Szombathelyi Ferenc vezérezredes ellenállást tiltó parancsával 1944. március 19-én (nagyjából 60 ezer fővel) fennakadás nélkül megszállták Magyarországot. A félmillió magyar katona közül mindössze egy kerékpáros alegység folytatott bármiféle harcot (egy fő saját hősi halottal szemben 28 német katona esett el), mert kommunikációs hiba miatt nem kapták meg időben a vezérkar utasítását. Bár a német csapatok jóval korszerűbbek voltak, mint egy átlagos magyar gyalogos alakulat, de az egészen biztosan túlzásnak

számított, amikor Maximilian von Weichs tábornagy a megszállás kapcsán kijelentette: „Az akció harc nélkül 24, harc esetén 12 órát fog igénybe venni, mert akkor elmaradnak az üdvözlő beszédek." Hogy miért maradt el a magyar ellenállás, az nem a kedvezőtlen erőviszonyokkal – a német túlerővel – magyarázható, inkább a magyar tisztikarban meglévő németbarátság volt erősebb. Ezért maradhatott el a Tiszántúlon állomásozó egységek fővárosba rendelése is (→ 107).

A Sztójay Döme miniszterelnök (→ 60, 127) által vezetett quisling-kormány (kollaboráns kormány Vidkun Quisling norvég katonatiszt neve nyomán) minden további nélkül kiszolgálta a megszállókat (→ 190), így a magyar 1. hadsereg a németekkel szembeni ellenállás helyett a Kárpátok előterében 1944. április 17-én indított támadást a Vörös Hadsereg ellen, ám az offenzíva hat nappal később (30 kilométeres előretörés után) végleg elakadt. A németek júliusra már 297 ezer fős magyar erőt irányítottak közvetlenül. Az 1944. július 22-én meginduló szovjet támadás (Bagratyion hadművelet) a magyar hadsereg mellett a németeket is visszaszorította nyugati irányba.

A Vörös Hadsereg 1944. augusztus 26-án az Úz völgyében érte el először a korabeli magyar határt, amit jelentősen megerősítettek az Árpád-vonal elnevezésű erődrendszerrel, amely a kárpátaljai Malomréttől a teljes keleti határ mentén húzódott egészen a székelyföldi Ojtozi-szorosig. Az erődítésnek – bár innovatív ötleten alapult – volt egy komoly koncepciós hibája. A keleti Kárpátok völgyeiben húzódott, vagyis a szovjetek ellen jól védhetett volna, de csak akkor, ha – paradox módon – a déli Kárpátok irányából a románok megvédik Magyarországot. Erre az 1944. augusztus 23-i román átállás előtt sem volt reális esély, ezt követően pedig az ország könnyen hátbatámadhatóvá vált.

Szeptember 5-én az Észak-Erdélyben összpontosított 2. magyar hadsereg támadásba lendült a román 4. hadsereg ellen, melyet 65 kilométerre kiszorított állásaiból. Szeptember 8-án azonban a keleti védvonalat megkerülő szovjet csapatok is megérkeztek Dél-Erdélybe, és 900 páncélossal bekapcsolódtak a harcokba. Torda környékén a magyar erők egészen október elejéig keményen ellen tudtak állni nekik. Ezzel párhuzamosan szeptember elején a Nagyvárad–Szeged vonalon a 3. magyar hadsereg is támadásba lendült. Bár Aradot birtokba vette, az Ópálisi-szorosnál már nem tudta megverni a román

erőket. Október 6-án több mint 600 harckocsival már itt is megjelentek a szovjet csapatok, és néhány nap alatt szétverték a magyar hadsereget. Hogy az erdélyi csapatokat ne keríthessék be a szovjetek, a németek október 9-én Debrecen és Nyíregyháza között ellentámadást indítottak. Ezzel jelentős erők csúsztak ki a szovjet harapófogóból. Ez az összecsapás debreceni páncélos csata néven vált ismertté, ami az egész világháború legnagyobb harckocsiütközetei közé tartozott.

Október közepére a Tiszántúl nagy része így is szovjet kézre került; a szovjetek november 3-án, az evakuálások közepette érték el Budapest határát, amelyet december 25-re körbe is zártak. A fővárosért vívott harc (→ 156) ötven napon át tombolt, és 1945. február 13-án ért véget, miután az év elején indított német – Konrád fedőnevű – felmentő hadművelet sikertelenül zárult. A magyar katonák harci kedve a kiugrási kísérlet kudarca (→ 146) és Szálasi hatalomra kerülése (→ 154) után rohamosan zuhant, a főváros eleste után pedig összeomlott, már zászlóalj szintű harcoló köteléket sem lehetett összeállítani. Még a magyar kivégző különítmények tevékenysége ellenére is tömegesen szöktek meg a katonák.

A háború utolsó nagyobb német támadása is Magyarország területén zajlott. Az 1945. március 6-án indított „Tavaszi ébredés" hadművelet mindössze annyit ért el, hogy elnyújtotta a magyarországi harcokat. A tíz nappal később megindított szovjet ellentámadás megadta a kegyelemdöfést az itt lévő német csapatoknak. Április 4-én a vörös csapatok elfoglalták Nemesmedvest, majd nyolc nappal később a Pinkamindszenthez tartozó Kapuy-majort, és ezzel Magyarország területén megszűntek a harcok, és végbement a megszállóváltás (→ 161). (KL)

(Ki)ugrás a sötétbe?

Az 1944. augusztus 23-i román átállás (→ 144) után Horthy Miklós kormányzó Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki miniszterelnöknek. Mivel Bukarest legfőbb célja Észak-Erdély visszaszerzése volt (→ 37), a magyar–német és a román–szovjet haderő között rögvest megkezdődött a fegyveres harc Erdélyért. Lakatos két nehezen összeegyeztethető külpolitikai feladatra vállalkozott ebben a helyzetben: a háborúból és a német szövetségből történő kiválásra,

valamint a revízió (→ 48) által megnövelt területű ország határainak védelmére. Kabinetjében mindazonáltal elkötelezett németbarát miniszterek is helyet kaptak, emellett maga Lakatos sem volt elég határozott az első cél eléréséhez. A magyar miniszterelnök – csakúgy, mint a kormányzó – a finn fegyverszünethez (→ 28) hasonló megoldásban bízott, amely által elkerülhető lett volna a hadüzenet Németországnak és a szovjet megszállás. A budapesti „finn út" azonban járhatatlannak bizonyult, mivel a Nagynémet Birodalommal határos Magyarország sokkal fontosabb volt Hitler számára, mint a másfél ezer kilométerre fekvő Finnország.

A kormány a harcok beszüntetése mellett sem tudta elkötelezni magát, ezért Horthy Miklós kormányzó szeptember közepétől konspirálni kezdett. A „kiugrási iroda" szűk körébe közvetlen családja (neje, menye, fia) és néhány bizalmasa, tábornoka tartozott. A katonai vonal a fővárosban megfelelő kezekbe került. Bakay Szilárd altábornagy, a budapesti I. hadtest parancsnoka nemcsak a főváros védelmi rendszerét fejlesztette fel, de támadó hadműveletet is kidolgozott a németek ellen. Az energikus altábornagy fellépését a német biztonsági szervek október 8-ra elégelték meg, amikor is szárnysegédjével együtt elfogták. Horthy az 1. hadsereget irányító Miklós Béla vezérezredest és Veress Lajos altábornagyot, a 2. magyar hadsereg parancsnokát is bevonta terveibe. A kormányzó Katonai Irodája kidolgozta a katonai átállási terv titkos parancsát („1920. március 1-i rendeletem végrehajtandó"), amit kézhez kapva az 1. és a 2. hadseregnek vissza kellett (volna) vonulnia a Tiszáig, hogy együttesen a németek ellen fordulhassanak. A tervek október 18–20. körüli időpontra voltak időzítve. Mindeközben a Faragho Gábor vezérezredes vezette titkos delegáció október 11-én Moszkvában aláírta az előzetes fegyverszüneti egyezményt, amelynek értelmében Magyarország elveszítette revíziós területgyarapodásait, és hadat kellett (volna) üzennie Németországnak.

A hetvenhét éves kormányzó nem bírta a nyomást; október 14-én délelőtt váratlanul előre hozta a kiugrás dátumát másnapra. Ez „csupán" az – eleve gyengén megszervezett – magyar konspirációba bevontak számára okozott meglepetést. Olyan kulcsemberek, mint Aggteleky Béla altábornagy, Hardy Kálmán folyamőr altábornagy vagy Csatay Lajos hadügyminiszter, csak 15-én délelőtt tudták meg a

kiugrás új időpontját. A kiterjedt hírszolgálattal rendelkező németek ellenben már aznap hajnalban nemcsak az előzetes fegyverszünet aláírásával, de a kiugrás új dátumával is tisztában voltak. Ők már több mint egy héttel azelőtt élesítették a kiugrás megakadályozására kidolgozott „Panzerfaust" hadműveletet, amely egyúttal az általuk nem sokra tartott, de a hátország biztosítása miatt számukra nélkülözhetetlenné vált nyilasok hatalomra juttatását is tartalmazta. Az akció parancsnoka a varsói felkelés vérbefojtója, Erich von dem Bach SS-tábornok lett. Kezdő lépéseként reggel az Eskü-téren kelepcébe csalták, és Otto Skorzeny SS-őrnagy vezényletével elrabolták ifjabb Horthy Miklóst, a kormányzó egyetlen élő gyermekét (→ 103).

A rádióban először délután egy óra tíz perckor olvasták be Horthy proklamációját, amelyben bár a kormányzó kemény szavakkal ostorozta a németeket, nem szólt a – *már megkötött* – fegyverszünetről és arról sem, hogyan kell viszonyulni a német hadsereghez. Mindeközben a hadseregparancsnokokat a Honvéd Vezérkar szabotáló tisztjei elvágták a budapesti központtól, Aggtelekyt és több más kormányzóhoz hű parancsnokot pedig a háborút folytatni kívánó tisztek letartóztatták. Budapest stratégiai pontjait a németek és a „Legfelsőbb Hadúrhoz" hűtlenné lett Mészáros István alezredes által vezetett magyar katonák vonták felügyeletük alá. Estére sikerült felfegyverezni a Kovarcz Emil által szervezett nyilas pártszolgálatosokat is; mellettük a Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség is nagyban kivette a részét a budapesti utca „átállításából". A rádió este negyed tízkor már Szálasi terjengős hadparancsát sugározta.

Bár a Budapesten rendelkezésre álló, ám nagyrészt konkrét utasítás nélkül maradó magyar alakulatok létszáma és fegyverzete elvileg nagyjából megegyezett a huszonötezer főre taksált német kontingensével, a részlegesen feltöltött, illetve a még úton lévő egységek miatt valószínűleg mintegy tízezerrel kevesebb katonával számolhattak a magyar oldalon. Összetűzésekre mindazonáltal csak az Eskütéren, illetve a Várban került sor a felek között. A Várban október 16-án hajnalban a testőrök és más kisebb erők halálos áldozatokkal járó, rövid idejű, de intenzív tűzharcot vívtak a legalább húszszoros túlerőben lévő német csapatokkal. A kiugrási kísérlet összeomlott. Hosszas alkudozás folyományaképpen október 16-án este Horthy

Miklós kormányzó lemondott, egyidejűleg kinevezve Szálasi Ferencet miniszterelnöknek (→ 154). (BÁ)

Őrült volt Szálasi?

Orvosi értelemben valószínűleg nem. A pszichiáterek nem szívesen mondanak szakvéleményt róla, mivel nem maradtak ránk olyan dokumentumok, amelyek kétséget kizáróan alkalmasak lennének mentális állapota megítélésére. Egykorú elmeorvosi szakvélemény kétszer készült róla, de ezek alapján nem lehet ma szakorvosi véleményt adni. A rendelkezésünkre álló írásainak túlnyomó része vagy a nyilvánosságnak készült, vagy szélsőséges élethelyzetben íródott (mint például a börtönnaplói). Ezek alapján csak annyi állapítható meg, hogy Szálasinak súlyos személyiségzavara volt. A második világháború után azért vizsgálták „beszámíthatóságát", hogy felelősségre lehessen vonni a világháborús szerepvállalásáért. Ekkor beszámíthatónak nyilvánították, a bíróság halálra ítélte, és kivégeztette (→ 190). Ezt megelőzően 1939 januárjában, nem sokkal a nyilas előretörést hozó országgyűlési választás előtt, Bakody Aurél pszichiáter is adott privát szakvéleményt Szálasiról egy kormánypárti politikus felkérésére. Bakody nem személyesen vizsgálta az ekkor éppen börtönbüntetését töltő Szálasit, hanem 1935-ben írt pártprogramját elemezte, s ez alapján „schizoid pszichopatának", vagyis elmebetegnek tartotta, akinél nárcisztikus személyiségzavar és bizonyos mértékű autizmus figyelhető meg, ami feltűnési mániában, messiástudatban és a realitásérzék hiányában mutatkozik meg. Ezt a szakvéleményt a kormánypárt bizonyára felhasználta, amikor Szálasi pártját megpróbálták ellehetetleníteni, nyilvánosságra azonban nem hozták, és a börtönben sem rendeltek el hivatalos elmeorvosi vizsgálatot. Ehelyett több mint két évig magánzárkában tartották, ami naplója alapján láthatóan megviselte Szálasit, s még jobban elszakította a realitástól. Tegyük hozzá: két év magánzárka teljesen épelméjű embereknek is személyiségtorzulást okoz.

Hogy mikor alakultak ki e személyiségzavarok, azt nem tudjuk. Szálasi – saját visszaemlékezése szerint – már gyerekként is magának való volt, akit kicsúfoltak a társai. Fiatal katonaként, tizennyolc évesen került az első világháborúban az olasz frontra, a háború

utolsó hónapjaiban pedig átvezényelték nyugatra, Verdun közelébe, ahol megsérült. Minden jel szerint az átélt háborús trauma nyomán súlyos – és később kezeletlen – poszttraumás stressz alakult ki nála is, ahogy rengeteg, jobb sorsra érdemes frontkatona esetében is. Minderre játszott még rá a két év magánzárka 1938 és 1940 között, s a Horthy-kori politikai rendszer más elnyomó eszközei, amelyek nem ok nélkül keltettek üldözési mániát és mártírtudatot az ellenzékiek körében.

Politikai riválisai, sőt közeli munkatársai is tisztában voltak azzal, hogy Szálasi olyan politikai fantaszta, aki alkalmatlan vezetőnek, sőt kimondottan összeférhetetlen akarnok, aki képtelen kompromisszumot kötni – még a valósággal sem tudott kiegyezni, ha az nem egyezett meg az elképzeléseivel (→ 39). Egyetlen dologra volt Szálasi alkalmas: át tudta adni fanatizmusát az erre fogékony – s politikai realitásérzékkel ugyancsak nem rendelkező – híveinek. Az viszont tagadhatatlan, hogy a társadalmi problémák egy részére érzékeny volt, s őszintén meg is akarta azokat oldani. Azonban csak és kizárólag az általa kitalált „megoldást" tartotta elfogadhatónak, még ha azok felületes ismeretekre vagy elfogult téveszmékre épültek is. Ezek a tulajdonságok azonban orvosi értelemben még nem indokolják, hogy valakit őrültnek minősítsünk, mivel akkor a társadalom legalább néhány százalékát annak kellene nyilvánítani. Nem kéne messzire mennünk, ha hasonló önjelölt messiásokat keresnénk, mint Szálasi volt; gyakran találhatunk ilyen személyiségeket a magasan képzett elméleti szakemberek között is, és a politikában sem ritkák. A kérdés inkább az: milyen helyzetekben és miért akarja, vagy legalábbis hagyja, a társadalom, hogy ilyen emberekből vezető legyen, akár egy egész országé is (→ 146, 154). (PR)

Nők új (háborús) szerepben?

Mindkét világháború jelentősen megváltoztatta a nők helyzetét. A hadban álló országok – eltérő mértékben és időzítéssel – mozgósították a nőket is (→ 31). Elsősorban a gazdasági és társadalmi szerepvállalásukat igyekeztek fokozni, ami azt eredményezte, hogy a háborús években megnőtt a női munkaerő aránya a különböző ágazatokban – ahogy az első világháború idején is történt. A há-

tországban élő családok életéből a háború miatt ismét eltűntek a család férfitagjai, s emiatt a nőkre hárult a családfői szerep. Ez a szaporodó mindennapi nehézségek (például a már a háború kezdeti szakaszában bevezetett jegyrendszer → 125) közepette a gyermekek és idősebb családtagok eltartását jelentette. A katonaság miatt nagy számban távol lévő férfiak hiánya jelentősen átalakította a családok és a párkapcsolatok hagyományos működését. A hadirokkantak, a hadiözvegyek és a hadiárvák egyre növekvő száma újfent megterhelte a szociális ellátórendszert. A bevonuló férfiakkal való kapcsolattartást segítették a különböző bajtársi szolgálatok, amelyek igyekeztek javítani az otthonmaradt családtagok és nők helyzetén is.

A nők élete számos más szempontból is átalakult. Megváltozott például az öltözködés: az 1942 októberében rendezett budapesti divathétről beszámoló filmhíradó tudósítása szerint „újdonságként" mutatták be „a célszerű óvóhelyi öltözéket", amely egy kapucnis, sötét színű kezeslábas overall volt.

Amiben a nők szempontjából a második világháború jelentősen eltért az elsőtől, az a fokozottabb katonai szerepvállalás, a szélsőséges ideológiák hatása, valamint a brutális erőszak megélése volt. Noha a magyar nőkre kevésbé volt jellemző, de a keleti fronton harcoló magyar katonák is megtapasztalták, hogy a partizánok (→ 152) és az ellenállók (→ 133) mozgalmaiban jelentős szerepet vállaltak a nők is. A korabeli magyar szélsőjobboldal programjaiban is megjelent a nők és a család szerepének átalakítására irányuló törekvések. Az 1944. októberi nyilas hatalomátvétel után a Szálasi-kormány törvényjavaslatot készített elő, amely többek között egy „Hungarista Birodalmi Otthon" felállításáról rendelkezett volna. Ez egy olyan intézmény lett volna, ahová minden anya – a fogamzástól számított két hónapon belül – köteles lett volna bejelenteni a várandósságát. A törvényjavaslat arról is szólt, hogy minden házasságot kötelezően fel kell bontani, ha „4 éven belül gyermek nem születik és a házas felek nem hajlandók gyermeket örökbe fogadni". Ezenfelül „feslett életűnek" minősített minden olyan nőt, aki „bár egy férfival folytat viszonyt, de ebből a viszonyból gyermeke nem származik".

A világháború során sok nő szenvedett súlyos traumát, megtapasztalva az erőszak különböző formáit. A testi kiszolgáltatottságot jelentette a második világháború alatti tömeges méreteket öltött

nemi erőszak, amit a magyar nők a frontról hazatérő férfiaktól, a megszálló németektől, a nyilas keretlegényektől (→ 154), valamint leginkább a szovjet Vörös Hadsereg katonáitól (→ 165) szenvedtek el. A kiszolgáltatottság további formája volt, hogy sokan valamilyen előnyért (például valamilyen igazolás vagy a családtagok megkímélése), de sokszor egyszerűen élelemért, áruba bocsátották a testüket. A zsidó nők a gettósítás és a deportálás során élték át a brutalitás különböző formáit. A gettókban és a koncentrációs táborokban a testi gyötrelmek és az állandó halálfélelemmel kísért lelki megrázkódtatások ellenére számos eset azt mutatja, hogy a nőknek sokszor erősebb volt az életösztöne, mint férfi sorstársaiknak.

A háború alatti tömeges nemi erőszak következménye a nem kívánt terhességek és az abortuszok számának növekedése, illetve a nemi betegségek terjedése volt, a leghosszabban tartó hatása viszont az, hogy a női társadalom jelentős része olyan traumákat szenvedett el, amelyeket élete végéig kibeszéletlenül és feldolgozatlanul cipelt magával, szégyent érzett egy olyan bűn miatt, amit nem ők, hanem rajtuk követtek el. Az 1945 után formálódó államszocialista politikai rendszerben a magyar nőkön elkövetett erőszakot mély hallgatás övezte, és a történeti kutatásokban is csak az elmúlt években vált a második világháborúra irányuló vizsgálatok hangsúlyosabb területévé. (KR)

Voltak Magyarországon partizánok?

Partizánoknak az ellenséges területen tevékenykedő irreguláris fegyveres csoportok tagjait nevezzük. E meghatározás alapján éppen az 1945 utáni magyarországi partizánkultusz kitüntetett csoportjait nem tekinthetjük partizánoknak, mivel mind a miskolci MOKAN-Komité (Magyarországi Kommunisták Antináci Komitéja), mind pedig a Földes László vezette újpesti csoport a Nemzetőrség, illetve az abból megalakult KISKA (kisegítő honvéd karhatalom) fedésében, tehát reguláris alakulatként hajtotta végre fegyveres akcióit. Ennek ellenére irreguláris fegyveres ellenállócsoportok – ha szerény mértékben is – már a német megszállás előtt működtek Magyarország etnikailag vegyes lakosságú, a revíziós sikerek során visszakapott területein (→ 48), ahogyan azt az

észak-erdélyi (1940) és a délvidéki (1941) bevonulást követő véres események is tanúsítják (→ 50, 83).

A magyarországi partizánharc 1944. március 19. (→ 107) után felélénkült. A magyar és német erők 1944 áprilisában hozzá is láttak az ország peremterületein – különösen a Délvidéken és Kárpátalján – működő partizáncsoportok felszámolásához, illetve az általuk elkövetett szabotázsakciók (pl. vasúti robbantások, hajósüllyesztések) felderítéséhez. Több esetben összecsapásokra is sor került az ekkorra már együttesen több száz főre duzzadt ellenállógócokkal. A német jelentésekben gyakran „banditaként" szereplő ellenállók között elsősorban különböző délszláv, szovjet és ukrán gerillák, valamint hozzájuk csatlakozó dezertőrök harcoltak. Különösen Josip Broz Tito több tízezer katonából álló, a jugoszláv polgárháborúban edződött kommunista partizánhadserege volt aktív. Ők 1944 őszén népirtást elkövetve (→ 101) vették uralmuk alá az 1941-ben Magyarországhoz csatolt területeket.

1944 őszére már az ország fővárosában is működtek partizáncsoportok. Legeredményesebbek közülük a kommunista irányítású, Fehér Lajos által vezetett akciógárdák voltak. Ők a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságával (→ 133) ellentétben nem egy adott időpontban kirobbantandó felkelésre tartogatták erejüket. „A magyar nép fegyveres felszabadítóharca nem puccsszerveződésből, nem összeesküvés alapján, hanem a tömegek apró harci csoportjainak napi harci vállalkozásain keresztül nőhet ki általános jellegűvé", írta az illegális *Szabad Nép* 1944. decemberi száma. Bár ez az álláspont szembement a lenini elvekkel is, miszerint „nagy túlerőt kell összpontosítani a döntő helyen és a döntő pillanatban, mert különben az ellenség, amelynek jobb a kiképzése és a szervezete, megsemmisíti a felkelőket", a végrehajtott akciókból egyedülálló politikai tőkét kovácsolhatott a kommunista „vonal" a világégés utáni politikai arénában.

Az akciógárdák rendszerint 3–5 megbízható, propagandamunkával tesztelt fiatalból álltak. Katonaszökevények, üldözött munkásifjak és „keresztény középosztálybeli" fiatal értelmiségiek egyaránt vállalkoztak a gerillaharcra. A két legsikeresebb csoport a Padányi Mihály vezette Marót-csoport, valamint a Weinberger Dezső mozgalmi nevét viselő Szír-csoport volt. Ők és társaik Budapesten német

katonai járműveket robbantottak fel, kézigránáttal támadtak meg nyilasokat és nyilasközpontokat, hat alkalommal rongáltak meg vasúti pályákat, több ízben bénították meg a főváros áramellátását, emellett robbantottak könyvesboltban, színházban, bunkerekben, és 1944. október 6-án ők repítették égbe Gömbös Gyula szobrát is.

Ezeknek az akcióknak ára volt. Miképpen Európa-szerte, Magyarországon is drasztikus megtorlás követte a németek és kiszolgálóik ellen elkövetett támadásokat. A halálos kimenetelű retorziókat nem a maroknyi kommunista(szimpatizáns), hanem a lakosság, pontosabban a lakosság zsidónak minősített része szenvedte el. Ez történt a Városi Színházban 1944. december 3-án megrendezett nyilas nagygyűlésen elkövetett robbantásokat követően is. A helyszínt biztosító karhatalom két cionista fiatalt állított elő és vélhetően kínzott halálra, miközben feldühödött nyilasok a színház környékén több tucat holttestet tettek az utcára „A robbantásért!" feliratú táblával az áldozatok nyakában. A Kossuth Lajos utcai könyvesbolt elleni, december 14-i merénylet után munkaszolgálatosok (→ 55) tetemét tették közszemlére, a kivégzés okát – bosszú – itt is nyakba akasztott táblákkal demonstrálták.

A Budapestre bevonuló Vörös Hadsereget (→ 156) nem foglalkoztatta különösebben az akciógárdák küzdelme. A rejtélyes módon eltűnt Weinberger egyik társa, Csillik Gábor a gödöllői hadifogolytáborban kötött ki; Padányi a debreceni fogolytábort is megjárta, az ő társát, Egri Jánost pedig a jászberényi internálótáborban érte a felszabadulás. Fehér Lajos, miután tisztázta emberei tevékenységét, magával vitte őket a Politikai Rendészeti Osztályra, ahol ő maga Péter Gábor helyettese volt 1946 őszéig. Több akciógárdista meg is ragadt a kommunista állambiztonságnál. (BÁ)

Egyéni túlkapás volt a nyilasterror?

Időről időre belefuthatunk abba a vélekedésbe, hogy Szálasit és kormányát alaptalanul vádolták meg és ítélték el olyan dolgokért is, amelyekről valójában nem tehettek. Ilyen például az, amikor a magyarországi holokauszt egészét Szálasiék „nyakába próbálják varrni". Erről tudható, hogy 1944 tavaszán, amikor a vidéki zsidóságot deportálták (→ 127), Szálasi és pártja nem volt a Sztójay-kormány

tagja. Habár sok nyilas egyetértett a deportálással, és korábbi antiszemita uszításuk szerepet is játszott a történtekben, de egészen biztosan nem a nyilasok hozták a döntéseket a legmagasabb szinteken, tehát a fő felelősség nem őket terheli. De vajon hasonló-e a helyzet az 1944 végi úgynevezett „nyilasterror" esetében is? Tehetett-e erről Szálasi és kormánya? Vagy egyéni túlkapásokról beszélhetünk?

Szálasi és kormánya 1944. október 15-én német katonai erőre támaszkodva, puccsszerűen mondatta le Horthy Miklóst (→ 146), s vette kezébe az ország feletti ellenőrzést. Az ország keleti részén (Erdélyben és a Dél-Alföldön) ekkor már harcok folytak a Vörös Hadsereg és az azzal szemben álló Wehrmacht és a Magyar Honvédség erői között (→ 144). Az újonnan hatalomra kerülő Szálasi-kormány azt vállalta, hogy Magyarország kitart a háborúban a német oldalon, s az ország minden erejét mozgósítja a szovjet hadsereg elleni harcra. E végsőkig való kitartás jegyében lett általános köszönés ekkor a „Kitartás!" Az ország erőforrásainak „totális mozgósítására" külön minisztert is kineveztek. Elrendelték a 17 évesnél idősebb férfiak besorozását a hadseregbe, a lakosság többi részének pedig – szükség esetén – a védekezési munkálatokban (például sáncásás) kellett kötelezően részt venniük. Ugyancsak munkaszolgálatra (→ 55) hajtották a még az országban lévő, s a Budapesten felállított gettókba összezsúfolt fővárosi zsidóság egy részét (ezek voltak az úgynevezett „halálmenetek"). A fenyegető háborús helyzetben semmiféle ellenvéleményt nem toleráltak, ezért a kiugrás támogatóit, a német és magyar hatóságokat akadályozó ellenállókat, a dezertáló katonákat súlyos statáriális ítélkezés és halálbüntetés terhe fenyegette. A nyilasok rendszeresen tartottak országos razziákat, amelynek során a kézre kerített szökött katonákat elrettentő céllal a helyszínen kivégezték. Hasonló sors várt a kvázi partizánként kezelt bujkáló zsidókra, s azokra is, akik őket vagy a dezertáló katonákat segítették, bújtatták. A legemblematikusabb a Bajcsy-Zsilinszky Endre és néhány magas rangú katona nevéhez köthető ellenállási mozgalom felszámolása és a vezetők kivégzése volt (→ 133). De minden jel szerint Horthy Miklós sem kerülte volna el a felelősségre vonást (→ 184) a kiugrási kísérletért, ha a németek – hosszabb távú taktikai megfontolásból – nem menekítették volna ki a kormányzót és családját Bajorországba. Mindezekből a kemény, de háborús időkben és egy szétesőben lévő

országban nem szokatlan intézkedésekből állt a nyilasuralom állami terrorja.

Ezeket tetézték az egyéni túlkapások: a halálmenetek és a gettók őreinek kegyetlensége és a fegyveres nyilas pártszolgálatosok garázdálkodása. Ők az október 15-i puccsban való részvételkor kaptak fegyvert, s a Szálasi-kormány kezdetben nem akarta, később pedig már nem tudta megfékezni őket. Október 15. után Szálasi természetesnek tartotta, hogy emberei kiéljék „bosszúvágyukat" a hosszú ellenzéki évek megaláztatásai és politikai üldöztetése után. Igazságérzetét egyáltalán nem zavarta, sőt a(nti)szemita világképébe (→ 127) teljesen beleillett, hogy a Horthy-kori adminisztráció által elkövetett politikai elnyomást nem a korábbi eliten, hanem leginkább a zsidónak bélyegzett és őket segítő emberek Dunába lövésével és kirablásával „torolták" meg hívei. Mire pedig felmerült e tömeggyilkosságok beszüntetésének igénye – az egyébként is foszladozó közrend védelme érdekében –, már nem volt rá lehetősége a Szálasi-kormánynak. Ugyanis 1944 novemberétől a kormányzat az ország nyugati részébe (Sopron–Kőszeg–Szombathely térségébe) menekült, így a fővárosban garázdálkodó fegyveres nyilasok élet és halál uraivá lettek; nem is mulasztották el kiélni frusztrációjukat és legalantasabb ösztöneiket a kiszolgáltatott helyzetben lévő és a propaganda által régóta ellenségnek beállított személyeken, elsősorban a zsidó lakosokon és védelmezőiken, a náciellenes személyeken, illetve néhány helyen a cigányokon is. (PR)

Második Sztálingrád volt Budapest ostroma?

Sztálin 1944. október 28-án utasította Malinovszkij marsallt, a 2. Ukrán Front parancsnokát Budapest gyors elfoglalására (→ 144). A mindössze pár naposra tervezett budapesti csata végül 108 naposra nyúlt, s ezzel a második világháború egyik leghosszabb és legvéresebb helységharcaként vonult be a történelembe, amit csupán az 1942 augusztusa és 1943 februárja közt zajló sztálingrádi csata hossza, brutalitása és pusztítása múlt felül.

Hitler nem engedte, hogy a Nagynémet Birodalommal határos Magyarország fővárosát nyílt várossá nyilvánítsák, ehelyett december 1-jei hatállyal erőddé nyilvánította Budapestet. A harci cselek-

ményekben mintegy 38 ezer (rosszul felfegyverzett) magyar és 41 ezer német katona vett részt, kellő tartalékok nélkül. A másik oldalról Malinovszkij és Tolbuhin marsallok vezette szovjet–román csapatok mintegy kétszeres túlerőben voltak. Hitler december 5-én Karl Pfeffer-Wildenbruch SS-Obergruppenführert, a IX. SS-hegyihadtest parancsnokát nevezte ki a Budapest-erőd teljhatalmú parancsnokává. Pfeffer-Wildenbruch mellett Hindy Iván altábornagy, Budapest teljhatalmú katonai biztosa alárendelt szerepet játszott a védelem irányításában. A szívósan védekező német–magyar erők miatt csupán december 26-án fejeződött be a város teljes bekerítése, és vette kezdetét a másfél hónaposra nyúló, gyakorta házról házra vívott ostrom.

Mivel Malinovszkij igyekezett minél előbb elfoglalni a várost, december 29-én a szovjet hadvezetőség kedvező feltételekkel megadásra szólította föl a német–magyar csapatokat. A Vörös Hadsereg ultimátumát Budán Ilja Afanaszjevics Osztapenkó századosnak, Pesten a magyar származású Steinmetz Miklós századosnak kellett volna átadnia a védőknek, ám legendákkal övezett küldetésük sikertelenül végződött. Ezután három napon át bombázással kísért tüzérségi pergőtűz zúdult a városra, majd megindultak az ostromlók. Január 17-én este Pfeffer-Wildenbruch kiüríttette Pest még a védők kezén lévő részét, majd a még álló utolsó két hidat (Lánchíd, Erzsébet híd) is felrobbantották (→ 188). Budán a német felmentési kísérletek nyomán az új év elején viszonylag csöndesebb napok következtek, miközben a védők itt sikeresen és leleményesen alkalmazkodtak a terepadottságokhoz. Február elején azonban már a Vár lábánál, a Déli pályaudvarnál folytak a harcok. A szovjet csapatokat ekkor már magyar önkéntesek is erősítették.

Bár tábornokai többször kérték erre, Hitler sem a város feladását, sem a védők kitörését nem engedélyezte. Ennek ellenére Pfeffer-Wildenbruch február 11-én este – immáron teljesen reménytelen helyzetben – kiadta a parancsot a kitörésre, amelynek fő iránya a mai Szilágyi Erzsébet fasor volt. A hadművelet néhány óra alatt vérfürdőbe torkollott. A mintegy harmincezer német és több ezer magyar kitörő közül csupán kb. 700 érte el a német vonalakat. Hozzávetőlegesen ugyanennyien vetették le az egyenruhát és bújtak el a hátországban. A többiek elestek vagy fogságba estek. Pfeffer-Wilden-

bruch és Hindy az Ördögárok csatornáján keresztül próbált kijutni, ám végül mindketten megadták magukat. A rommá lőtt Budapesten (→ 188) február 13-án szűntek meg a harcok.

Nemcsak a szembenálló hadseregek veszteségei voltak nagyok, de a főváros lakossága is alaposan megszenvedte a harcokat. „December 24., Karácsony. Nincs gáz, nincs villany. Nincs szén, nincs fa. Kemény hideg van", vetette papírra az író Bálint György édesapja naplójában; újévre a vízszolgáltatás is teljesen leállt, a lóhús pedig ritka csemege lett. Mindeközben a kávéházak működtek, az Üllői úti stadionba pedig – a Nemzeti Sport szerint – hosszú sorokban ömlött a közönség. Ám a szurkolók hiába gyülekeztek, a Fradi–Újpest derbi harmadízben is elmaradt 1944 véres karácsonyán. A mindennapi élet egyre inkább az eredetileg ideiglenes használatra kialakított, túlzsúfolt óvóhelyeken folyt, ahol állandó konfliktusokat okozott az életszükségletek (pl. főzés, mosás, tisztálkodás) megszervezése. A napjaikat itt gyakorta bűzben és szeméthegyek közt töltő civileket az egyre kevesebb élelem, a belövések, a közrendészeti anarchiába torkolló nyilas uralom (→ 154) és a közszolgáltatások megszűnése is gyötörte.

A legrosszabb helyzetbe a nagygettóba összezsúfolt hetvenezer ember került, akiket megtizedelt az éhínség és a különböző betegségek, de magyar és német fegyveresek is sokakat megöltek közülük. Kisebb mértékben ugyan, de a felszabadítóként várt oroszok szintén sanyargatták az életben maradt gettólakókat (is): a Vörös Hadsereg katonái nemcsak a karórák lecsatolásával buzgólkodtak, de mások mellett sok németes nevű üldözöttet is elhajtottak egy „kis munkára" (→ 167) – pár órára, több évre vagy éppen örökre. A hosszú és véres harcok után gyakran italmámoros és kiszámíthatatlan szovjet katonák elsőszámú áldozatai a nők voltak, akik ellen tömegesen követtek el nemi erőszakot (→ 165). (BÁ)

Működött gázkamra Magyarországon?

Mindenki hallott már a gázkamrákról, a náci tömeggyilkosságok Auschwitzban (→ 121) és más német koncentrációs táborokban működtetett, tökélyre fejlesztett eszközéről. Arról azonban csak kevesen tudnak, hogy gázkamra Magyarországon is működött, igaz, csak rövid ideig. Szálasi Ferenc országlása idején, 1944 novembere

és 1945 április eleje között munkaszolgálatosok tízezreit, valamint razziákon elfogott, bujkáló zsidó férfiakat vezényeltek a Harmadik Birodalom és Magyarország akkori (ma osztrák) határára. A nyilas fegyveres pártszolgálatosok, illetve különböző német fegyveres szervek egységei, az SS, illetve az önkéntes népfelkelő alakulatok (Volkssturm) tagjai a háború kimenetele szempontjából értelmetlen kényszermunkán dolgoztatták őket. A kisebb-nagyobb sánctáborokban az úgynevezett Birodalmi Védőállást kellett építeniük, amely Bécset volt hivatott megvédeni a Vörös Hadsereg előrenyomulásától (→ 144). A védőállás Pozsonyligetújfalu és Szentgotthárd közötti, észak–dél irányú sánctáborok hálózatát jelentette. Ezeket a védvonalakat és tankcsapdákat kellett az 5-8 ezer fő közötti létszámú korábbi munkaszolgálatosnak ásóval és lapáttal kiásnia. Az egyik ilyen tábort Kőszegen létesítették: a városi téglagyárak, a malom és a sörgyár, valamint fenyőmagpergető üzem szolgáltak táborhelyül a számukra. Parancsnoka egy máig pontosan beazonosítatlan, Bauer nevű SS-tiszt volt, őrségét a helyi SS, a német volkssturmisták és magyar nyilasok látták el. A nehéz fizikai munka, a krónikus élelmiszer- és gyógyszerhiány, valamint a téli hideg hatására tömegesen haltak meg a zsidó kényszermunkások Kőszegen, akiket jelöletlen tömegsírokban temettek el. Összesen körülbelül 2500-an haltak meg ekkor, csak ebben az egyetlen táborban. A magyar lágert – a többihez hasonlóan – 1945 kora tavaszán felsőbb parancsra ki kellett üríteni annak érdekében, hogy azokat, akik túlélték a telet, a végsőkig tovább dolgoztathassák a birodalom belsejében. A kiürítéssel azonban lassan haladtak, ezért a németek úgy döntöttek, hogy a súlyosan beteg foglyok egy részét megölik. Márciusban legalább háromszáz főt a sörgyári táborrészen álló négy „halálbarakkba" zsúfoltak össze. Innentől kezdve a megmaradt források híján nehéz biztos megállapításokat tenni. Annyi kétségtelen, hogy 1945. március 24-én e barakkokba tömény, nagy mennyiségű rovarirtó gázt fújtak be, a barakkokat pedig légmentesen lezárták, vagyis gázkamrává alakították. Ez a gáz nem volt olyan hatékony gyilkológáz, mint az auschwitzi Zyklon-B, de így is körülbelül 70-100 legyengült magyar zsidó férfi fulladt meg az elgázosított barakkokban, amelyeket csak egy nap elteltével nyitottak ki újra. A túlélőket a németek a helyszínen vagy a kiürítés során lelőtték. (SZA)

Jártak hallgatók az egyetemekre a háború alatt?

A második világháború időszaka komoly változásokat hozott a magyar felsőoktatásban. A háborúhoz és a náci Németországhoz való viszonyulás megosztotta az oktatókat és a hallgatókat, emellett pedig érezhetően lankadni kezdett a diákság korábbi évtizedekben aktív egyesületi élete is. A Horthy-korszakban számos ifjúsági szervezet működött az egyetemeken, ám a világháború időszakában a csökkenő hallgatói létszám, a visszaeső érdeklődés és az elmaradó tagdíjak miatt ezek számottevő része megszűnt. A megmaradó egyesületek közül voltak, amelyek a hátországban igyekeztek kivenni a részüket a háborús erőfeszítésekből. A jobboldali radikális és háborúpárti Turul Szövetség például igyekezett segélyakciókkal támogatni a keleti fronton harcoló magyar hadsereget és az itthon maradt hozzátartozókat is.

A zsidóellenes törvények miatt jelentősen átalakult az egyetemi hallgatóság összetétele. Az 1939-ben elfogadott ún. második zsidótörvény visszaállította a numerus clausust, vagyis származási alapon, az országos számarányuknak megfelelően korlátozta a bekerülést a felsőoktatási intézményekbe. A további rendelkezések még tovább szűkítették a zsidó és kikeresztelkedett (→ 19) hallgatók bekerülését. A felsőoktatási intézményekben 1919–20-tól tapasztalható antiszemitizmus sem lankadt, és folyamatosak voltak a zsidóellenes atrocitások. Ezekért szintén a Turul Szövetség volt felelős, amely a korszak kezdete óta gerjesztette az antiszemita légkört az egyetemeken.

A területi visszacsatolások (→ 48) is jelentős hatást gyakoroltak a magyar felsőoktatásra. Emiatt is átalakult a hallgatóság összetétele. A Felvidék és Kárpátalja mihamarabbi visszaintegrálását ugyanis azzal is elő kívánta segíteni a kormányzat, hogy az ottani fiatalok számára rendkívüli pótfelvételeket biztosított az anyaországi egyetemekre. De megváltozott az intézményi struktúra is azzal, hogy Kolozsváron újjászervezték a korábban Szegedre költözött egyetemet.

A háborús nehézségek (→ 125) az egyetemeket is sújtották. A fűtőanyag hiánya miatt a téli időszakokban gyakran kellett többhetes rendkívüli szünetet elrendelni. Az intézmények helyzete 1944-ben a német megszállás után rohamosan romlott. Számos németellenes vagy „kémgyanúsnak" tartott oktatót (ilyenek voltak például az

angoltanárok) és hallgatót letartóztattak, vagy menekülni és bujkálni kényszerültek. Egyes intézmények épületeit pedig (például a debreceni egyetem Központi Épületét) a németek saját céljaikra foglalták le. Ugyanígy akadályozta az oktatást, hogy 1944 júniusában az egyetemi hallgatókat is honvédelmi munkára sorozták be (→ 31).

Ahogyan a front elérte az ország területét 1944-ben, két újabb jelentős változás történt. Már a Sztójay-kormány ideje alatt megkezdődött a főleg műegyetemi, valamint a budapesti orvosi és jogi kari hallgatókból álló egyetemi zászlóaljak szervezése, és az ifjúság felkészítése a várható bevetésre, amire a főváros ostroma (→ 156) során került sor. Ezeket az alakulatokat a nyilas hatalomátvételt követően feleskették Szálasira, és tagjaik közül többen a végsőkig ki is tartottak a nyilasok mellett. A nyilas- és náciellenes hallgatók illegalitásban tevékenykedtek (→ 133): saját antifasiszta szervezeteket (Szabad Élet Diákmozgalom, Magyar Diákok Szabadságfrontja), illetve katonai alakulatokat hoztak létre (Görgey és Táncsics Zászlóalj).

A másik változás az volt, hogy 1944 szeptemberében elrendelték a kelet-magyarországi felsőoktatási intézmények kiürítését és elköltöztetését. A debreceni egyetem az előzetes tervek szerint Szekszárdon kapott volna ideiglenes elhelyezést, de végül rövid időre Budapesten rendezkedhetett be az intézmény, pontosabban azok az oktatók és hallgatók, akik engedelmeskedtek az átköltöztetési parancsnak. A főváros ostroma elől az egyetemek hallgatóságának és oktatóinak kisebb részét (mintegy háromezer főt) továbbköltöztették Breslauba (a mai Lengyelország területén Wrocław városa), majd Halléba és Drezdába (itt többen közülük átélték a város bombázását), illetve a megszállt Dániába. A viszontagságok sokszor a fegyveres harcok befejeződése után sem értek véget, mivel a hazatérő egyetemisták megpróbáltatásai hadifogság (→ 167) vagy közlekedési nehézségek miatt hónapokig is tarthattak. (KR)

Felszabadítás vagy megszállás?

Magyarországon a szovjet hadsereget a bevonulásától kezdve a rendszerváltásig tilos volt nyíltan bírálni, az 1940-es évek végétől pedig megengedhetetlenné vált akár csak burkoltan is utalni tevékenységének árnyoldalaira. Bár a magyarországi harcok valójában

1945. április közepéig tartottak (→ 144), a hivatalos álláspont szerint a Vörös Hadsereg április 4-ére teljes egészében felszabadította az ország területét a német megszállóktól. E napot ezért Magyarország történelmének „legdöntőbb fordulataként" tartották számon, és 1950-ben törvényerejű rendelettel hivatalos nemzeti ünneppé nyilvánították.

A rendszerváltást követően a történészek között vita bontakozott ki arról, hogy 1945 kapcsán felszabadulásról vagy inkább megszállásról kell-e beszélni. Az egyén szintjén mindkét állítás igaz. A magyar társadalom jelentős része – teljes joggal – felszabadulásként élte meg a német megszállás és a nyilasuralom megszűnését, hiszen a szó szoros értelmében az élete forgott kockán. Másik jelentős része számára viszont a szovjet katonák bevonulása egyet jelentett a hadifogsággal (→ 167), a megerőszakolással (→ 165), a teljes lét- és vagyonbizonytalansággal. Tágabb összefüggésben vizsgálva a kérdést, a Vörös Hadsereg 1945-ben Magyarországot valóban *megszabadította* a nyilas rémuralomtól és a német megszállástól. Politikai értelemben azonban felszabadítani nem tudta, mivel minden propagandaszólam ellenére nem a szabadságot hozta el, hanem az újabb alávetettség és másfajta elnyomás időszakát. Márai Sándor szavaival: az orosz katona sokak számára „egyféle felszabadulást is hozott, menekülést a náci terror elől. De szabadságot nem hozhatott, mert az neki sincs."

Magyarország 1944–1947 között nemzetközi jogi értelemben is megszállt állam volt. A Vörös Hadsereg előrenyomulása következtében ugyanis az ország 1944 őszétől hadműveleti területté vált, és a szovjet csapatok kemény harcok árán foglalták el az útjukba eső településeket. Az akkori magyar határokat 1944. augusztus 26-án az Úz völgyében érték el, az ország mai területét pedig szeptember 23-án Battonya és Csanádpalota térségében. Pestet 1945. január 18-án, Budát február 13-án foglalták el. A magyarországi hadműveletek 1945. április 12-én zárultak le a Vas megyei Pinkamindszenthez tartozó Dénes- és Kapuy-major szovjet birtokbavételével. Magyarország tehát egy pillanatra sem nyerte vissza tényleges függetlenségét, mivel azonnal újfent – ezúttal a Vörös Hadsereg által – megszállt területté vált. Jellemző, hogy első beszédeiben a Moszkvából 1944 végén hazatért kommunista politikus, Gerő Ernő „megszállást" emlegetett, és nem véletlen, hogy a korabeli magyar közigazgatási

iratokban is inkább a „megszálló", semmint a „felszabadító" jelzővel illették a szovjet haderőt. A köznyelvben is ez a megfogalmazás volt az elterjedtebb. Beszédes, hogy a Vörös Hadsereg belső szóhasználata szerint a szovjet katonák Budapestet nem „felszabadították", hanem mint ellenséges várost „elfoglalták" (→ 156). Erről tanúskodik többek között a Szovjetunió Legfelsőbb Tanácsa Elnöksége által adományozott emlékérme is, amellyel mintegy háromszázezer katonát tüntettek ki. Ezt, orosz nyelvű felirata szerint, „Budapest elfoglalásáért" adták.

Az ország szovjet megszállását az 1945. január 20-án, Moszkvában megkötött fegyverszüneti egyezmény törvényesítette. Ez elvileg szuverén államnak ismerte el Magyarországot, de a szuverenitás gyakorlati alkalmazását és érvényesítését az egyezmény 18. pontja alapján létrehozott, igen széles hatáskörrel rendelkező és a szovjetek által irányított magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság erősen korlátozta. Hivatalosan a szovjet megszállás időszaka a párizsi békeszerződés (→ 180) 1947. szeptember 15-i hatálybalépésével ért véget. A békeszerződés ugyanis kimondta, hogy az okmány életbelépését követően minden szövetséges haderőt 90 napon belül vissza kell vonni Magyarországról. A szöveg azonban azt a megszorítást is tartalmazta, hogy a Szovjetunió annyi katonát, amennyit az ausztriai szovjet megszállási övezettel való kapcsolattartáshoz szükségesnek lát, „ideiglenesen" továbbra is magyar területen állomásoztathat. Az 1955. május 15-én megkötött osztrák államszerződés értelmében az év végéig nemcsak Ausztria, hanem Magyarország területét is végleg el kellett volna hagyniuk a szovjet egységeknek. Az egy nappal korábban aláírt Varsói Szerződés kiegészítő egyezménye azonban lehetővé tette további itt-tartózkodásukat. Végleges kivonulásuk 1989-ben kezdődött el, az utolsó szovjet katona pedig 1991. június 19-én hagyta el az ország területét. (LBB)

Utolsó csatlós volt Magyarország?

1945-től a hatalomért versengő új politikai erők mindent megtettek azért, hogy elkülönítsék a háború utáni új korszakot a Horthy-korszaktól és a Szálasi-uralomtól. Utóbbiakat tartották ugyanis felelősnek (→ 190) a háborúba lépésért, majd a háborúban való

bennmaradásért. Ezt azzal próbálták kihangsúlyozni, hogy a régi Magyarországot Hitler „utolsó csatlósának" nevezték. Vajon jogosan?

Ha az „utolsó csatlós" kifejezés alatt azt akarjuk érteni, hogy Magyarország volt a háborúban a német oldalon legtovább kitartó állam, akkor nem. Németország 1945. május 7-én írta alá a fegyverletételt az angolszászok előtt, másnap pedig az oroszok főhadiszállásán. Az usztasa horvát állam azonban ennél egy héttel tovább kitartott: csak május 15-én kapitulált, de néhány helyen egészen május 25-éig tartott a fegyveres harc. Japán jóval később, csak 1945. augusztus 15-én jelentette be a kapitulációt, amit hivatalosan szeptember 2-án írtak alá (→ 170).

Ehhez képest Magyarország esete jóval összetettebb. 1944 végétől ugyanis két kormány volt hivatalban. Az ország német megszállás alatt lévő, egyre zsugorodó nyugati felében Szálasi Ferenc kormánya 1944. október 16-ától (→ 154), a szovjetek által elfoglalt keleti országrészben pedig a Debrecenben 1944. december 22-én alakult Ideiglenes Nemzeti Kormány. A Szálasi vezette kormány valóban a végsőkig kitartott a német oldalon: a visszavonuló német hadsereggel együtt menekültek osztrák, illetve bajor területre, s itt érte őket a német fegyverszünet 1945 májusában. A magyar dunai őrnaszádezred május 7-én még harcban állt a Duna osztrák szakaszán. Szálasi kormányát azonban a szövetségesek annyira nem tekintették legitimnek, hogy nem is írattak vele alá fegyverszünetet. A magyar fegyverszünetet az Ideiglenes Nemzeti Kormány ugyanis már 1945. január 20-án aláírta. Az tehát kimondható, hogy nem Magyarország volt az utolsó, aki letette a fegyvert.

Szálasi kormánya – de nem az egész Magyarország! – tehát abból a szempontból jogosan nevezhető a Hitler utolsó csatlósának, hogy valóban az utolsó pillanatig, sőt, még Hitler április 30-i halála után is kitartottak a nácik oldalán a háborúban. A Szálasi-kormány azonban más értelemben is tekinthető „utolsó csatlósnak": ők csatlakoztak utolsóként a németeket támogató politikusok sorához. Magyarország ugyanis 1944 őszén választ elé került: Horthy Miklós kormányzó a háborúból való kiugrás (→ 146) mellett döntött, a német oldalon kitartó politikai erők viszont Szálasi vezetésével és hathatós német segítséggel megpuccsolták a kormányzót. Így az 1944. októ-

ber 16-án alakult Szálasi-kormány volt az utolsó, amely csatlakozott a térség németbarát bábkormányaihoz: a Mussolini vezette Salòi Köztársasághoz (→ 91), az Ante Pavelić vezette usztasa államhoz és a Štefan Tiso vezette fasiszta Szlovák Köztársasághoz. Szálasi és hungarista állama tehát ez alapján jogosan nevezhető Hitler utolsó(ként hatalomra kerülő) csatlósának. (PR)

A győztesek joga?

A szovjet bevonulás és az ezt követő megszállás (→ 161) Magyarországon igen súlyos atrocitásokkal, a lakossággal szemben elkövetett erőszakos cselekedetekkel járt együtt. A bevonulás általában azokon a településeken követelt sok polgári áldozatot, amelyeket a szovjet egységek csak nehéz harcok és súlyos veszteségek árán foglaltak el (→ 156), vagy ott, ahol továbbvezénylésük előtt hosszabban időztek. A Veszprém megyei Olaszfaluban például, ahol a németek egy ideig sikeresen tartóztatták fel a szovjet előrenyomulást, a bevonuló szovjet csapatok 1945. március végén több mint harminc polgári személyt legyilkoltak. Katonáik halála miatt sok más esetben is ártatlan embereken „álltak bosszút", így például 1944 októberében a Szolnokhoz közeli Tószegen vagy a nyírbátori kistérségben fekvő Encsencs községben.

Az erőszakos cselekedetek közül az egyik legsúlyosabb a tömeges nemi erőszak volt. Ez hosszú évtizedeken át politikai és személyes okok miatt tabutémának, illetve elhallgatott, kibeszéletlen traumának számított. Akárcsak a többi erőszakos cselekedet esetében, itt is nagy különbségek voltak az egyes katonai egységek viselkedése között. Akadt olyan parancsnok, aki saját kezűleg lőtte le a nemi erőszakot elkövető katonát, de olyan is, aki élen járt az erőszakban. Nem tudjuk pontosan a megerőszakolt nők számát, Pető Andrea százezres nagyságrendet említ. Volt, aki önfeláldozó módon kelt a szovjet katonák által megtámadott nők védelmére, mint például Apor Vilmos győri püspök, de számos férj és apa is életét áldozta felesége vagy gyermekei megmentése érdekében.

A háborús viszonyok miatti szűkös forrásadottságok ellenére számos korabeli magyar dokumentum szól az elkövetett atrocitásokról. Az iratok tanúsága szerint a közbiztonság állapota vidékenként vál-

tozott. Ugrásszerűen megnövelte az atrocitások számát, ha a katonák nagy mennyiségű szeszes italra leltek, mivel a kilengések jelentős részét ittasan követték el. Sokat számított, hogy a település félreeső, eldugottabb helyen feküdt-e, vagy pedig a főbb közlekedési útvonalak mentén. Ez utóbbi esetben az ott élők kiszolgáltatottabb helyzetbe kerültek, és jobban ki voltak téve a katonák önkényeskedésének. Budapesten 1945 tavaszán rendkívül rossz volt a közbiztonság. Ittas szovjet katonák és katonaszökevények – gyakran a helyi alvilággal szövetkezve – számos erőszakos cselekedetet követtek el. Napi szintűek voltak a gyilkosságok, betörések, rablások, „vetkőztetések" – azaz a járókelők ruháiktól való megfosztása –, és az őrt álló rendőröket is gyakran megtámadták. A szovjet katonák számos otthonba behatoltak, és főleg ruházatot, élelmiszert, értéktárgyakat vittek el. Ekkor vált a magyar szleng részévé a „zabrálás" (az orosz „zabráty", azaz lopni szóból) és a „davaj csaszi" („ide az órát!") kifejezés.

A nők megbecstelenítését, erőszakot, rablásokat, fosztogatásokat – egyes vélekedésekkel szemben – nem tervezték meg előre, nem valamiféle hosszú távú szovjet politikai koncepció részeként történtek, és olyan dokumentum sem maradt fenn, amely elrendelte volna azokat. Az esetek többsége a Malinovszkij marsall parancsnoksága alatt álló 2. Ukrán Front katonáinak fegyelmezetlensége, mértéktelen alkoholfogyasztása miatt következett be. A katonákat ezenkívül feltüzelte a Magyarország területén folytatott rendkívül elkeseredett küzdelem, és a lakossághoz gyakran ellenségesen viszonyultak. Viselkedésük ugyanakkor kiszámíthatatlan volt: megesett, hogy összebarátkoztak egy családdal, cukrot, almát adtak a gyermeknek, később pedig ötletszerűen visszatértek és kirabolták ugyanazt a családot.

Az erőszakoskodó katonákat a legtöbb esetben nem vonták felelősségre. A Vörös Hadsereg atrocitásai ellen csak igen mérsékelt eredménnyel lehetett panaszt tenni, és gyakran magát a panasztevőt tartóztatták le. A szovjet katonák viselkedése egy idő után már a legfelsőbb vezetés számára is kínossá vált, ezért 1945 januárjától sorozatban adtak ki parancsokat, amelyek megtiltották a civilek és hadifoglyok bántalmazását. Az erőszakoskodások száma a front elvonulását (→ 144) követő hónapokban fokozatosan csökkent ugyan, de még 1947-ben is volt rá példa. (LBB)

Mit tudunk a hadifogságba esett magyarokról?

A harctéren először tömegesen a 2. hadsereg katonái estek fogságba az 1943. január 13-i szovjet támadás (→ 76) utáni hetekben. Közülük nagyon sokan már a fogság első heteiben elhunytak, az életben maradtak többségének egészségügyi állapota pedig lerombolott, eltetvesedett, és volt, aki súlyos fagyási sérüléseket szenvedett. A hadifoglyok átvételére és fogadására a szovjetek háromszintes táborrendszert hoztak létre. A foglyokat a front közelében található felvevőpontokról az arcvonaltól 50-70 km távolságra fekvő gyűjtőpontokra, innen a még távolabbi gyűjtőtáborokba, végül pedig az ország belsejében felállított munkatáborokba szállították. A harctéren foglyul ejtett katonák pontos számát nem ismerjük. A Honvédelmi Minisztérium a háború után 600 ezerre becsülte a hadifogságba esett magyarok számát. A civil foglyokkal együtt Stark Tamás szerint a szovjet fogságba esett, illetve elhurcolt magyarok teljes száma elérheti a 700 ezret is. (→ 172)

A második világháború ideje alatt és az azt követő hónapokban a katonákon kívül jelentős számú civil lakos is szovjet hadifogságba került. Elhurcolásuk hátterében elsősorban a Szovjetunió óriási munkaerő-szükséglete állt: a Szovjetuniónak mintegy 27-30 millió fő volt a háborús embervesztesége, többmilliós létszámú hadsereget tartott fenn, és újjá kellett építenie a harcok során lerombolt európai országrészt. A Magyarországról 1944-1945-ben szovjet hadifogságba hurcolt polgári személyek (munkaképes férfiak) számát - a mai Magyarország területére vonatkoztatva - Varga Éva Mária 100-110 ezer, míg Bognár Zalán 150-170 ezer főre becsüli. Nagy részüket a szovjet szervek igazoltatás vagy „málenkij robot" („malenykaja rabota", azaz „kis munka") ürügyén találomra fogdosták össze az utcán és az óvóhelyeken, vagy otthonaikból vitték el őket. A harctéren fogságba esett katonákkal együtt őket is a szovjet táborokba szállították. Sokan közülük azonban el sem jutottak odáig, mivel vagy útközben, vagy a magyarországi gyűjtő-, illetve a romániai átmeneti fogolytáborokban pusztultak el.

A táborok általában a Szovjetunió európai részén, leginkább a Donyec-medencében helyezkedtek el, továbbá a Krím-félszigeten lévő szén- és vasércbányák közelében, az Urál hegységben, de a

Kaukázus vidékére és Baskíriába is szállítottak hadifoglyokat. Igen kemény, gyakorlatilag rabszolgamunkát kellett végezniük, élelmezésük és higiéniai körülményeik pedig rendkívül silányak voltak. Az életben maradt magyar hadifoglyok többsége - hivatalos szovjet adatok szerint közel 420 ezer személy - 1948 végéig tért haza, mások 1950–1953 között, de volt, aki csak 1956-ban szabadult. 1945-ben a kollektív bűnösség elve alapján mintegy 32 ezer német nemzetiségű (→ 97) vagy annak minősített munkaképes férfit és nőt is elhurcoltak a Szovjetunióba kényszermunkára. Őket nem véletlenszerűen, hanem előzetesen összeállított névjegyzékek alapján fogdosták össze.

A nyugati hadifogságba esett magyaroknak általában elviselhetőbb volt a sorsuk, mint azoknak, akik szovjet táborokba kerültek. Markáns különbségek észlelhetők ugyanakkor az amerikai, a francia és az angol hadifogolytáborok között, de a táborviszonyok időben is változtak, továbbá az is számított, hogy egyazon megszállási övezeten belül hol volt a tábor. Az amerikai fogságba esett személyeket többnyire szabad ég alatt, átmeneti lágerekben vagy sátortáborokban összezsúfolva tartották fogva, az ellátás pedig gyenge volt. Ennél jóval humánusabb körülmények voltak például a bajorországi Pockingban felállított hadifogoly- és tranzittáborban, vagy az osztrák területen lévő, szintén amerikaiak által fenntartott táborokban. A francia lágerekben az amerikaiakénál sokkal barátságtalanabb állapotok uralkodtak: a foglyok gyakran embertelen körülmények között éltek, és az őrök nemegyszer kegyetlenkedtek velük. Az angol hadifogolytáborokban voltak a legemberségesebb viszonyok: az ellenőrzés laza volt, így a foglyok viszonylag szabadon mozoghattak. A nyugati hadifogságba esett 300–350 ezer személy, köztük mintegy 60 ezer leventekorú fiatal (→ 32) hazaszállítása már 1945 augusztusában elkezdődött, és 1947 végére befejeződött. Nagyjából kétszázezren tértek haza, a többiek politikai vagy egyéb okokból külföldön maradtak, vagy a táborokban, kórházakban meghaltak. (LBB)

Le kellett dobni az atombombát?

1945. július 16-án Új-Mexikóban végrehajtották az első sikeres kísérleti atombomba-robbantást, éppen akkor, amikor Potsdamban megkezdődött Truman, Churchill és Sztálin konferenciája.

Truman meg is jegyezte Sztálinnak, hogy rendelkeznek egy csodafegyverrel. Az amerikaiak már évekkel ezelőtt megkezdték az erre irányuló kutatásokat, amelynek a Manhattan Project fedőnevet adták. A kutatásokban Albert Einsteinen, Robert Oppenheimeren és Enrico Fermin kívül Szilárd Leó, Teller Ede és Wigner Jenő magyar származású fizikusok (→ 174) is részt vettek.

Maga a project egy Szilárd és Einstein által 1939-ben Roosevelt elnöknek írt levélből indult, amely később egy 130 ezer főt foglalkoztató szervezetté nőtte ki magát. Bár a fegyvert eredetileg Németország ellen fejlesztették ki, az 1945 májusában összeülő magas rangú Ideiglenes Bizottság javaslatára Japán (→ 72) ellen vetették be. Hadászati alkalmazása ellen hetven tudós, élükön Szilárd Leóval – a róla elnevezett „Szilárd petícióban" – írásban is tiltakozott.

Harry S. Truman azonban meghozta a döntést, amelynek nyomán 1945. augusztus 6-án az Enola Gay elnevezésű B-29 bombázóról Hirosimára az uránbombát (Little Boy), majd 9-én Nagaszakira Bockscar becenevű bombázóról a plutóniumbombát (Fat Man) dobták le, több mint 200 ezer ember halálát okozva ezzel. Hirohitó császár augusztus 15-én rádióbeszédében bejelentette, hogy a „minden eddiginél kegyetlenebb bomba (...) az oka" annak, hogy elrendelte „a hatalmak közös nyilatkozatának elfogadását." A világ ezt már kapitulációnak értette, bár a „megadás" szót az uralkodó gondosan elkerülte népe előtt. Beszédében mindössze arra utalt, hogy csupán aláírnak egy okmányt, amelyet nélkülük készítettek elő.

A fegyver bevetésének indokai közt az Ideiglenes Bizottság egyaránt vizsgálta annak katonai és politikai előnyeit. Katonai szempontból elsősorban az emberveszteségek minimalizálásán volt a hangsúly, mivel egyes becslések szerint egy erőszakos partraszállás Japán négy fő – legnagyobb – szigetein akár kétmillió amerikai életet is követelhetett volna. Ezt az Ivo Dzsima-i és az okinavai harcok okán gondolhatták. Előbbi sziget olyan kicsi, hogy a partvonala mentén egy tengerészgyalogos mintegy két és fél óra alatt akár körbe is tudta volna futni. Mégis 26 ezer főt vesztettek, míg felszámolták a 22 ezer fős védelmet. A japán katonák még 95%-os veszteségnél sem adták meg magukat, ami példa nélküli a történelemben. (Viszonyításként: Hérodotosz beszámolói szerint i. e. 480-ban a méltán híres Thermopülai szorosnál a görögök 70%-os veszteségnél vonultak vissza.)

Az okinavai harcok pedig még ettől is rémisztőbbek voltak. A szövetségesek élőerőben mért vesztesége (halott és sebesült) elérte a 65 ezer főt. A japán veszteségre csak becslések vannak, de a legvalószínűbb, hogy meghaladta a 230 ezer halálos áldozatot: körülbelül 80 ezer japán katona és 150 ezer helyi lakos – ebből 40 ezer kényszersorozott milicista – is életét vesztette. Utóbbi a teljes lakosság 35%-a, ami a 75 milliós négy fő szigetre vetítve felfoghatatlan áldozatot jelentett volna. Sokan nem is a harcokban estek el, hanem a közelgő vereség okán öngyilkosságot követtek el. Ez a szamurájok normarendszerére, a *busidó* törvényeire vezethető vissza, miszerint a megadás nagyobb szégyen a halálnál.

Az Ideiglenes Bizottság a politikai következmények közt számolt a Szovjetunió reakciójával is. Washingtonnak szüksége volt valamire, amivel a túlságosan megerősödő Sztálint sakkban lehet tartani. Az atomfegyvert alkalmasnak találták arra, hogy az elképesztő méreteket öltő szovjet szárazföldi haderőt ellensúlyozza. Az atomcsapás egy üzenet volt, de nem a japánoknak – sokkal inkább a szovjeteknek. A két város – és Japán – így eljátszotta a kísérleti nyúl és a demonstrációs kellék szerepét.

Szerencsére a világháború hamarabb véget ért, minthogy az emberiség feltalálta volna a nukleáris töltettel ellátott interkontinentális rakétát. Az atomcsapások hatásának ismerete hozzájárult ahhoz, hogy a hidegháború alatt a vezetők jobban átgondolják lépéseiket és ellenlépéseiket, nehogy előidézzék a harmadik világégést, ami minden bizonnyal az emberi civilizáció utolsó háborúja lett volna. (KL)

Mikor ért véget a háború?

Európában a németek 1945. május 7-én Reimsben, illetve május 8-án éjszaka a Berlin melletti Karlhorstban írták alá a kapitulációs okmányt, amely május 8-án éjszaka lépett hatályba, viszont az időeltolódás miatt Moszkvában ekkor már 9-e volt (ezért itt 9-e lett a győzelem napja). Ázsiában viszont szeptember 2-án ért véget a háború, amikor a Japán Császárság aláírta a feltétel nélküli megadásról szóló iratot (→ 168). Ezzel a hat éven keresztül tomboló világégés véget ért. Ezek a hivatalos dátumok, de hogy valójában mikor

ért véget a háború, azt mégsem olyan egyszerű megállapítani, mint elsőre gondolnánk.

Regionális szinten például egyáltalán nem működnek a fenti dátumok: Prágában csak május 12-én fejeződtek be a harcok, az utolsó német egységek pedig Jugoszlávia területén adták meg magukat május 15-én (→ 163). Magyarország területén hivatalosan április 4-én ért véget a világháború. Ez az időpont nem jelent mást, minthogy ekkor került a Vörös Hadsereg kezébe az „utolsó" önálló magyar település. Később ezen a napon ünnepelték a felszabadulás napját; az utolsó négyzetméter viszont április 12-én a Pinkamindszenthez tartozó Kapuy- és Dénes-majornál került szovjet kézre (→ 144).

Ha a háború végét a diplomácia perspektívájából nézzük, akkor a fegyverszünetek megkötésének dátumát is tekinthetjük egyfajta lezárásnak – amit Magyarország Ideiglenes Kormánya 1945. január 20-án írt alá Moszkvában, viszont csak február 9-én hirdetett ki, a későbbi Nemzetgyűlés pedig csak 1946. szeptember 16-án az V. törvénnyel cikkelyezett be.

A háború végét nem ahhoz a ponthoz kell kötni, amikor a fegyverek elhallgatnak; sokkal inkább ahhoz, amit a béke kezdetének tekinthetünk. Európa további sorsáról a Potsdamban összehívott konferencia (1945. július 17.–augusztus 2.) és a párizsi békekonferencia (1946. július 29.–október 15.) tárgyalásai döntöttek. Magyarország a többi vesztes országgal együtt, 1947. február 10-én írta alá a békeszerződést Párizsban (→ 180). A valóságban azonban ez a dátum nem jelent többet, mint hogy néhány neves ember díszes külsőségek közt aláírt egy rendelkezéseket tartalmazó iratot. Jelentőségteljesebb dátum lehetne, amikor ezt az iratot az 1947. évi XVIII. törvénycikk kihirdetésével elkezdték végrehajtani: a leszereléseket, a lakosságcserét, vagy a három Pozsony környéki falu (Oroszvár, Horvátjárfalu, Dunacsún) elcsatolását. Vagy éppen a háborús jóvátétel (→ 183) kifizetését a Szovjetuniónak, Csehszlovákiának és Jugoszláviának, amelyek végleges teljesítését 1964-ben fejezte be a Magyar Népköztársaság.

A fentiek makroszinten, tehát az ország egészére nézve tárgyalják a háború végét. Viszont mikroszinten, ott, ahol a hétköznapi emberek élnek, a háború végét teljesen más megvilágításból kell néznünk. Az egyén (legyen katona vagy civil) perspektívájából változó, hogy mikor van a háború vége. Voltak, akik a hivatalos felszabadulás dátuma

előtt vagy esetleg után kerültek (hadi)fogságba, majd elszállításra szovjet munkatáborokba (→ 167). Nekik a háború végét a kiszabadulásuk jelenthette. Így a királyi honvéderő utolsó „hadifogságból" szabadult katonája Toma András, aki 2000. augusztus 11-én térhetett haza; vagy a japán Onoda Hiroo, aki Fülöp-szigetek egyikén egészen 1974. március 11-ig tartotta az őrhelyét, és csak akkor adta meg magát, amikor egykori felettese ezt személyesen adta neki parancsba.

Lélektani értelemben még nehezebb kijelölni a háború végét. Akik átélték a harcok borzalmait, azok évekig szenvedtek a poszttraumás stressz szindrómától, és még évtizedekkel később sem szabadultak emlékeiktől. Itt kell még megemlítenünk azokat az embereket, akik családtagjukat veszítették el a háborúban vagy erőszak áldozatává váltak. Ők valószínűleg sosem felejtették el a történteket. (KL)

Hány magyar áldozata volt a háborúnak?

Magyarország háborús emberveszteségét nem lehet pontosan megállapítani. Ennek oka egyrészt az, hogy a részadatok pontatlanok, másrészt az újabban hozzáférhető, leginkább a szovjet fogságba került magyarok sorsával kapcsolatos források feldolgozása még folyamatban van. A Honvédelmi Minisztérium a világháború után, a párizsi béketárgyalásokra készülve a veszteségi és nyilvántartási osztályok jelentései alapján összegezte a katonai veszteségeket. Az 1945 novemberében összeállított jelentés szerint az 1941. június 26. és az 1944. október 31. közötti időszakban elszenvedett összveszteség 256 431 fő, ebből 37 490 volt az elesettek, 88 296 a sebesültek, 5 755 az ismert hadifoglyok és 124 890 az eltűntek száma. Mivel mind az eltűntek, mind a hadifogságba esettek túlnyomó részét is halottnak kell tekintenünk, az elesett honvédek és munkaszolgálatosok teljes száma elérheti a 140 ezer főt. Az 1944 novemberétől 1945 áprilisáig tartó öt háborús hónap katonaáldozatairól nem készült összesítés. A rendelkezésre álló részadatok alapján az 1944. november 1. után a háború végéig elszenvedett veszteség 60–70 ezer fő lehet. Így az 1944. október 31-ig regisztrált 256 ezer fős összveszteség 300 ezer fölé emelkedik. Az utolsó hadműveletek áldozataival együtt az elesettek és a háború befejezése előtt meghalt hadifoglyok száma megközelíti a 160 ezer főt.

A polgári lakosság veszteségeit a Központi Statisztikai Hivatal 1945 júniusában mérte fel. A Magyar Statisztikai Szemle 1946. évi első számában közölt összefoglaló jelentés szerint az ország háború utáni területén a háborús cselekmények, a légitámadások és a földi harcok következtében 44 490-en vesztették életüket. A legsúlyosabb veszteségeket Budapest lakossága szenvedte el. A Központi Statisztikai Hivatal jelentése szerint a háborús halálesetek száma 8568 volt.

A második világháború – a korábbi háborúktól eltérően – nem csak katonai célokért folyt. A nemzetiszocialista Németország a faji gondolat jegyében külön háborút folytatott a zsidóság ellen. A holokauszt magyar áldozatainak számára a háború előtti és utáni létszámadatok különbségéből következtethetünk. Az izraelita vallásúak száma Magyarország 1941-es területén 725 ezer fő volt, de az üldöztetés további 57–100 ezer embert érintett, mert a II. és a III. zsidótörvény – a magyar hagyománnyal és statisztikai gyakorlattal ellentétben – nem vallási, hanem faji alapon határozta meg, hogy ki számít zsidónak (→ 19). A háború után készített összeírások és felmérések alapján 1946-ban, az ország jelenlegi területén a túlélő népesség számát a Központi Statisztikai Hivatal vezető munkatársai 220 ezer és 260 ezer főre becsülték. Ugyanebben az időszakban különböző zsidó szervezetek 44 ezer erdélyi, 20 ezer kárpátaljai, 10 ezer felvidéki és 4 ezer délvidéki túlélőt tartottak nyilván. A háború alatti területet (→ 48) figyelembe véve tehát a túlélők száma 300 ezer és 340 ezer között volt. Az 1941. évi zsidónak minősített népesség ugyancsak tág határok között megadott számát figyelembe véve a veszteségekről megalapozottan csak annyi mondható, hogy a zsidóság ellen folytatott megsemmisítő háborúnak mintegy félmillió magyarországi áldozata volt. (→ 178)

A veszteségek további forrása a szovjet hadifogság volt, ami nemcsak a katonákat, hanem a civileket is érintette. A Honvédelmi Minisztérium 1946 szeptemberében készített jelentése 600 ezerre becsülte a katonaként nyilvántartott, szovjet fogságba esett magyarok számát. Meg kell itt jegyezni, hogy a magyar haderő a háború utolsó hónapjaiban részben felbomlott, ezért sok, alakulatát elhagyó, otthonába visszatérő katona civilként került szovjet fogságba. A 600 ezres adat őket is tartalmazza. A Honvédelmi Minisztérium becslését megerősítik a Szovjetunió Belügyi Népbiztossága Hadi-

fogoly- és Internáltügyi Főigazgatósága által készített kimutatások is. A korabeli forrásokban szereplő összegző adatok azonban nem tartalmazzák az összes elhurcolt civilt, főleg azokat, akiket Erdélyből és a Kárpátaljáról szállítottak a Szovjetunióba. Velük együtt a szovjet fogságba került magyarok és magyarországi németek teljes száma elérheti a 700 ezret. A közelmúltban 682 ezer magyar fogoly személyi kartonja érkezett Oroszországból a Magyar Nemzeti Levéltárba. Ez a szám sem azonos a magyar foglyok teljes számával, mivel – mint a feldolgozás során kiderült – több fogolyról 2-3 karton is készült. A Debreceni Hadifogoly Átvevő Bizottság jegyzőkönyvei, valamint a szovjet Hadifogoly- és Internáltügyi Főigazgatóság jelentései alapján a szabadon bocsátott, hazatért foglyok száma mintegy 400-420 ezerre tehető. Mivel a teljes fogolynépesség akár 700 ezer is lehetett, több mint harmaduk a szovjet fogság áldozata lett (→ 167).

A fenti adatok alapján összességében megállapítható, hogy a háború alatti területre számítva 900 ezernél több, de egymilliónál kevesebb magyar halálos áldozata volt a háborúnak (ez az 1941-es összlakosság kb. 6,4-7,1 százaléka). Ezt az eredményt nem torzítja lényegesen az a tény, hogy a harcok, a hadifogság és a holokauszt áldozatainak számbavételénél közölt adatok között szükségszerűen van némi átfedés. Az ország akkori népességét és területét figyelembe véve arányaiban ennél nagyobb veszteséget csak Lengyelország, Németország és Jugoszlávia szenvedett el. A második világháború demográfiai hatásai – a holokauszt, a harcok során, a szovjet fogságban, a németek kitelepítése, a szlovákok távozása és a nyugati irányú menekülés és kivándorlás – következtében előálló népességcsökkenést részben ellensúlyozta a határon túlról – Kárpátaljáról, Erdélyből, Délvidékről és a Felvidékről – érkező menekültek és áttelepítettek tömege. Tehát az ország népessége a jelenlegi területet figyelembe véve nem csupán csökkent, hanem részben ki is cserélődött. (ST)

Kik a magyarországi holokauszt leghíresebb áldozatai?

Először is kezdjük azzal, hogy maga a kérdésfeltevés vitatható, erkölcsi szempontból is, és mert csakis szubjektív válasz adható rá. Ha ismert áldozatokról esik szó, akkor azt az érzetet kelthetjük az olvasóban, hogy a kevésbé ismert emberek halála nem akkora tragé-

dia. Azonban a holokauszt minden áldozatának halála ugyanolyan súlyú tragédia; minden ember külön univerzum; „aki elpusztít egy életet, egy egész világot pusztít el".

A második probléma a címben szereplő kérdés megválaszolásával az, hogy mindig az adott szerző vagy előadó határozza meg, hogy kit tekint leghíresebb áldozatnak. Az egyik lehetséges szubjektív válaszunk a címben feltett kérdésre Radnóti Miklós lehet. Választásunkat az indokolja, hogy az elmúlt több mint fél évszázadban az irodalmi kánon egyik kiemelkedő személyiségévé emelkedett, akinek életét és munkásságát a közoktatás majd' minden szegmensében tanítják a felnövekvő generációknak. Az ő sorsa nagyban alátámasztja azt a nézetet, hogy a holokauszt során a megsemmisítésre ítélt zsidóknak nem voltak valódi választásai. A nácik és szövetségeseik által kialakított deprivációs spirál (a zsidók fokozatos megfosztása először jogaiktól, vagyonuktól, szabadságuktól, emberi méltóságuktól, végül az életüktől is) egyre inkább elnyelte őket, egészen a teljes megsemmisítésig.

Közismert, hogy Radnóti asszimilált zsidó családban született, gyakorlatilag semmiféle zsidó identitással nem rendelkezett (→ 19). Költő és műfordító lett, akinek a magyar kultúra, a magyar nyelv az identitása, mint ahogy a magyarországi zsidóság jelentős része a magyar kultúra részesévé és gyakran alakítójává is vált. Radnóti tragédiája azt is megmutatja, hogy a kultúra nem képes megvédeni a benne bízókat a barbárságtól. A költő sokáig naplót vezetett, önreflexív bejegyzései jobban megvilágítják a történelmi eseményeket. Amikor egy magyar honvéd kopaszra nyíratta, befejezte a naplóírást. Csupán költői eszközei maradtak meg számára. 1943 májusában, a 33. születésnapját követően katolizált (Sík Sándor piarista papköltő keresztelte meg). Belső meggyőződésből változtatta meg a vallását. Abban az időben ettől gyakorlati hasznot – felmentést a rá vonatkozó korlátozások alól – már nem remélhetett.

A jogfosztott és többszörösen megalázott költő írta meg a magyar szülőföld legmegragadóbb versét – ez a *Nem tudhatom*.... Utolsó munkaszolgálata (→ 55, 158) alól lett volna lehetősége kivonni magát, de nem tette. Morálisan nem tartotta vállalhatónak, hogy ne vállalja a sorsközösséget. A munkatáborban és az erőltetett menet során írt versei tükrözik a humanizmus és a barbárság küzdelmét, amelyben az utóbbi diadalmaskodott.

Beszélni kell a kérdésfeltevés kapcsán továbbá arról, hogy nem csak azokat tekinthetjük a holokauszt áldozatainak, akik életüket vesztették a soában, hanem azokat is, akik átélték és túlélték. A soá súlyosabb, sokrétűbb trauma, mint amivel a háború során a többség szembesült. A kommunizmus idején nem beszélhettek róla nyilvánosan, és talán nem is akartak, hiszen a trauma elfojtása, elhallgatása általános megküzdési stratégia volt a túlélők körében (→ 139).

Végül álljon itt a teljesség igénye nélkül néhány olyan név, akiket a legismertebbeknek tekinthetünk a magyarországi holokauszt áldozatai közül. Életét vesztette Arany Dániel (matematikus), Bródy Imre (fizikus), Ney Dávid (operaénekes), Rejtő Jenő (író, → 106), Richter Gedeon (gyógyszerész), Sárközi György (szerkesztő, író), Szerb Antal (író), Vándor Sándor (kórusvezető). Túlélte és életművét folytatni tudta Fejér Lipót (matematikus), Hajós Alfréd (sportoló–építész), Kalmár László (matematikus), Kertész Imre (író); az emigrációt választók között említhetjük Neumann János, Szilárd Leó, Teller Ede, Wigner Jenő fizikusokat (→ 168). (PT)

„Többen jöttek haza, mint ahányan elmentek"?

A címben szereplő kérdés egy olyan abszurd antiszemita megnyilvánulás, amely időről időre felmerül, vagy éppen az, hogy a zsidók még a deportálással is jól jártak. Abszurd antiszemita megnyilvánulásokról szólva pedig meg kell említenünk a pogromokat a második világháború után. 1946 májusában számos településen elterjedt a vád, hogy a zsidók kisgyerekeket raboltak el, akiket meggyilkoltak, húsukat pedig szalámiba töltötték. Ez a vérvád; a másik vád a feketézés és árdrágítás volt, amelynek az alapját a háború utáni áruhiány következtében létrejött feketepiac adta. Ezenfelül a népbírósági számonkérés is pogromok és zsidóellenes zavargások kitöréséhez vezetett.

Tulajdonképpen ennek a három vádnak a kombinációja valósult meg Kunmadarason 1946 májusának végén. Nagy János helyi református tanítót, aki korábban leventeoktató (→ 32) is volt, május 20-án beidézték Karcagra másodfokú tárgyalására. Több száz fős, a tanítóval szimpatizáló tömeg kísérte el. A rendőrség visszafordította a csoportot a város határában, akik feltüzelt hangulatban tértek haza.

Az ipartestület épületében gyülekeztek és igyekeztek megfélemlíteni és vallomásuk visszavonására sarkallni a vád tanúit. Többeket bántalmaztak közülük. Másnap, a heti piac napján egy főként asszonyokból álló tömeg megtámadta a zsidó árusokat, akiket árdrágítással vádoltak. Felkapták a hírt, hogy a zsidók Karcagon szalámit készítettek keresztény gyerekekből. A hiszterizált tömeg tombolását a helyi karhatalom nem tudta – és talán nem is akarta – megfékezni. Három olyan zsidó embert gyilkoltak meg, akik deportálások túlélői voltak. A következő hónapokban és években az ország számos pontján került sor hasonló erőszakos cselekedetekre.

A félelmet, amivel a háború után a magyar lakosság többsége az elhurcolt zsidók hazatéréséhez viszonyult, nagyon pontosan illusztrálja Török Ferenc *1945* című filmje, amely Szántó T. Gábor azonos című novellája alapján készült. Nem felejthetjük el, hogy a helyi lakosság nagyon sok ingó és ingatlan vagyontárgyat vett el a deportáltaktól. Az elhurcolás előtt álló zsidóknak látniuk kellett, ahogy a helyiek kifosztják üresen maradt házaikat, vagy bizonyos szolgáltatásokért (élelmiszer, szállítás) csillagászati árakat kérnek (→ 119). A háború végén hazatérő túlélők emiatt nagyon gyakran ellenséges légkörrel találkoztak. Személyes holmijukat a szomszédoknál látták viszont, ingatlanjaikban mások laktak, akik semmi jelét nem mutatták, hogy örömmel visszaszolgáltatnák ezeket a korábbi tulajdonosoknak, sőt, igyekeztek a visszatérőket elüldözni, kiutálni.

A holokauszt után visszatérő zsidók támogatták a háborús bűnökért felelős személyek felkutatását és megbüntetését (→ 190). Közülük sokan jelentkeztek a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztályának (ÁVO) kötelékébe, amelynek egyik feladata éppen ez volt. Számos elkövetőt így sikerült elfogni. Többek között a Radnóti Miklós (→ 174) és társainak kivégzéséért felelős Tálas Andrást is egy, az ÁVO kötelékében szolgáló túlélő fedezte fel. Ugyanakkor nem tekinthetjük e szervezetet valamiféle „zsidó bosszú" eszközének, hiszen a túlélők célja az igazságszolgáltatás volt.

Kárpótolta-e a magyar állam a holokausztért a zsidóságot? Azt kell mondanunk, hogy nem történt valós kárpótlás. 1945-ben létrehozták az Elhagyott Javak Kormánybiztosságát, amelynek többek között feladata lett volna az elhurcoltak felkutatása és anyagi megsegítése. Ez nem volt igazán hatékony, ezért 1947-ben megszületett

az Országos Zsidó Helyreállítási Alap (OZSHA), amely igyekezett minél több vagyoni értéket visszaszerezni az eltulajdonítóktól. A történelem azonban ismét közbeszólt: az államosítások elérték az OZSHA-t is. Emiatt a magyar állam a háborút követően semmilyen anyagi eszközzel nem segítette a túlélőket. Csak 1997-ben jött létre a Magyar Zsidó Örökség Közalapítvány (MAZSÖK), amelynek a fél évszázaddal korábbi békeszerződésben előírt kötelezettségek teljesítésének lebonyolítása lett volna a feladata. De a holokauszt áldozatainak teljes vagyonát már nem lehetett visszaszerezni, nem is élt már sok esetben, akinek vissza lehetett volna szolgáltatni. Mit kaptak tehát a túlélők? A kommunizmus éveiben csak külföldi szervezetektől kaptak egyszeri anyagi támogatást. 1997-ben pedig a magyar állam kevesebb mint 3000 forintnyi, életük végéig folyósított havi támogatást ítélt meg számukra. (PT)

Hogyan kezdhették újra a holokauszt magyarországi túlélői?

A koncentrációs táborok és a pesti gettó felszabadulásának pillanatait nem minden esetben voltak katartikusnak, hiszen a fizikailag és pszichésen egyaránt legyengült emberek nem is tudták teljesen felfogni, hogy a szenvedéseik véget értek. Ezt bizonyítja az is, hogy majdnem mindegyikük hosszú fizikai és lelki rehabilitációra szorult. Volt, aki a felszabadulás pillanatát úgy élte meg, mint amikor az ultrafutó beér a célba. Többéves küzdelmük az életben maradásért hirtelen lezárult, méghozzá sikerrel, meg kellett tehát volna könnyebbülniük. De sokan prózai módon tudtak csak reagálni arra, hogy a buchenwaldi tábor hangosbemondója bejelentette a tábor felszabadulását – például Kertész Imre is: „Rendben, de lesz-e ma este leves?" Miközben Európa a háború végét ünnepelte, a túlélők között az öröm nem volt felhőtlen. Többségük a háború végét követő hónapok során szembesült azzal, mi történt valójában. A ráébredést követően újabb óriási teher várt rájuk: hogyan lehet újrakezdeni? A háború előtti életük folytatásáról szó sem lehetett.

A legradikálisabb válasz azoké volt, akik miután felfogták, mi is történt valójában, öngyilkosok lettek. Mások, miután szembesültek vele, hogy családtagjaik meghaltak, lemondtak a korábbi lakhelyükre való hazatérésről. Nem látták értelmét, hogy az emlékektől fojtogatva

próbálják újraépíteni életüket. A kelet-európai túlélők, bujkálók vagy zsidó partizánok közül sokan a nyugati szövetségesek által megszállt zónák felé indultak. Nem akarták, hogy a szovjetek hazatelepítsék őket, és ismét egy diktatúra uralma alatt kelljen élniük. Az úgynevezett hontalan táborokban élőkért a saját országaik gyakran küldtek küldötteket, hogy hazaszállítsák őket. A magyar túlélők többsége úgy emlékszik, hogy a magyar volt az egyedüli náció, akikért nem érkezett állami küldöttség, hogy a hazatérésüket segítse. Így ők más nemzetek visszatérői között elvegyülve, vagy éppen vonatok tetején utazva tértek „haza". Egy részük azt választotta, hogy valahol máshol kezdi újra az életet: valamelyik nyugat-európai országban vagy a tengerentúlon. Sok ezren választották a megalakuló Izrael Államot is.

Felmerül a kérdés, hogy vajon hány magyar zsidó esett áldozatául a holokausztnak? Ha szigorúan a számokat vizsgáljuk, viszonylagos pontossággal becsülhetünk. Nézzük azt, amit tudunk: a holokauszt előtti utolsó népszámlálás során, 1941-ben, a visszacsatolt országrészekkel megnövelt területű Magyarországon 782–825 ezer ember minősült zsidónak. Közülük a becslések alapján 57–100 ezren keresztények vagy vallástalanok voltak, ugyanakkor a faji törvények miatt izraelitának minősítették őket. 1941 augusztusában a kamenyec-podolszkiji elődeportálások során mintegy 13 ezer zsidót gyilkoltak meg. (→ 68) Az 1942 januárjában zajló újvidéki „hideg napok" zsidó áldozatainak száma 1100 körül van (→ 50). A munkaszolgálatban 1939–1944 között nagyjából 42 ezer zsidó férfi vesztette életét (→ 55). Az 1944. május–júliusi tömeges deportálások során 437 402 személyt szállítottak el a hatóságok (→ 127). Az Auschwitz-Birkenauba deportáltak mintegy 70-80%-át azonnal a gázkamrákba küldték és meggyilkolták. Novemberben a nyilas kormány nagyjából 50 ezer zsidót adott „kölcsön" a németeknek, akiket gyalogosan, illetve további 18 ezer főt vasúti úton deportáltak a nyugat-magyarországi erődítő munkára (→ 158) és a németországi koncentrációs táborokba. Az erődítő munkának közel 32 ezer áldozata volt. Budapest ostroma során (→ 156) a kivégzések és az éhezés következtében további tízezer fő veszítette életét. Arról nincs adatunk, hogy hányan haltak meg a különböző táborokban és a halálmenetek során, ugyanakkor tudjuk, hogy nagyjából 100 ezren voltak a háború végén a különböző táborokban. Hasonló létszámú volt a Magyarországon

túlélő zsidóság, míg a visszacsatolt, majd 1945-ben újra határon túlra került területeken közel 80 ezer lehetett a túlélők száma. (→ 172). Mindezeket az adatokat és a nem dokumentált áldozatok becsült számát összevetve megállapíthatjuk, hogy a magyarországi zsidóság holokauszt alatti vesztesége 525–560 ezer főt tehet ki. A Yad Vashemben, az áldozatok emléklapjait tartalmazó adatbázisban 527 803 magyar személyt tartanak nyilván. (PT)

Kialkudhattunk volna jobb békét?

A „mi lett volna, ha…" kezdetű kérdések felvetése a történetírás hagyományos álláspontja szerint tudománytalan, és jó esetben is a szépirodalom műfajába tartozik. Mivel azonban a történeti lehetőségek vizsgálata megkönnyíti a múlt feltárását, mégis érdemes feltenni a kérdést: mi történt volna, ha az első bécsi döntés (→ 17) helyett a két vitázó fél 1938 októberében kölcsönösen megegyezik egymással a területátadásban? Vagy megtarthattuk volna-e Észak-Erdélyt (→ 37), esetleg annak egy részét, ha 1941. június 26-án Magyarország nem lép be a szovjetellenes háborúba (→ 60), vagy ha 1944 őszén sikerül Horthy kiugrási kísérlete (→ 146)? Válaszok nincsenek, de az mérlegelhető, hogy a fenti alternatívák megvalósulása mennyiben kínált volna jobb esélyeket Magyarországnak az 1946. július 29-én összeülő párizsi békekonferencián.

Ami az első felvetést illeti: a területi kérdésekről folytatott 1938. októberi magyar–cseh–szlovák tárgyalások megszakadását követően a magyar kormánynak arról kellett döntenie, elfogadja-e a negyedik cseh–szlovák ajánlatot, amelyet október 22-én nyújtottak át. Ez a német külügyminisztérium által kidolgozott ún. Ribbentrop-vonal volt, amelyet a cseh–szlovák kormány némi vita után elfogadott. A javaslat valamivel több mint 11 ezer négyzetkilométernyi területet juttatott volna vissza Magyarországnak, a korábbi cseh–szlovák javaslat kétszeresét, a magyar követelésnek pedig csaknem 80%-át. A magyar kormány a másnapi ülésén megállapította, hogy ez az ajánlat már jelentős mértékben figyelembe veszi az etnikai elvet, de kifogásolta, hogy Pozsony, Nyitra, Kassa, Ungvár és Munkács nem kerülne vissza. Október 24-i válaszában ezért az Imrédy-kormány (→ 70) visszautasította az ajánlatot, és ellenjavaslattal élt, amit

viszont a cseh–szlovák kormány nem fogadott el. Az ezt követő német-olasz döntőbíráskodás végül csak mintegy ezer négyzetkilométerrel nagyobb területet ítélt oda Magyarországnak, és a vitatott öt város közül Pozsony, valamint Nyitra is Cseh–Szlovákiában maradt. Az első bécsi döntést (→ 17) a nyugati nagyhatalmak kezdetben elismerték ugyan, de a második világháború idején - részben a velük szövetséges emigráns csehszlovák kormány vezetője, Eduard Beneš erőfeszítései nyomán - az ellenséges államnak számító Magyarországgal szemben Csehszlovákia korábbi határainak helyreállítása mellett foglaltak állást. Ha tehát a magyar kormány elfogadta volna a számára alapvetően kedvező október 22-i ajánlatot, akkor a tengelyhatalmak döntése helyett, némi külső ráhatással ugyan, de mégis kölcsönös megegyezéssel szerezte volna vissza a Felvidék déli, magyarlakta sávját, ez pedig megfelelt volna a három évvel később – a Németországgal és Olaszországgal akkor már hadban álló szövetséges nagyhatalmak képviselői által – aláírt Atlanti Charta azon pontjának, amely szerint nem kívánnak olyan területi változásokat, amelyek nincsenek összhangban az érintett népek szabadon kinyilvánított óhajával. A magyar–cseh–szlovák megegyezés így minden bizonnyal alaposan megnövelte volna annak esélyét, hogy az 1947-es párizsi békeszerződés jóváhagyja ezt a magyar területi gyarapodást.

A második bécsi döntést (→ 37) a Németországgal akkor már élethalál harcot vívó Nagy-Britannia kezdetektől fogva elutasította és diktátumnak tekintette. Moszkva hivatalosan ugyan nem ismerte el a döntést, de támogatta a Romániával szembeni magyar területi követeléseket, egyben rosszallását fejezte ki Berlin felé, hogy nem vonták be a döntéshozatalba. A Szovjetuniót ért német támadás másnapján, 1941. június 23-án Vjacseszlav Molotov szovjet külügyi népbiztos megüzente a magyar kormánynak, hogy a Szovjetuniónak nincs ellenvetése Magyarország Románia kárára megvalósult területi növekedésével szemben. Nem tudhatjuk, később mennyit nyomtak volna a latban Molotov szavai, ha Magyarország akkor kimarad a háborúból. Tény, hogy elég bizonytalan ígéretnek tűnt, de akkor is hiba volt mérlegelés nélkül figyelmen kívül hagyni (→ 66).

Magyarország hadba lépését követően mind a Szovjetunió, mind Magyarország csak akkor számíthatott volna az angolszász nagyhatalmak jóindulatára és támogatására - beleértve a területi kérdést

is -, ha kilép a háborúból vagy visszavonja a keleti fronton harcoló csapatait. Ezek közül egyik feltétel sem teljesült ugyan, Erdély jövőbeli hovatartozása azonban még így is jó ideig nyitott kérdés maradt. A szovjet álláspont még 1944 nyarán sem kristályosodott ki ez ügyben. Moszkva szempontjából a legtöbb érv egész Erdély Romániához való csatolása mellett szólt, de nem zárták ki teljes mértékben a második bécsi döntés érvényben hagyásának, valamint az átmeneti, vagy akár hosszabb időre független Erdély létrehozásának lehetőségét sem. Az 1944. augusztus 23-i sikeres román átállás nyomán azonban fordulat állt be Moszkva álláspontjában: a Romániával 1944. szeptember 12-én megkötött fegyverszüneti egyezmény ugyanis kimondta, hogy „Erdélyt (vagy annak nagyobb részét) Romániának adják vissza, a békeszerződés jóváhagyásától függően". Erdély hovatartozásának kérdése ezzel tehát eldőlt, de az új határvonalak pontos helye még ekkor sem, hiszen a fenti, zárójeles megfogalmazás révén nyitva maradt még némi esély Magyarországnak. Ezzel azonban nem tudtunk élni: a Faragho Gábor tábornok által vezetett magyar küldöttség Horthy beleegyezésével 1944. október 11-én Moszkvában aláírta ugyan az ideiglenes fegyverszüneti megállapodást, de a 15-ére tervezett tényleges átállás (→ 146) csúfos kudarcot vallott. A magyar-román határkérdés a baloldali Petru Groza-kormány 1945. március 6-i bukaresti erőszakos hatalomra juttatásával dőlt el végleg szovjet szempontból. Sztálin az időközben mintegy négy hónapig kvázi-autonómiát élvező Észak-Erdély visszaadásával jutalmazta meg a román baloldalt, és engedélyezte a szovjet és román csapatok nyomában 1944 őszén oda bevonuló, majd néhány hét múlva a – román félkatonai alakulatok által elkövetett súlyos magyarellenes atrocitásokra hivatkozva, de valójában a jobboldali román kormányra gyakorolt nyomásként - kiutasított román közigazgatás újbóli visszatérését. Minimális határkiigazításra ezután is volt még némi kilátás, ugyanis a nyugati hatalmak egy etnikailag igazságosabb országhatár meghúzására törekedtek, mint az első világháború után. A párizsi békekonferencián azonban végül Moszkva tudta érvényesíteni az álláspontját, így lényegében a trianoni határt állították helyre. (LBB)

Mi volt Magyarország és a környező államok második világháború utáni sorsa?

Magyarország és a környező államok második világháború utáni sorsát alapvetően két tényező határozta meg: egyrészt az, hogy vesztes vagy győztes országoknak számítottak-e a második világháború végén, másrészt pedig, hogy Ausztriát kivéve a térség összes állama tartós szovjet befolyás alá került, és így legkésőbb 1949-ig mindenütt megtörtént a kommunista hatalomátvétel, létrejött a „népi demokráciák" tábora. Ami az első szempontot illeti: az általunk vizsgált országok közül Magyarország, Románia, Bulgária a vesztesek, míg Csehszlovákia, Jugoszlávia és Lengyelország a győztesek közé tartozott. Ausztria korabeli megítélése kettős volt: áldozatnak, de egyben háborús felelősnek is tartották. Szövetséges - amerikai, brit, francia és szovjet - megszállás alá került, 1955-ben viszont független és semleges államma nyilvánították.

A három vesztes állam szovjet katonai megszállás alá került. A győztes nagyhatalmak elvileg ugyan szuverén országoknak ismerték el őket, de a békeszerződések megkötéséig a szuverenitás gyakorlati alkalmazását és érvényesítését mind a három államban egy-egy, túlnyomórészt szovjet befolyás alatt álló Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) korlátozta. A fegyverszüneti egyezményt elsőként az 1944. augusztus 23-án a szövetségesek oldalára átállt Románia kötötte meg ugyanazon év szeptember 12-én, Moszkvában. Ez többek között arra kötelezte, hogy hat év alatt - később ezt nyolc évre módosították - 300 millió dollár, áruban törlesztendő jóvátételt fizessen a Szovjetuniónak, ami egyes számítások szerint az ország 1945-ben termelt nemzeti jövedelmének mintegy 55%-át jelentette. Bulgáriát, amely a háború ideje alatt Németország szövetségese volt ugyan, de nem harcolt a Szovjetunió ellen, az 1944. szeptember 28-i fegyverszüneti egyezmény értelmében nem terhelte jóvátétel. Az 1947-es párizsi békeszerződés azonban már 70 millió dollár jóvátételi kötelezettséget írt elő számára, ebből Görögországnak 45 millió, Jugoszláviának 25 millió járt.

Romániához hasonlóan Magyarországnak is 300 millió dollárnyi jóvátételt kellett fizetnie. Az 1945. január 20-án, Moszkvában aláírt fegyverszüneti egyezmény értelmében ebből az összegből 200

millió a Szovjetuniót, 70 millió Jugoszláviát, 30 pedig Csehszlovákiát illette áru formájában. Az eredetileg hat évre szóló fizetési határidőt 1946-ban könnyítésként Magyarország számára is nyolc évre módosították, a szovjet fél pedig 1948 nyarán, amikor már biztosítottnak látta teljes körű befolyását az ország felett, elengedte a még hátralévő jóvátétel felét, 65 millió dollárt, és ugyanígy döntött Románia esetében is. A jóvátétel – és a nemzeti vagyon mintegy 40%-át kitevő háborús károk (→ 188) – mellett további igen súlyos tehertételt jelentett Magyarország számára a megszálló szovjet hadsereg és a magyarországi SZEB ellátásának kötelezettsége a békeszerződés megkötéséig. Ezenkívül törleszteni kellett a Szovjetunió számára a Németországgal szemben fennálló 30 millió dolláros tartozást is, miközben a németekkel szembeni 289 millió dolláros magyar követelést ugyancsak a szovjetek hajtották be. A Szovjetunió tulajdonába mentek át a német kézen lévő magyarországi vállalatok és ingatlanok is. Mindez együtt annyira megterhelte a magyar költségvetést, hogy a forint 1946. augusztusi bevezetése után az első évben a nemzetközi kötelezettségek az összes költségvetési kiadás több mint 39%-át tették ki.

A visszaállított Csehszlovákia és Jugoszlávia, valamint Lengyelország győztes államoknak számítottak ugyan, de a hosszabb-rövidebb ideig tartó szovjet katonai megszállást és a tartósnak bizonyuló szovjet hegemóniát, a szovjet világbirodalomba való betagozódást – a vesztesekhez hasonlóan – ők sem kerülhették el. Sztálin végső célja minden bizonnyal már kezdettől fogva a Vörös Hadsereg által megszállt országok szovjetizálása volt, igaz, egymástól eltérő ütemben. A moszkvai vezetés Lengyelországban, Bulgáriában, Romániában azonnali szovjetizálást sürgetett, Csehszlovákiában, Jugoszláviában és Magyarországon viszont a fokozatosság elvével számolt. (LBB)

Miért nem vonták felelősségre Horthy Miklóst?

A sikertelen kiugrási kísérletet (→ 146) követően a kormányzó és a családja 1945. május elejéig német fogságban élt a bajorországi Weilheimben. A települést az amerikai hadsereg szabadította fel, így Horthy Miklós amerikai hadifogságba került. Május 2. és december 17. között, amíg hadifogságban volt, több alkalommal is

kihallgatták. Eleinte a náci vezetőkről, majd magyar vonatkozású ügyekről kérdezték. Időközben május 17-én Jugoszlávia Horthy kiadatását kérte az újvidéki vérengzés (→ 50) miatt. Sziklay Andor (A. C. Klay), az amerikai titkosszolgálat magyar származású munkatársa kapta a feladatot, hogy gyűjtsön információkat annak eldöntéséhez, hogy Horthyt tanúként vagy vádlottként idézzék-e be a nürnbergi Nemzetközi Katonai Törvényszék elé. Horthy válaszai, amelyeket Sziklay kérdéseire adott, meglehetősen tanulságosak, ahogyan a többi kihallgatásáról készített jegyzőkönyvekben olvasható kijelentései is. Világosan látható ugyanis, hogy az 1919 és 1944 közötti, különösen a második világháború időszakára eső politikai szerepével nem nézett szembe, nem vállalt felelősséget a döntéseiért, önfelmentő magyarázatokat adott, feltehetően nem is volt bűntudata. Rendszeresen elmondta, hogy Magyarország kényszerpályán mozgott, másképpen nem történhettek volna az események, illetve hogy őt nem avatták be döntésekbe, megtévesztették és eltitkoltak előle információkat (→ 66, 109, 113). Sziklay arra a következtetésre jutott, hogy a volt kormányzó nem hazudott, az látszott rajta, hogy őszintén gondolja, amit mond.

Arról, hogy felelősségre vonják-e Horthyt, végül nem a brit és/vagy amerikai kormány döntött, hanem Sztálin. A magyar kommunisták ugyan bíróság elé állították volna, de a szovjet diktátor másképpen döntött. Azért, mert nem kívánt a több mint két évtizeden át nemzeti szimbólumnak számító kormányzóból mártírt faragni. Sztálin döntése London és Washington számára is elfogadható volt, így nem adták ki Jugoszláviának. Nürnbergben is csak tanúként hallgatták meg 1948 márciusának elején, Edmund Veesenmayer (→ 107) perében. Értelemszerűen Magyarországon sem vonták felelősségre. Az új hatalom ehelyett szimbolikus eszközökkel, Horthy Miklós személyének démonizálásával mondott felette ítéletet. Ennek részeként egy „véreskezű" „fasiszta" katonai diktátorként festették le, beillesztve ezzel egy végletesen leegyszerűsített múltszemléletbe.

Ugyan a magyar állam első embere elkerülte a felelősségre vonást, miniszterelnöki, miniszteri és államtitkári szinten ez már nem így történt. Többek között Imrédy Bélát, Bárdossy Lászlót, Sztójay Dömét, Szálasi Ferencet, Baky Lászlót és Endre Lászlót a népbíróság (→ 190) halálra ítélte. Bizonyos értelemben a volt kormányzó

helyett őket vonták felelősségre, szimbolikusan elítélve ezzel a Horthy-korszak egészét. Erre minden bizonnyal Horthy Miklós vád alá helyezése esetében is sor került volna. A volt kormányzó és családja Magyarországra nem térhetett vissza, külföldön, portugáliai emigrációban éltek. (TD)

Miért csak a nácik bűneire emlékezünk, a kommunistákéra miért nem?

A kérdés provokatív, hiszen feltételezi, hogy a 20. század közepének két totalitárius diktatúrájára (→ 9) való emlékezésben különbségek vannak. Gyakran elhangzik, hogy a „csapból is" a holokauszt folyik, miközben „semmit nem hallani" a kommunisták bűneiről. Ez azonban nem igaz.

A középiskolai történelemoktatás tananyagában mindkét totalitárius diktatúra szerepel. Ez azt jelenti, hogy az érettségi vizsgán a diákok mind a nácizmus, mind a kommunizmus témaköréből kaphatnak kérdéseket. A Nemzeti Alaptanterv (NAT) is több évfolyamban követelményként támasztja a diákok (és tanáraik) elé a holokauszt, továbbá a bolsevik ideológia és a sztálini diktatúra megismerését és megismertetését egyaránt. Ebből a szempontból tehát egyáltalán nem igaz, hogy a nácizmus bűneit a kommunizmus rémtetteinek rovására hangsúlyozza a tananyag.

E kérdés kapcsán meg kell néznünk azt is, hogy mennyiben intézményesült e két téma kutatása, feldolgozása, az emlékhelyek kijelölése. Mindkét korszak kutatása és az áldozatok emlékének ápolása állami intézményekben zajlik. A Páva utcában 2004-ben megnyílt Holokauszt Emlékközpontban egy, a magyar felelősséget kidomborító kiállítást láthatunk. Ugyanitt gyűjtemény (tárgyak, dokumentumok) és a témával foglalkozó szakkönyvtár várja azokat, akiket mélyebben érdekel a téma. Az Andrássy út 60.-ban 2002-ben nyílt meg a Terror Háza, amely hivatalosan a totalitárius diktatúrák áldozatainak állít emléket, de hangsúlyosabban foglalkozik a kommunista diktatúra témájával (→ 9). Maga a helyszín emblematikus, hiszen az épületben működött a nyilasok országos központja, Hűség Háza néven, 1945 után pedig egy bő évtizeden keresztül a Belügyminisztérium Államvédelmi Osztálya (ÁVO) és az ebből önállósult Államvédelmi Ható-

ság (ÁVH). A Terror Házához kapcsolódóan, önálló intézményként működik Hódmezővásárhelyen az Emlékpont múzeum. Ez azt mutatja be, hogy milyen hatással volt a kommunista diktatúra vidéken. A kommunizmus bűneiről való emlékezésnek tehát legalább akkora intézményi háttere van, mint a nácizmusénak.

Az emlékezetkultúrában mindkét diktatúrának van önálló emléknapja. A kommunizmus áldozatairól 2001 óta minden év február 25-én emlékezünk meg. A magyar országgyűlés képviselőjét, Kovács Bélát 1947-ben ezen a napon rabolták el a szovjetek. Egy idegen hatalom fegyveresei fogtak le egy mentelmi joggal rendelkező magyar képviselőt. A kommunista diktatúra bűneire való emlékezéshez kapcsolódik Magyarország egyik nemzeti ünnepe is, amikor az 1956-os forradalomra emlékezünk október 23. és november 4. között. A holokauszt magyarországi áldozatairól szintén 2001 óta minden év április 16-án emlékezünk meg. Ez volt 1944-ben a vidéki gettók létrehozásának dátuma, amikor a magyar zsidóság fizikai elkülönítése megkezdődött, közvetlenül megelőzve a deportálásokat. Az ENSZ pedig 2004-ben rendelkezett arról, hogy január 27-én, az auschwitzi táborkomplexum felszabadulásának napján világszerte emlékezzenek meg az áldozatokról. Létezik egy olyan emléknap is, amelyen egyszerre emlékezhetünk a kommunisták és a nácik bűneiről: a totalitárius diktatúrák áldozatainak európai emléknapja, amely augusztus 23-a, a Molotov–Ribbentrop-paktum (→ 11) megkötésének napja. A diktatúrák szövetségkötésének emléknappá nyilvánítását 2011-ben magyar–litván–lengyel kezdeményezésre fogadta el az EU igazságügy-minisztereinek tanácskozása. Mint látjuk, az emléknapok tekintetében is kiegyenlített a két diktatúráról való közbeszéd.

Miért merül fel gyakran mégis a kérdés? Első pillantásra úgy tűnik, mintha a holokauszt témájáról több szó esne, többet foglalkoznának vele a médiában. Mintha könnyebb lenne beszélni róla, mert az elkövetők már nem élnek. A holokauszt után megtörtént, míg a kommunista diktatúra bukása után elmaradt a tettesek büntetőjogi felelősségre vonása. Járnak-kelnek közöttünk olyanok, akik kiszolgálói voltak a puha diktatúrának (vagy akár a keménynek is), ezért nehezebb megszólalni ebben az ügyben. Az ügynöklistákat pedig nem sikerült nyilvánossá tenni – de ez már egy másik kor és másik téma. (PT)

Hogyan veszett el a nemzeti vagyon kétötöde a háborúban?

„Amit Óbudán látok, első pillantásra ijesztő, de ez a látvány minden száz méter után torzabb lesz, valószínűtlenebb... Minden elképzelés erőtlen. Mintha nem is városrészeken át, hanem ásatások között haladna a vándor. [...] a Széll Kálmán-téren döglött villamosok roncsai s aztán feltárul a Vérmező és a Krisztinaváros, a Naphegy és a Vár tetemének látképe [...] a teljes, feltétlen pusztulás", írja Márai Sándor az ostrom után, 1945 márciusában *Budai séta* című cikkében. Budapest több mint száznapos ostromának (→ 156) jól látható következményei – az épületkárok és az összes fővárosi Duna-híd felrobbantása – hűen tükrözik a pusztítást, amely Magyarországot anyagi téren érte a világháborúban. Az ostromot követő összeírás szerint a budapesti épületek háromnegyede megsérült, közel egynegyedük súlyosan, míg 4%-uk teljesen megsemmisült. Ebbe azonban a kisebb, tetőcserép-, vakolat- és üvegkárokat nem számították bele. Sértetlen épület csak elenyésző számban maradt. Az egész országot tekintve 200 ezer lakóház sérült súlyosan vagy semmisült meg teljesen.

Magyarország háború okozta anyagi kára mintegy 22 milliárd pengőre becsülhető az 1938-as, még békeévi értéken. Vagyis a korabeli nemzeti vagyon 40%-a, az éves nemzeti jövedelemnek pedig több mint négyszerese pusztult el a háború következtében. Érdemes ezt összevetni a háború utáni újjáépítés során beruházásra szánt összeggel: az első hároméves tervben (1947–1949) a háborús veszteségnél tizenháromszor kevesebbet tudtak fejlesztésre fordítani.

Ekkora kárt okozott az ország hadszíntérré válása (→ 144): a harcok és bombázások, valamint az, hogy a nyugat felé visszavonuló németek és a menekülő nyilasok igyekeztek minden mozdítható értéket, vagyontárgyat magukkal vinni. Ha pedig erre nem volt lehetőségük, akkor megrongálták, illetve megsemmisítették a stratégiai jelentőségű gyárakat és a nem mozdítható közlekedési infrastruktúrát, így például az összes jelentős Tisza- és Duna-hidat is, hogy lassítsák a szovjet előrenyomulást. Végül a szovjet hadsereg rekvirálásai is növelték az ország anyagi veszteségeit.

A károk az élet minden területére kiterjedtek: az állami és a civil szférára, a vállalatokra és a magánszemélyekre is. A közlekedés

szinte teljes megbénulása – a vasúti mozdonyoknak például csak 16%-a maradt használható – az ország egész gazdasági életére kihatott, jelentősen nehezítve annak újraindítását a harcok lezárulta után. A mezőgazdaság is súlyos károkat szenvedett, főleg az állatállomány (a marhák, sertések, lovak, juhok több mint fele elveszett), de a terménykár is jelentős volt. Ezek, illetve az 1944 őszi és 1945 tavaszi mezőgazdasági munkák elmaradása miatt a tömeges éhínség elkerülése lett az egyik alapvető feladat a háború után; a fent részletezett ingatlankárok pedig lakhatási válságot okoztak. Az ipari termelés és a szolgáltatások is csak nehezen, alacsony színvonalon tudtak újraindulni. Mindenkit érintett az élelmiszer- és iparcikkhiány, a háború után is fennmaradó jegyrendszer és a hihetetlenül gyors, nagyságában máig világelső hiperinfláció. Utóbbihoz hozzájárultak a háborús pusztítás 22 milliárd pengős összegén túl a közvetett károk is, így például az, hogy Magyarországot vesztes államként jóvátétel fizetésére (→ 183) és az itt állomásozó szovjet csapatok ellátására kötelezték.

A világháború utolsó éve tehát olyan (gazdasági) katasztrófát okozott, amely alapvetően határozta meg az 1945 utáni újrakezdést, és amelynek következményei még hosszú éveken, némely esetben évtizedeken át hatottak. Magyarország a háborús keleti front, a kíméletlen német–szovjet hadszíntér részévé vált. E nemzetközi erőtérben a Horthy-korszak hatalmi elitjének természetesen csak korlátozott mozgástere volt, de mégis felelősséggel tartozott azért, hogy az adott nemzetközi konfliktusban Magyarország mikor és hogyan vesz részt. A nehéz helyzetben meghozott rossz döntések, mint a háborúba lépés (→ 66), vagy éppen a szükséges döntések – mint a felkészülés a német megszállásra (→ 107) vagy a kiugrás megfelelő előkészítése (→ 146) – elmaradása oda vezettek, hogy a lehető legrosszabb forgatókönyv valósult meg. Magyarország a németekkel szövetségben elhúzódó, értelmetlen harcot folytatott a szovjet hadsereggel szemben, amelynek során a hadszíntérré vált ország és különösen az elhúzódó ostrom sújtotta főváros lakói mérhetetlen szenvedéseket éltek át. A magyar államhatalom kiszolgáltatta az ország erőforrásait a Német Birodalomnak, ahogy Budapest szinte a pusztulásig, házról házra zajló „védelme" is csak náci hadicélokat szolgált. (IK)

Hogyan zajlott a háborús bűnösök felelősségre vonása?

A második világháború után újjáépülő Magyarország vezetőinek egyik első célja az volt, hogy a Horthy-korszak és a Szálasi-diktatúra politikai és társadalmi elitjét felelősségre vonja, és kizárja vagy eltávolítsa a kialakuló új rendszer irányításából. Az 1945. január 20-án kötött moszkvai fegyverszüneti megállapodás aláírásával Magyarország vállalta a háborús főbűnösök felkutatását és megbüntetését.

A népbíróságok a háborúért felelős(nek nyilvánított) személyeket internálhatták, kényszermunkára vagy börtönbüntetésre ítélhették, de ki is végeztethették. A legnagyobb figyelem a háborús főbűnösöknek tekintett személyekkel szemben lefolytatott népbírósági tárgyalásokat kísérte. Erre az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. január 26-án kiadott rendelete teremtette meg a jogi alapokat. Ezt további rendeletek követték, amíg az Ideiglenes Nemzetgyűlés szeptemberben törvénybe foglalta ezeket (1945. évi VII. törvénycikk). A rendelet elfogadását követő napon, 1945. január 27-én – tehát akkor, amikor még zajlott a főváros ostroma – a Budapesti Nemzeti Bizottság határozatot hozott a helyi népbíróság felállításáról. A testület február 3-án már meg is hozta első halálos ítéleteit, amiket még aznap – nyilvános kivégzéssel – végre is hajtottak az Oktogonon.

1945 első hónapjaiban országosan 25 népbíróság alakult meg, amelyek fellebbviteli bírósága a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) volt. Első elnöke Simándi Tamás lett, de tevékenysége leginkább Major Ákos népbíró nevével forrott össze. A népbíróságokba és a NOT-ba a háború után működő politikai pártok (kisgazdák, kommunisták, szociáldemokraták, parasztpártiak és polgári demokraták) delegálták a tagságot, tehát a testületek lényegében politikai alapon összeállított esküdtbíróságként, nem pedig jogászi szervezetként működtek. A háborús bűnösöknek tekintett személyekkel szemben a vádat a népügyészek képviselték, akiket a helyi nemzeti bizottságok ajánlásának figyelembevételével az igazságügyi miniszter nevezett ki.

A vádlottak többsége még a háború alatt – a front közeledtével – elhagyta az országot, és hadifogságba esett. Kiadatásuk csak 1945 októberében kezdődött el. Közöttük volt négy korábbi miniszterel-

nök: Imrédy Béla (→ 70), Bárdossy László, Sztójay Döme (→ 144)és Szálasi Ferenc (→ 154). A tárgyalások sorát Bárdossyval kezdték, mivel Magyarország az ő miniszterelnöksége alatt lépett három nagyhatalommal is hadiállapotba (→ 66, 74), leginkább az ő személyén keresztül lehetett a két háború közötti politikai rendszer egésze felett is szimbolikus ítéletet mondani. A Zeneakadémia nagytermében zajló tárgyalásokat hatalmas érdeklődés kísérte. Mind a négy korábbi miniszterelnököt – és kormányuk számos tagját – halálra ítélték: Bárdossyt 1946. január 10-én, Imrédyt 1946. február 28-án, Szálasit 1946. március 12-én, Sztójayt pedig 1946. augusztus 22-én végezték ki. Rajtuk kívül 1946 folyamán hajtották végre a halálos ítéletet például a Volksbund vezetőjén, Basch Ferencen (→ 97), a magyarországi zsidóság deportálásáért felelős belügyminiszteren, Jaross Andoron és államtitkárain, Endre Lászlón és Baky Lászlón (→ 127), valamint Szálasi Ferenc kormányának több tagján is.

Számos, bűnösnek tekintett személyt távollétükben ítéltek el a népbíróságok. Ilyen volt például Szeleczky Zita színésznő vagy Páger Antal színész, akik 1944 októbere után is elkötelezettséget vállaltak a Szálasi-rezsim mellett is. Több magyar volt érintett a környező országokban lezajlott népbírósági eljárásokban is. Wass Albert írót például szintén távollétében ítélték halálra Romániában, mert a vád szerint a második bécsi döntés (→ 37, 83) után az ő felbujtására végeztek ki román és zsidó lakosokat Észak-Erdélyben. Ő is emigrált, és az Egyesült Államokban hunyt el.

1945 februárjától az 1950. áprilisi megszűnésükig a népbíróságok összesen mintegy 60 ezer személy ellen emeltek vádat, közülük 26 997 főt találtak bűnösnek, jelentős többségük – több mint 26 ezer fő – börtön- vagy kényszermunka-büntetést kapott. Első fokon 477 személyt ítéltek halálra, közülük 189 fővel szemben hajtották végre az ítéletet, többekkel szemben életfogytiglani vagy hosszabb (20-25 éves) börtönbüntetésre enyhítették azt. Nemzetközi összehasonlításban nem a magyar népbíráskodás volt a legszigorúbb (például Bulgáriában és Csehszlovákiában is több halálos ítélet született, amelyeket végre is hajtottak).

Összességében a népbíráskodás az ország háborús szerepvállalása és az emiatt elszenvedett országos szintű pusztítás, az óriási anyagi (→ 188) és emberi (→ 172) áldozat miatt lezajlott intézményes fele-

lősségre vonás volt. Ez legalábbis érthető, még akkor is, ha az eljárások során több esetben is méltánytalanság és igazságtalanság volt tapasztalható, a tárgyalások pedig idővel egyre inkább az aktuális pártpolitikai küzdelmek színterévé váltak. (KR)

Tényleg a győztesek írják a történelmet?

Már a második világháború alatt is feltűntek, de a vereség után megszaporodtak azok az értékelések, amelyek számot vetettek Magyarország katonai szerepvállalásának okaival és következményeivel. Különösen érdekesek azok a források (például memoárok), amelyek szerzői olyan személyek voltak, akik befolyásos politikusként (mint Horthy Miklós, Bethlen István, Kállay Miklós) vagy magas rangú katonatisztként (mint Szombathelyi Ferenc vezérkari főnök) maguk is hatással voltak az eseményekre.

Ezek az emlékiratok Magyarország háborús szerepvállalásának okát leggyakrabban földrajzi és politikai meghatározottságnak tulajdonították. Ez lényegében azt jelentette, hogy a visszaemlékezők értelmezése szerint az országnak két nagyhatalom, a náci Németország és a kommunista Szovjetunió között kellett volna választania. A magyar politikai berendezkedés jellegéből, valamint az 1919 óta következetesen képviselt antibolsevista álláspontból adódóan pedig a két rossz közül „egyértelmű" volt a választás. Sokan kiemelték a „kisnemzetek" első világháború utáni kiszolgáltatottságát, amelyben – Trianon révén – Magyarországnak is osztoznia kellett. Az emlékiratok szerzői szerint ezért a hadba lépés (→ 66) elkerülhetetlen, sőt egyenesen sorsszerű volt. Több visszaemlékező is a „háborúba sodródás" vagy hasonló kifejezést használta, ezzel is kifejezve, hogy Magyarország kevéssé volt a sorsának önálló alakítója. Például az 1950-es évek elején az emlékiratait írva Horthy Miklós is arra jutott, hogy „a történeti események fejlődését végzetszerű kényszer intézi", és „egy kis állam cselekvési szabadsága gyakorlatban mindig korlátozást szenved". De nagyon szemléletes Ullein-Reviczky Antal, a Miniszterelnökség sajtóosztálya egykori vezetőjének visszaemlékezése is: „Magyarországot, éppúgy mint más országokat, az óriási erők forgataga mint a pelyhet ragadta magával, talán nem túlzás azt állítani, hogy végeredményben az ország sorsát ezek az erők döntötték el és

nem a magyar diplomáciának többé-kevésbé sikerült kombinációi. Kis ország óriási világfelfordulás középpontjában nem csinálja, hanem elszenvedi a történelmet", írta a beszédes *Német háború, orosz béke* című visszaemlékezésében.

Az ilyen értelmezések szerint tehát Magyarország nem szuverén módon irányította a sorsát. Ezzel a felelősséghárítással valóban úgy tűnhet, mintha a „győztesek írnák a történelmet". Azonban ezek a nézetek leegyszerűsítők, és önigazoló, önmentegető szándékukból adódóan számos tényezőt figyelmen kívül hagynak. Néhány kortárs vállalkozott csak árnyaltabb, a magyar politikai és katonai döntéshozó elitre nézve kritikusabb értékelésre. Például Barcza György diplomata, Magyarország korábbi londoni nagykövete vagy Bethlen István egykori miniszterelnök is úgy látták, hogy a hadba lépésért felelősség terhelte a politikai döntéshozatalra befolyással bíró katonai felső vezetést is. Konkrétan megnevezték Werth Henrik vezérkari főnököt, aki nem sokkal Kassa bombázása (→ 57) előtt külön memorandumban érvelt a Szovjetunió elleni német offenzívához való csatlakozás szükségessége mellett. De kiemelték Bárdossy László miniszterelnök felelősségét is (→ 190), aki a hadba lépésről szóló döntés meghozatala előtt több részletről nem tájékoztatta Horthy Miklós kormányzót. Bethlen úgy fogalmazott 1944-ben írott emlékiratában, hogy „Bárdossy nem bírt a német nyomásnak ellent állani", tehát Bethlen nagy szerepet tulajdonított a külső befolyásnak, illetve a magyar politikai döntéshozók befolyásolhatóságának is.

Összességében Magyarország második világháborús szerepvállalását értékelő kortársak véleménye két nagy csoportba sorolható. Az egyik olyan sorsszerűségként magyarázta az események alakulását, amely szerint a cselekvési szabadság hiánya, földrajzi és történeti-politikai adottságok eleve eldöntötték az ország sorsát. A másik értelmezés ellenben kritikusan értékelte a magyar döntéshozók egy részének tevékenységét, és rájuk, de leginkább az őket befolyásoló külső német nyomásra hárította a felelősséget. Ami azonban mindkettőben közös volt, hogy az 1945 utáni politikai rendszer baloldali vezetőit leszámítva alig firtatta valaki Horthy Miklós, a Legfelsőbb Hadúr felelősségét (→ 184). (KR)

(S)zárszó?

Minden jó, ha jó a vége – gondolták azok a népi írók és a holdudvarukba tartozó értelmiségiek, munkás- és parasztfiatalok, akik 1943. augusztus 23–28. között azért gyűltek össze a Soli Deo Gloria (SDG) református diákszövetség balatonszárszói üdülőtelepén, hogy megvitassák a magyar jövő kérdéseit. Az előjelek, ha nem is biztatók, de reménykeltők voltak. 1943 késő nyarára a német haderő minden fronton defenzívába szorult (→ 95), ám a harcok még sok ezer kilométerre az akkori Magyarország határain túl folytak. Az olasz fasiszta diktátor, Benito Mussolini – ideiglenesnek bizonyuló – bukása (→ 91) is erősítette az optimista közhangulatot (→ 106), miszerint a lassan négy éve dúló világégésből már nincs sok hátra. 1943 nyarán nem 1944, hanem 1945 derengett fel, s a korabeli értelmiséget nem is a háború lezárásának nehézségei, hanem a háború utáni világ kérdései foglalkoztatták elsősorban. Így voltak ezzel a Magyar Élet könyvkiadó által megszervezett monstre rendezvény résztvevői is. Az egyhetes táborozást az eltérő nézeteket valló fiatalok évek óta folytatott párbeszéde készítette elő, az összejövetel megrendezését pedig a tengelyhatalmaktól való fokozatos elszakadáson munkálkodó, Kállay Miklós vezette kormányzat szelepnyitogató politikája (→ 104) tette lehetővé. Fontos előzmény volt az SDG Kabay Márton Köre által 1942 februárjában tető alá hozott budapesti munkás–paraszt–értelmiségi tanácskozás, ahol – miképp Szárszón is – a református diákság képviselői, munkásfiatalok, Györffy-kollégisták (köztük kommunisták) és népi írók tekintettek a jövőbe, mintegy százötvenen. Kétszer ennyien vettek részt az 1942-es szárszói találkozón, 1943-ban pedig már hatszázan gyűltek össze ugyanitt. Ezeknek az összejöveteleknek távlatos súlyt ad, hogy későbbi elsővonalbeli politikusok, sőt miniszterelnökök (Nagy Ferenc, Dobi István, Hegedüs András) is részt vettek a vitákon, így azok hozzájárultak az 1945 utáni politikusgarnitúra közéleti szocializációjához.

Az 1943-as szárszói konferencia méreteit tekintve kongresszus, körülményei alapján inkább „nyári tábor" volt – utóbbi névvel illették a kortársak is. A jobbára a szabad ég alatt megtartott előadások mellett reggel bibliaolvasáson, este tábortűz melletti közös népdaléneklésen lehetett részt venni, miközben a „magyar tenger habjai

csalogatták a megjelenteket. A fő attrakció azonban az a mintegy egytucatnyi – rendre nagy közönség előtt megtartott – előadás és az azokat követő viták voltak, amelyeket árgus szemekkel követett a katonai hírszerzés is. Merthogy a kormányzat azért rajta tartotta a szemét az egybegyűlteken. A népi írók által könyvügynökként ismert beépített emberük jelentéséből tisztában lehettek a szocializmus és a történelmi materializmus melletti szárszói színvallásokról, valamint a táborban kialakuló „táborokról" is.

Az erővonalak Erdei Ferenc szociológus és Németh László író társadalomtörténeti előadásai nyomán jegecesedtek ki. Bár Erdei itt vázolta fel az elkülönülő rendies és polgári társadalomszerkezetre építő – nagy utóhatású – kettőstársadalom-elméletét, a *Futóhomok* szerzője mégsem tudósként lépett porondra Szárszón, hanem taktikázó reálpolitikusként. A jövőre koncentrálva és a körülményekre hivatkozva irreálisnak nevezte a „harmadik utat", amely a szabadversenyes kapitalizmus és a munkásság elsőbbségét hirdető kommunizmus ellenében kínált volna alternatívát. Míg Erdei Szárszón a kommunizmus szükségszerűségét engedte sejtetni, Németh László szerint a reformnak a megújhodott középosztályból kell kifejlődnie, mert innen lehet „fokról fokra az egész társadalmat" megváltoztatni. Az általa meghirdetett „harmadik oldal" nemcsak a kapitalizmus és a kommunizmus között jelölt ki meglehetősen utópisztikus mezsgyét, hanem egyúttal a bárhonnan fenyegető nagyhatalmi behatolás elleni védekezésre is figyelmeztetett. Németh 1945 utáni megítélését illetően talán még ennél is jelentősebbek voltak fejtegetései az „önkritikátlan, bosszúszomjas zsidóságról" (→ 176).

A résztvevők zöme Németh társadalomvíziójával szimpatizált, ugyanakkor a nevesebb írók többsége (Veres Péter, Darvas József, Nagy István stb.) harcosan tiltakozott a „harmadik oldal" programja ellen. Az idő sokáig Erdeit látszott igazolni, aki 1944 végétől az Ideiglenes Nemzeti Kormány belügyminiszteréként immáron mint vezető döntéshozó léphetett a tettek mezejére. Ám a némethi utópiának sem került minden eleme a történelem szemétdombjára. Még a Puskás Ferenc nevével fémjelzett Aranycsapat is az általa felismert kispolgári erényekre (szorgalom, vállalkozókedv, kreativitás stb.) épült, majd a Kádár-korszak erőszakos téeszesítése után engedélyezett – az idős Erdei által is támogatott – háztáji szintén ezt a habitust

erősítette. A nyolcvanas évek derekától aztán társadalomtörténészek fokról fokra bontották le a kettős társadalom elméletét, a népi írók vitái pedig szép lassan történelemmé hűltek. Műveik azonban velünk maradtak, mint a magyar kultúra megbecsült darabjai. (BÁ)

Top 10 második világháborús film

A tíz legjobb világháborús film listája szükségszerűen szubjektív. Az enyémről például hiányoznak nagy klasszikusok (mint a *Casablanca* vagy *A tizedes meg a többiek*), és napjaink sikerfilmjei is (mint a *Becstelen brigantyk* vagy a *Saul fia*). A történeti filmekben számomra az a legfontosabb, hogy megragadjanak valami lényegeset a téma valamely aspektusából.

10. *Ryan közlegény megmentése* (r. Steven Spielberg, 1998). Spielberg nagyszabású filmeposza, amelynek első fél órája megrázóan hiteles képet nyújt a normandiai partraszállás véres valóságáról.
9. *Kódjátszma* (r. Morten Tyldum, 2014). A tragikus sorsú angol matematikuszseni, Alan Turing életét feldolgozó film jól illusztrálja, hogy a modern háborúkban már nem csak a fronton küzdő katonák és a stratégák kellenek a győzelemhez. Arra is felhívja a figyelmet, hogy nem csak háborúban pazarolja el a társadalom az emberéleteket. (A magyar címfordítás viszont – az eredeti *The Imitation Game* helyett – nemcsak giccses, de ki is lúgozza a társadalmi üzenetet, miszerint Turing különc zseniként és üldözött homoszexuálisként is a társadalom által elvárt játékszabályok imitálására kényszerült.)
8. *Schindler listája* (r. Steven Spielberg, 1993). Spielberg grandiózus történelmi filmje, amely a második világháborús filmek egyik sajátos típusaként megteremtette a holokausztfilm műfaját, miközben világszerte közismertté tette a holokausztot és az embermentés fogalmát, Auschwitz és Oskar Schindler nevét.
7. *Sztálingrád* (r. Joseph Vilsmaier, 1993). Német koprodukcióban készült alkotás a bajtársiasságról és a háború fájdalmas és csüggesztő értelmetlenségéről. Nincs pátosz, nincs katarzis, csak lassú és kíméletlen pusztulás.

6. *A zongorista* (r. Roman Polanski, 2002). Megrendítő film a varsói zsidóság szenvedéstörténetéről a korlátozó intézkedésektől a gettósításon és gettólázadáson keresztül az éhhalálig, statáriális kivégzésekig és halálvonatokig vezető életutakról – egy kivételszámba menő túlélő szemszögéből. Egyúttal annak felmutatása is, hogy az emberség és önfeláldozás sok kisebb-nagyobb gesztusa miként segített átvészelni a megaláztatásokat, szenvedést, elembertelenedést.
5. *A halál 50 órája* (r. Ken Annakin, 1965). Sokunk számára az első emlékezetes második világháborús film, amelynek rendkívüli hangulatteremtő ereje van a szinte popslágerré tett Panzerlieddel, a Wehrmacht páncélosainak indulójával és főszerepben a vakítóan szőke és rendíthetetlenül célratörő Hessler ezredessel, akinek a háború az élete.
4. *A bukás – Hitler utolsó napjai* (r. Oliver Hirschbiegel, 2004). Az utolsó órák Hitler berlini főhadiszállásán a Führer titkárnőjének visszaemlékezése alapján. Emblematikus jelenet, ahogy a megtört és szánalmas Hitler paranoiásan és nárcisztikusan tombol tehetetlenségében, miközben lépésről lépésre foszlanak szét utolsó illúziói is. A háttérben látjuk az összeomló Berlint és a halálra szánt ország értelmetlen pusztulását. A gyermekeit halálba küldő Magda Goebbels pedig új értelmet ad a fanatikus szónak.
3. *Jojo nyuszi* (r. Taika Waititi, 2019). Szatíra a náci Németország végnapjairól egy gyermek szemszögéből, akinek képzeletbeli barátja Hitler. Viccesen butácska limonádét várna az ember, helyette érzelmi hullámvasutat kap, ami a mozivászon elé szegezi a nézőt. A film tőriórán megbeszélhető témák tömkelegét veti fel. Ilyen a gyermekeket megcélzó náci propaganda, az embermentés és ellenállás, valamint az önfeláldozás. A groteszk poénok pedig a nácizmus történetének megannyi fontos momentumát megidézik.
2. *Generációk háborúja* (eredeti cím: *Unsere Mütter, unsere Väter*, r. Philipp Kadelbach, 2013). A háború idején felnőtté váló német generáció öt tagjának életútját követi nyomon a háromrészes minisorozat, megtörtént események alapján. Mit tett az egykori barátokkal és szerelmekkel a háború? A film az egyéni

motivációkat is bemutatva ábrázolja, milyen könnyen lehetett szemlélő részesévé, elkövetőjévé vagy éppen áldozatává válni a háborús szörnyűségeknek. Elgondolkodtató film emberi jellemekről, döntésekről és változásokról megannyi embertelen szituációban, ahol a „jók" sem makulátlanok és a „rosszak" sem feltétlenül gonoszak. Az üzenet egyértelmű: soha többet háborút!

1. *Az ötödik pecsét* (r. Fábri Zoltán, Sánta Ferenc azonos című regényéből, 1976). Egy hétköznapi asztaltársaság története a nyilasuralom alá került Budapesten. Hieronymus Bosch képeivel illusztrált moralizáló korrajz az átlagember felelősségéről és túlélési stratégiáiról. A kamaradráma középpontjában Gyugyu és Tomóceusz Katatiki felejthetetlen példázata és a tanulság, hogy az ember nem mindig úgy viselkedik „éles helyzetekben", ahogy mondja, illetve gondolja magáról. Minden szempontból mesterműű. Talán csak egy dolgot kritizálhatunk: a Latinovits Zoltán által megformált professzor terrorelmélete inkább illett volna a fiatal Lukács György szájába, mint egy nyilas ideológuséba. (PR)

Válogatott irodalom

Ablonczy Balázs: *A miniszterelnök élete és halála. Teleki Pál (1879–1941).* Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.

Bálint Ármin: *Feljegyzések Gyuri fiam részére. Napló 1944-ből.* Múlt és Jövő, Budapest, 2014.

Bálint József: *Magyarország nemzeti vagyonvesztése, 1941–1947.* Agroinform, Budapest, [2013].

Bán D. András: *Illúziók és csalódások. Nagy-Britannia és Magyarország 1938–1941.* Osiris Kiadó, Budapest, 1998.

Bárdi Nándor – Fedinec Csilla – Szarka László (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században.* Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, Budapest, 2008.

Barkóczi Janka: *Ezerszemű filmhíradó. Vizuális propaganda Magyarországon 1930–1944.* L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2017.

Bartha Ákos: *Véres város. Fegyveres ellenállás Budapesten, 1944–1945.* Jaffa, Budapest, 2021.

Bognár Zalán: *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945.* Argumentum Kiadó, H. n., 2010.

Botos János – Kovács Tamás (szerk.): *Visszatérés – újrakezdés.* Holocaust Közalapítvány, Budapest, 2007.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája. A holokauszt Magyarországon. I–II. kötet.* Park Kiadó, Budapest, 2015.

Ciano gróf naplója, 1939–1943. Ármádia Kiadó, H. n., 1999.

Csatári Dániel: *Forgószélben. Magyar–román viszony 1940–1945.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968.

Dán János: *A Magyar Királyi Tábori Posta a II. világháborúban. Kézikönyv és katalógus.* Szerzői kiadás, Budapest, 2012.

Dombrády Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege.* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1990.

Dombrády Lóránd: *Katonapolitika és hadsereg 1920–1944.* Ister Kiadó, Budapest, 2000.

Frojimovics Kinga – Molnár Judit (szerk.): *A Világ Igazai Magyarországon a második világháború alatt*. Balassi Kiadó – Yad Vashem, Budapest–Jeruzsálem, 2009.

Gál Mihály: *Cezúrák és cenzúrák. Az Országos Mozgóképvizsgáló Bizottság tevékenysége 1920–1948*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.

Gerlach, Christian – Aly, Götz: *Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944/1945*. Noran, Budapest, 2005.

Goebbels, Joseph: *Napló*. Metropolis-Press-Intrada Kft., Budapest, 1997.

Gutman, Israel – Gutterman, Bella (szerk.): *Auschwitz Album. Egy transzport története*. Yad Vashem, 2002.

Gyáni Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. ELKH BTK TTI, Budapest, 2020.

Gyarmati György – Pihurik Judit (szerk.): *Háborús hétköznapok hadszíntéren, hátországban, 1939–1945*. MTT–ÁBTL–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2015.

Győrffy Sándor – Pintér István – Sebestyén László – Sipos Attila: *Szárszó, 1943*. Kossuth, Budapest, 1983.

Gyurgyák János: *A zsidókérdés Magyarországon*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Halmosy Dénes (szerk.): *Nemzetközi szerződések 1918–1945*. Közigazgatási és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1983.

Hannah Arendt: *Eichmann Jeruzsálemben*. Osiris, Budapest, 2000.

Hitler, Adolf: *Asztali beszélgetések. Monológok a vezéri főhadiszálláson, 1941–1944*. Ármádia Kiadó, Budapest, 1999.

Honvári János: *XX. századi magyar gazdaságtörténet*. Aula, Budapest, 2006.

Horthy Miklós: *Emlékirataim*. Európa Kiadó, Budapest, 2011.

Huhák Heléna – Szécsényi András: *Holokauszt alulnézetből. A személyes emlékezet múzeumi forrásai*. Holocaust Közalapítvány, Budapest, 2016.

Joó András (s. a. rend.): *„... a háború szolgálatában". Főszerkesztői értekezletek, 1942–1943*. Napvilág Kiadó–MTI, Budapest, 2007.

Joó András: *Kállay Miklós külpolitikája*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2008.

Juhász Gyula (összeáll.): *Magyar-brit titkos tárgyalások 1943-ban*. Kossuth Könyvkiadó, [Budapest], 1978.

Juhász Gyula (összeáll.): *Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig, 1940-1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

Juhász Gyula: *Magyarország külpolitikája 1919–1945.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1988.

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *A végső döntés. Berlin, Budapest, Birkenau. 1944.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.

Karsai László: *Holokauszt.* Pannonica, Budapest, 2001.

Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz.* Balassi Kiadó, Budapest, 2016.

Karsai László – Molnár Judit (edited by): *The Kasztner Report. The Report of the Budapest Jewish Rescue Committee, 1942–1945.* Yad Vashem, Jerusalem, 2013.

Katona Csaba (szerk.): *Emlékezz! Válogatott levéltári források a magyarországi zsidóság üldöztetésének történetéhez, 1938–1945.* MOL, Budapest, 2004.

Keegan, John: *A második világháború.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.

Kiss Gábor Ferenc: *„Lovon, gyalog, autón, biciklin, vasúton…" A magyar királyi Honvédség gyorscsapatai 1938–1941.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2014.

Kissinger, Henry Alfred: Diplomácia. Panem Kiadó, Budapest, 2008.

Konok Péter: Film és felelősség – Magyarország második világháborús szerepvállalása néhány magyar film tükrében. *Muszter*, 2006. május.

L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés.* Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2002.

L. Balogh Béni (szerk.): *„Törvényes" megszállás. Szovjet csapatok Magyarországon 1944–1947 között.* Magyar Nemzeti Levéltár, Budapest, 2015.

Laor-Ashur, Hadasz (szerk.): *A vihar közepén, A cionista ifjúsági mozgalmak földalatti ellenállása Magyarországon a német megszállás idején.* Hasomér Hácáir, Budapest, 2004.

Liptai Ervin (főszerk.): *A magyar antifasiszta ellenállás és partizánmozgalom.* Kossuth, Budapest, 1987.

Majtényi György: *Egyetértés vadásztársaság. Horthy, Rákosi, Kádár és napjaink vadászai.* Open Books, Budapest, 2021.

Márai Sándor: *Föld, föld!... Emlékezések.* Akadémiai Kiadó–Helikon Kiadó, [Budapest], 1991.

Márai Sándor: *Hallgatni akartam.* Helikon Kiadó, Budapest, 2013

Paksa Rudolf. *Magyar nemzetiszocialisták.* Osiris Kiadó, Budapest, 2013.

Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2013.

Papp István: *A magyar népi mozgalom története, 1920–1990.* Jaffa, Budapest, 2012.

Pécsi Tibor – Szobota István (szerk.): *Kiálts rám! S fölkelek! Tanulmánykötet a holokauszt 70. évfordulója alkalmából.* Hetek Könyvek, Budapest, 2014.

Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Jaffa Kiadó, [Budapest], 2018.

Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilasmozgalomban.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.

Pihurik Judit: Magyarország második világháborús szerepvállalása a memoárok tükrében. In: Püski Levente, Valuch Tibor (szerk.): *Mérlegen a XX. századi magyar történelem.* 1956-os Intézet–DE TI, Budapest–Debrecen, 2002. 151–162.

Pihurik Judit: *Naplók és memoárok a Don-kanyarból, 1942–1943.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2015.

Pintér István: *Magyar antifasizmus és ellenállás.* Kossuth, Budapest, 1975.

Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945).* Pannonica Kiadó, Budapest 2006.

Püski Levente: *A Horthy-korszak parlamentje.* Budapest, Országház Könyvkiadó, 2015.

Ránki György: *1944. március 19. Magyarország német megszállása.* Kossuth, Budapest, 1978.

Ránki György (vál.): *Hitler hatvannyolc tárgyalása, 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal.* I–II. k. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

Ránki György – Pamlényi Ervin–Tilkovszky Loránt–Juhász Gyula (s. a. rend.): *A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944.* Kossuth, Budapest, 1968.

Richly Gábor: *Magyar katonai segítségnyújtás az 1939–40-es finn–szovjet háborúban. Századok*, 1996/2. 403–444.

Romsics Ignác: *Helyünk és sorsunk a Duna-medencében.* Osiris Kiadó, Budapest, 1996.

Romsics Ignác (szerk.): *Magyarország a második világháborúban.* Kossuth Kiadó, Budapest, 2011.

Romsics Ignác: *Magyar sorsfordulók 1920–1989.* Osiris Kiadó, Budapest, 2012.

Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz.* Helikon Kiadó, Budapest, 2019.

Rosenfeld, Alvin H.: *A holokauszt vége*. Gondolat, Budapest, 2013.

Sakmyster, Thomas: *Admirális fehér lovon. Horthy Miklós, 1918–1944*. Helikon, Budapest, 2001.

Sallai Gergely: *Az első bécsi döntés*. Osiris Kiadó, Budapest, 2002.

Sándor Tibor: *Őrségváltás után. Zsidókérdés és filmpolitika, 1938–1944*. Magyar Filmintézet, [Budapest], 1997.

Simon Attila: *Magyar idők a Felvidéken 1938–1945. Az első bécsi döntés következményei*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2014.

Sipos Balázs: *A politikai újságírás mint hivatás*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

Sipos Balázs: *Sajtó és hatalom a Horthy-korszakban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011.

Sipos Péter: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.

Sipos Péter: *Imrédy Béla*. Elektra Kiadóház, Budapest, 2001.

Spannenberger Norbert: *A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között, 1938–1944*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2005.

Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955*. MTA TTI, Budapest, 1995.

Stark Tamás: *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.

Stark Tamás: *„...akkor aszt mondták kicsi robot". A magyar polgári lakosság elhurcolása a Szovjetunióba a korabeli dokumentumok tükrében*. MTA BTK TTI, Budapest, 2017.

Szabó Péter: *Magyarok a Don-kanyarban. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942–1943)*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2019.

Szakály Sándor: Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban. Ister Kiadó, Budapest, 1999.

Szécsényi András: *A korszellem hálójában. Az egyetemi önkéntes munkaszolgálat rendszere, működése és nemzetközi beágyazottsága Magyarországon (1935–1944)*. Gondolat Kiadó, Budapest 2016.

Szinai Miklós – Szűcs László (s. a. rend.): *Horthy Miklós titkos iratai*. Kossuth Kiadó, [Budapest], 1962.

Szita Szabolcs: *Együttélés, Üldöztetés, Holokauszt*. Korona Kiadó, Budapest, 2001.

Szita Szabolcs: *Aki egy embert megment – a világot menti meg, Mentőbizottság – Kasztner Rezső – SS embervásár, 1944–1945*. Corvina, Budapest, 2005.

Szita Szabolcs: *A Gestapo tevékenysége Magyarországon*. Corvina, Budapest, 2014.

Tilkovszky Loránt: *Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon, 1938–1941*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

Turbucz Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014.

Turbucz Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. MTA BTK TTI, Budapest, 2015.

Ungváry Krisztián: *A magyar honvédség a második világháborúban*. Osiris Kiadó, Budapest, 2004.

Ungváry Krisztián (szerk.): *A második világháború*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Ungváry Krisztián: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944: esemény, elbeszélés, utóélet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2015.

Ungváry Krisztián: *Horthy Miklós. A kormányzó és felelőssége 1920–1944*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020.

Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Corvina, Budapest, 2021.

Varga Éva Mária (főszerk.): *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956). Az oroszországi levéltári források tükrében*. Russica Pannonicana, Budapest, 2010.

Veszprémy László Bernát: *Gyilkos irodák. A magyar közigazgatás, a német megszállás és a holokauszt*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.

Vigh Károly: *Ugrás a sötétbe, 1944. október 15*. Akadémiai, Budapest, 1979.

Zeidler Miklós: *A revíziós gondolat*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2009.

TEMATIKUS BONTÁS

Hadtörténet

28 Hány magyar harcolt a finn függetlenségért?
31 Kiből lett katona?
32 Kik voltak a leventék?
53 Meg lehetett tagadni a katonáskodást?
57 Kik (nem) bombázták Kassát?
62 Gyors volt a Gyorshadtest?
72 Direkt hagyták az amerikaiak lebombázni Pearl Harbort?
76 Tényleg biciklivel mentünk harcolni a Don-kanyarba?
81 Ágyútöltelékek vagy gyilkos megszállók?
95 Mikortól nem nyerhette meg a háborút Németország?
143 Miért nem a Balkánon szálltak partra a szövetségesek?
144 „Az oroszok már a spájzban vannak"?
156 Második Sztálingrád volt Budapest ostroma?
168 Le kellett dobni az atombombát?
170 Mikor ért véget a háború?

Nemzetközi helyzet és Magyarország

11 Mit tudott a magyar közvélemény a Molotov–Ribbentrop-paktumról?
13 Miért fogadtuk be a lengyel menekülteket?
24 Mit gondoltak a német politikusok Magyarországról?
34 Hogyan fogadta a magyar közvélemény a kezdeti német sikereket?
43 Mit tudunk Teleki Pál öngyilkosságáról?
45 Beszéltek Magyarországon az észak-afrikai hadszíntérről?
51 Miért nem lett emigráns magyar kormány?
66 Elkerülhette volna Magyarország a háborúba lépést?
74 Miért üzent hadat Magyarország az Egyesült Államoknak?

91 Mussolini vagy Bádog Leó?
104 Beszélhetünk Kállay-féle hintapolitikáról?
107 Miért nem állt ellen Magyarország a német megszállásnak?
111 Mit csinált a Gestapo Magyarországon?
146 (Ki)ugrás a sötétbe?

Revízió

15 Mi a különbség revízió és irredentizmus között?
17 Kinek volt jó a Felvidék visszacsatolása?
26 Kárpátalja vagy Ruszinszkó?
37 Siker volt Észak-Erdély visszavétele?
41 Magyar–jugoszláv, két jó barát?
48 Ki akart itt revíziót és milyet?
50 Partizánvadászat vagy etnikai tisztogatás volt Újvidéken?
60 A revízió miatt sodródott bele az ország a második világháborúba?
83 Volt etnikai tisztogatás Észak-Erdélyben?
93 Kölcsönkenyér visszajár?
101 Hogyan élte meg a visszacsatolt területek magyar lakossága a háború éveit, majd azt, hogy ismét idegen uralom alá kerültek?

Belpolitika

39 Minden magyar szélsőjobboldali náci volt?
70 Hogyan változott meg a magyar belpolitika szerkezete a háború alatt?
85 Mit mondhatott el a sajtó?
103 Mi lett volna, ha nem hal meg Horthy István?
109 Miért nem mondott le Horthy Miklós a német megszállás után?
133 Ellenállás? Mikor? Kivel szemben?
149 Őrült volt Szálasi?
152 Voltak Magyarországon partizánok?
154 Egyéni túlkapás volt a nyilasterror?
194 (S)zárszó?

Társadalom

64 Mit csináltak a sportolók a háborúban?
79 Hogyan üzent a front?
87 Hol vadászott medvére Horthy a háború alatt?
88 Hogyan működtek az egészségügyi és szociális intézmények a háború idején?
97 Hitleristák voltak a svábok?
99 Iskola a háborúban?
115 Milyen volt a háborús propaganda?
117 Vetítettek amerikai filmet a magyar mozikban a háború alatt?
125 Milyenek voltak a háborús hétköznapok a hátországban?
129 Mit tettek az egyházak a háború alatt?
150 Nők új (háborús) szerepben?
160 Jártak hallgatók az egyetemekre a háború alatt?

Zsidóság és holokauszt

19 Mi a zsidó?
20 Öngyűlölő zsidó volt Hitler?
22 Antiszemita volt Horthy Miklós?
55 Mi volt a munkaszolgálat?
68 Miben volt első Kamenyec-Podolszkij?
106 A béke szigete volt Magyarország 1944-ig?
113 Ki és mit tud(hat)ott a holokausztról Magyarországon?
119 Kényszerből vagy önként vettek részt a magyarok a zsidók elpusztításában?
121 Minden zsidót Auschwitzba deportáltak Magyarországról?
123 Hogyan telt egy nap a lágerekben?
127 Ki a felelős a magyarországi holokausztért?
131 Kik a Világ Igazai?
135 Volt zsidó ellenállás?
137 Hős vagy áruló volt Kasztner Rezső?
139 Holokauszt, soá, vagy vészkorszak?
141 Porrajmos vagy roma holokauszt?
158 Működött gázkamra Magyarországon?
174 Kik a magyarországi holokauszt leghíresebb áldozatai?
176 „Többen jöttek haza, mint ahányan elmentek"?
178 Hogyan kezdhették újra a holokauszt magyarországi túlélői?

Következmények és emlékezet

9 Mikor kezdődött a második világháború?
161 Felszabadítás vagy megszállás?
163 Utolsó csatlós volt Magyarország?
165 A győztesek joga?
167 Mit tudunk a hadifogságba esett magyarokról?
172 Hány magyar áldozata volt a háborúnak?
180 Kialkudhattunk volna jobb békét?
183 Mi volt Magyarország és a környező államok második világháború utáni sorsa?
184 Miért nem vonták felelősségre Horthyt?
186 Miért csak a nácik bűneire emlékezünk, a kommunistákéra miért nem?
188 Hogyan veszett el a nemzeti vagyon kétötöde a háborúban?
190 Hogyan zajlott a háborús bűnösök felelősségre vonása?
192 Tényleg a győztesek írják a történelmet?
196 Top 10 második világháborús film

Mikor kezdődött a második világháború? Öngyűlölő zsidó volt Hitler? Meg lehetett tagadni a katonáskodást? Miért üzent hadat Magyarország az Egyesült Államoknak? Hogyan üzent a front? Volt etnikai tisztogatás Észak-Erdélyben? Hol vadászott medvére Horthy a háború alatt? A béke szigete volt Magyarország 1944-ig? Miért nem állt ellen Magyarország a német megszállásnak? Ki és mit tud(hat)ott a holokausztról Magyarországon? Vetítettek amerikai filmet a magyar mozikban a háború alatt? Volt zsidó ellenállás? „Az oroszok már a spájzban vannak"? Voltak Magyarországon partizánok? Őrült volt Szálasi? Működött gázkamra Magyarországon? Felszabadítás vagy megszállás? Hány magyar áldozata volt a háborúnak?

Kötetünkbe mintegy száz kérdésre válaszolva gyűjtöttük össze, amit Magyarország második világháborús szerepvállalásáról tudni érdemes. A válaszokból megismerhető a magyar revízió, a legfontosabb politikai és hadiesemények, a magyar honvédség részvétele, a hátország és a front mindennapjai, a holokauszt, a háborút kísérő erőszak, Magyarország német és szovjet megszállása, a világháborús vereség okai és következményei.

Arra törekedtünk, hogy a témával kapcsolatban leggyakrabban felmerülő kérdésekre szakszerű, közérthető és rövid választ adjunk. Számos tévhitet megcáfolunk, és igyekszünk a leegyszerűsítő, illetve egyoldalú értelmezések helyett hűen és a szélesebb összefüggésekbe ágyazva bemutatni Magyarország történetének egyik legtragikusabb fejezetét.

2900 Ft

ISBN 978-963-338-478-7

www.napvilagkiado.eu